Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 3
1998

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Тә'сисчи:

Азәрбајчан Республикасы
Тәһсил Назирлији

1954-чү илдән чыхыр

№ 3 (177) 1998

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'əти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

АРХИВ

Мәс'ул катиб:
Ш. Е. ШАБАНОВ.
Шө'бә редактору:
А. К. МӘММӘДОВ.

ҺӨРМӘТЛИ ОХУЧУЛАР!

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ» ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР. ОНА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА ТӘЛӘСИН!

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

14118

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ АЗӘРБАЈЧАНЫН ДӨВЛӘТ РӘМЗЛӘРИ МӘСӘЛӘСИ

Әскәр ГУЛИЈЕВ,

Тәһсил Назирлији дәрслик, мәтбуат вә нәшријјат шө'бәсинин мүдири, филолокија елмләри намизәди.

(Биринчи мәагла)

«Азәрбајчан Республикасынын бајрағы, керби вә һимни Азәрбајчан дөвләтинин мүстәгиллијини тәчәссүм етдирән мүгәддәс рәмзләрдир. Вәтәндашларымыза, хүсусән кәнчләримизә дөвләт атрибутларына дәрин еһтирам һиссләринин ашыланмасы чәмијјәтдә вәтәнпәрвәрлик руһунун мөһкәмләндирилмәси ишинә билаваситә хидмәт едир. Дөвләт атрибутларынын маһијјәтинин вә әһәмијјәтинин әһали арасында кениш тәблиғ олунмасы, кәнч нәслин Азәрбајчан бајрағына, кербинә вә һимнинә һөрмәт руһунда тәрбијә едилмәси вәтәндаш чәмијјәтинин јарадылмасынын мүһүм амилләриндән биридир...».

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.
Азәрбајчан Республикасынын Президенти.

Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијевин мүстәгил милли дөвләт гуручулуғу саһәсиндәки бөјүк хидмәтләриндән бири дә онун дөвләт мүстәгиллијимизин атрибутлары, хүсусән дөвләт рәмзләри илә бағлы көрдүјү мәгсәдјөнлү, системли, ардычыл, тарихи әһәмијјәтли ишләрдир. Белә ки, милли дөвләтчилијимизин ме'мары вә гуручусу Һејдәр Әлијевин чохчәһәтли дөвләтчилик фәалијјәтиндә мүстәгил дөвләтә хас олан атрибутларын гәбул едилмәси, һәмин рәмзләрин сијаси, идеоложи, мә'нәви, мәдәни, тарихи мә'на вә маһијјәтинин өлкә вәтәндашлары, хүсусән, Азәрбајчан кәнчлији тәрәфиндән дәриндән өјрәнилмәси вә дүзкүн дәрк едилмәси саһәсиндә тәһсил ишчиләринин гаршысында дуран вәзифәләрин мүәјјәнләшдирилмәси илә әлагәдар ирәли сүрдүјү фикир вә мүддәаларын үмумиләшдирилмәсинә ,онларын милли идеолокија вә дөвләтчилик бахымындан тәһсилинә вә дәјәрләндирилмәсинә, еләчә дә, һәмин мүлаһизәләрин системә салынараг өјрәнилмәсинә вә өјрәдилмәсинә чидди еһтијач вардыр.

Арашдырмалар көстәрир ки, Һејдәр Әлијевин мүстәгил Азәрбајчан дөвләтчилијинин атрибутларынын гәбулу, онларын тәблиғи вә тәһсил мүәссисәләриндә тәдриси илә бағлы көрдүјү ишләри вә ирәли сүрдүјү мүддәалары тарихилик бахымындан ики мәрһәләјә ајырмаг олар:

1) Нахчыван Мухтар Республикасында ишләдији (22 ијул 1990-чы ил — 9 ијун 1993-чү ил) дөвр;

2) Азәрбајчан Республикасына икинчи дәфә һакимијјәтә гајыдышындан (15 ијун 1993-чү ил) башланан дөвр.

I. Һејдәр Әлијевин милли дөвләт рәмзләринин гәбулу илә бағлы Нахчыванда һәјата кечирдији тарихи ишләрин тәһлилинә кечмәздән габаг бир тарихи һадисәни охучуларымызын јадына салмаг јеринә дүшәрди. Бәллидир ки, 1991-чи ил октјабрын 18-дә «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт мүстәгиллији һаггында Конститусија Акты» гәбул едилди вә һәмин истиглал Акты илә бугүнкү Азәрбајчан Республикасы Шәргдә, үмумән түрк дүнјасында илк демократик, парламентли дөвләт олмуш вә чәми 23 ај (28.05.1918-чи ил — 27.04.1920-чи ил)јашамыш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин вариси е'лан едилди. Бу о демәк иди ки, мүстәгил Азәрбајчан өзүнүн 1920-чи илин апрелиндә итирилмиш дөвләт мүстәгиллијини бәрпа едир вә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин башладығы дөвләтчилик ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирмәклә, муасир һүгуги-демократик, дүнјәви, сивил дөвләт гурмағы өзүнүн али мәгсәди сајыр...

Азәрбајчан Республикасынын Президенти мөһтәрәм Һејдәр Әлијевин «Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллијинин кечирилмәси һаггында» 30 јанвар 1998-чи ил тарихли Сәрәнчамында дејилдији кими, «Азәрбајчан Чүмһуријјәти өлкәнин дахилиндә вә харичиндә јаранмыш кәркин вә мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә фәалијјәт көстәрмишдир. Бу дөвләтин гыса мүддәтдә һәјата кечирдији тәдбирләр халгымызын тарихиндә бөјүк из бурахмышдыр. Миллијјәтиндән, сијаси вә дини мәнсубијјәтиндән, чинсиндән асылы олмајараг, бүтүн вәтәндашлара бәрабәр һүгуглар верилмәси, дөвләт сәрһәдләринин мүәјјән олунмасы, Азәрбајчан дөвләтчилији атрибутларынын гәбул едилмәси, ана дилинин дөвләт дили е'лан олунмасы Азәрбајчанын кәләчәк мүстәгиллији үчүн мөһкәм зәмин јаратмышдыр. Демократик дөвләт гуручулуғу, игтисадијјат, мәдәнијјәт, тәһсил, һәрби гуручулуг саһәсиндә атылмыш аддымлар Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 23 ајлыг фәалијјәтини әкс етдирән истигамәтләрдир».

Һәгигәтән, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә дикәр тарихи ишләрлә јанашы, милли дөвләтчилик атрибутларынын (дөвләт бајрағы, милли һимн вә дөвләт керби) јарадылмасы јолунда да уғурлу аддымлар атылмыш, дөвләт бајрағы ганунверичилик сәвијјәсиндә гәбул едилмиш, һимн вә герб јарадылса (Мә'лумат үчүн дејәк ки, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти Назирләр Кабинетинин 30 јанвар 1920-чи ил тарихли гәрарына ујғун олараг Халг Маариф Назирлији тәрәфиндән милли һимнин јазылмасы, дөвләт керби вә мөһүрүнүн тәсвиринин һазырланмасы мәгсәдилә мүсабигә е'лан едилмишди. Мүсабигәјә мајын 1-дә јекун вурулмалы вә Милли Истиглалымызын 2-чи илдөнүмүнә кими һәмин рәмзләр тәсдиг едилмәли иди. Лакин тәәссүф ки, Совет Русијасынын XI Гызыл Ордусунун һәјата кечирдији 28 апрел 1920-чи ил чеврилиши буна имкан вермәди. Һазыркы дөвләт һимни вә кербимизин лајиһәси һәмин илдә јарадылмышдыр. (Бах: «Азәрбајчан» гәзети, русча, 19.02.1920, № 33) да, ганунверичилик акты илә тәсдиг олунмасы о заманкы сијаси һадисәләрлә бағлы мүмкүн олмамышды...

«Азәрбајчан Республикасынын дөвләт мүстәгиллији һаггында Конститусија Акты»на көрә, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә әсасы гојулан милли дөвләтчилијимизин бәрпа вә инкишаф етдирилмәси әсас принсип кими ирәли сүрүлүрдү. Лакин белә бир тарихи һәгигәти е'тираф етмәлијик ки, јени Азәрбајчан дөвләтчилијинин гуручусу олан Һејдәр Әлијев Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти тәрәфиндән әсасы гојулан, лакин ахыра чатдырылмасы мүмкүн олмајан милли дөвләт гуручулуғуна һәлә мүстәгиллик һаггында Конститусија Актынын гәбулундан хејли әввәл башламыш вә бу саһәдә милли дөвләтчилик тарихимизә тәкраролунмаз сәһифәләр јазмышдыр. Бу, бөјүк өндәримизин милли дөвләтчилијимизин бәрпасы, инкишафы вә әбәдилији јолундакы сајсыз-һесабсыз хидмәтләринә парлаг бир сүбутдур.

Лакин, тәәссүф ки, бу мәсәләләр тарихчилијимиздә кифајәт гәдәр системли шәкилдә өјрәнилмәмишдир. Бу бахымдан Һејдәр Әлијевин сијаси-дөвләтчилик фәалијјәтинин Нахчыван мәрһәләсиндән данышаркән көркәмли тарихчи профессор Јагуб Маһмудлу һаглы олараг јазыр: «...милли дөвләтчилик ән'әнәләримизин дирчәлдилмәси, мухтар республиканын адындан «совет», «сосиалист» сөзләринин чыхарылмасы, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин үчрәнкли бајрағынын Нахчыван Мухтар Республикасынын дөвләт бајрағы кими гәбул олунмасы, 19—20 јанвар 1990-чы ил фачиәсинә сијаси гијмәт верилмәси, Нахчыван әһалисинин ССРИ-нин сахланмасы барәдә референдумда иштиракдан имтина етмәси, Мухтар Республика әразисиндә коммунист партијасы јерли органларынын фәалијјәтинин дајандырылмасы, 31 Декабр күнүнүн дүнја азәрбајчанлыларынын һәмрә'јлик күнү е'лан олунмасы, нәһајәт, бөјүк Вәтәндән—Азәрбајчандан ајры дүшмүш Нахчыванда амансыз һәрби-игтисади блокада шәраитиндә Вәтән торпағынын дүшмәндән горуну6 сахланмасы — бах бунлардыр бөјүк шәхсијјәтимизин Нахчыванда мүһасирә шәраитиндә кечән өмрүнүн, көстәрдији фәалијјәтин гыса јекуну!... (Бах: Јагуб Маһмудлу. Јени Азәрбајчанын гуручусу. — Бакы Университетинин Хәбәрләри (Һуманитар елмләр серијасы). Бакы. 1998. № 1, с. 11.).

Бәли, тарихи һәгигәт беләдир ки, Һејдәр Әлијевин милли мүстәгиллик уғрунда гуртулуш савашынын Нахчыван дөврү чағдаш дөвләтчилик тарихимизин ән парлаг вә шанлы сәһифәләриндәндир.

17 нојабр 1990-чы ил — Азәрбајчан дөвләтчилијинин, милли дөвләт рәмзләри тарихимизин дөнүш нөгтәләриндән бири кими тарихи јаддашымыза әбәди дахил олуб. Бу тарихи күн Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин биринчи сессијасы кечирилиб вә чағдаш милли дөвләтчилик тарихимиз үчүн чох әһәмијјәтли гәрарлар гәбул едилиб. Бу һәмин күндүр ки, гәдим Азәрбајчан дијары Нахчыван Мухтар Республикасынын ады үстүндән «Совет Сосиалист» сөзләри әбәди олараг атылыб, Нахчыванын али ганунверичилик органы «Али Мәчлис» адландырылыб, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 70 ил әввәл ендирилмиш ај-улдузлу үчрәнкли милли бајрағы Нахчыван Мухтар Республикасынын дөвләт бајрағы кими гәбул едилиб вә мүгәддәслијә јүксәлдилиб...

Бу тарихи күн бир дә она көрә әзиз вә шәрәфлидир ки, һәмин гәрарларын гәбулу заманы мухтар республика Али Мәчлисинин сессијасына Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлу, халгымызын милли гуртулуш савашына өз өвлад вә вәтәндаш пајыны вермәк истәји илә Москвадан Вәтәнә — Азәрбајчана — Нахчывана гајытмыш бөјүк өндәр Һејдәр Әлијев рәһбәрлик едиб. Һәмин тарихи гәрарларын гәбулунда Һејдәр Әлијев шәхсијјәтинин узагкөрәнлији, парлаг зәкасы, ајдын тәфәккүрү, јенилмәз мәнтиги өз миссијасыны ләјагәтлә јеринә јетириб, бу сәнәдләрә өз мөһүрүнү вә имзасыны әбәди һәкк едиб...

Мәтләб ајдынлығы вә тарихи һәгигәтин Азәрбајчан халгына, хүсусән тәһсил ичтимаијјәтинә там һалда чатдырмаг үчүн Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин һәмин тарихи сессијасынын дөвләт бајрағынын гәбулу вә еләчә дә, дикәр дөвләт рәмзләри илә бағлы стенограмындан (Һәмин сессијадан бурада вә сонралар кәтирилән ситатлар бу мәнбәдән алынмышдыр: **ГАЈЫДЫШ; 1990 — 1993** (тәртиб едән: Әли Һәсәнов). Бакы, «Азәрбајчан» нәшријјаты, 1996, с. 66—72). ејнилә ситат кәтирирәм:

«Ичласа сәдрлик едән депутат Һејдәр Әлијев:

— Күндәликдә Нахчыванын вә о чүмләдән Азәрбајчанын дөвләт рәмзләри, биринчи нөвбәдә бајраг мәсәләси дурур.

Чох чидди мүзакирәләр кечди. Һамы өз фикрини деди. Јенә дә тәкрар едирәм, үч тәклиф вар: Бири одур ки, Азәрбајчанын милли бајрағы Нахчыванда галдырылсын вә Азәрбајчанын али һакимијјәт органы гаршысында бу бајрағы гәбул етмәк мәсәләси гојулсун.

Йкинчиси, бу күн гәрар гәбул еләјирик вә Азәрбајчанын али һакимијјәт органы гаршысында мәсәлә галдырырыг ки, онлар Азәрбајчанын дөвләт рәмзләринә бахсынлар. Үчүнчүсү дә, Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин гәрары илә Азәрбајчан Демократик Республикасынын үчрәнкли милли бајрағыны Нахчыван Мухтар Республикасынын дөвләт бајрағы кими гәбул едирик вә Азәрбајчанын Али һакимијјәт органына буну чатдырырыг. Ејни заманда Азәрбајчанын Али һакимијјәт органы гаршысында мәсәлә гојуруг ки, Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләри һаггында гәрар гәбул етсин.

Үч тәклиф вар. Үчүнә дә бахдыг. Инди бунлары ајры-ајрылыгда сәсә гојаг, јахуд бир тәклифин үстүндә һамымыз ејни фикрә кәләк?

(Залдан сәсләр: Бир тәклиф олсун.)

Бир тәклифин үстүндә дајанаг. **Мән чох дәрин фикирләшдим вә бир аз да мүзакирә еләдим. Мән бу фикирдәјәм ки, үчүнчү тәклифи һәјата кечирәк вә бунунла да мәсәләни гуртараг. Е'тиразыныз јохду ки? Јохдур.**

Демәк, үчүнчү тәклиф нәдир? Буну јазын, хаһиш едирәм. Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлиси гәрара алыр:

Азәрбајчан Демократик Республикасынын үчрәнкли бајрағы Нахчыван Мухтар Республикасынын дөвләт бајрағы кими гәбул олунсун.

(Алгышлар)

Е'тиразыныз јохдур буна? Ким бу тәклифин тәрәфдарыдыр, вәсигәсини галдырсын. Салын ашағы. Ким әлејһинәдир? Әлејһинә јохдур. Ким сәс вермәјиб? Һеч кәс.

Демәк, **Нахчыван Мухтар Республикасынын дөвләт бајрағы гәбул олунду!**

(Курултулу, сүрәкли алгышлар алтында үчрәнкли бајраг Али Мәчлисин ичлас залына кәтирилир.)

Гәрарын икинчи бәндини јазын:

— Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлиси Азәрбајчан Республикасынын али ганунверичилик органындан хаһиш едир ки, Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләри һаггында мәсәләјә бахсын вә Азәрбајчан Республикасынын милли-тарихи ән'әнәләринә ујғун олараг јени дөвләт рәмзләри — бајрағы, керби вә һимни гәбул олунсун. Белә бир гәрары биз, гәбул едә биләрик. Биз гәрар гәбул едирик вә Азәрбајчанын Али Һакимијјәт органындан хаһиш едирик.

Бу гәрарын гәбул едилмәсинә ким разыдыр, хаһиш едирәм, вәсигәсини галдырсын. Салын. Ким әлејһинәдир? Ким сәс вермәди? Јекдилликлә гәбул олунду...

Беләликлә, биз Нахчыван Мухтар Республикасынын **һәјатында бөјүк тарихи гәрарлар** гәбул етдик. Нахчыван Мухтар Республикасынын јени ады гәбул олунду. Нахчыван Мухтар Республикасынын али һакимијјәт органынын јени ады гәбул олунду вә Нахчыван Мухтар Республикасынын дөвләт бајрағы, милли бајрағы гәбул олунду. Бөјүк мәсәләләр һәлл етдик вә бу мәсәләләрин һәлл олунмасында депутатлар чох бөјүк марагла, бөјүк сә'јлә иштирак етдиләр, она көрә мән бир дә бу бөјүк мәсәләләрин гәбул олунмасы илә әлагәдар олараг Сизи тәбрик едирәм вә Сизин һамыныза бу ишдә фәалијјәт көстәрдијинизә көрә миннәтдарлығымы билдирирәм.

(Алгышлар)...».

Көрүндүјү кими, дөвләт бајрагы һаггында гәрар гәбул едиләркән Һејдәр Әлијевин тәклиф етдији вариант әсас көтүрүлмүш, гәбул едилән сәнәд исә онун тәрәфиндән милли дөвләтчилик тарихимиздә «бөјүк тарихи гәрар» кими дәјәрләндирилмиш, «милли-тарихи ән'әнәләринә ујғун олараг, јени дөвләт рәмзләринин — бајраг, керб вә һимнин гәбул едилмәси» Азәрбајчан Республикасынын али һакимијјәт органларындан хаһиш едилмишдир. Хатырладаг ки, Нахчыванда һәмин гәрарын гәбулу вә Азәрбајчанын Али Һакимијјәт органлары гаршысында милли дөвләт рәмзләринә бахылмасы вә гәбул едилмәси барәдә вәсадәт галдырылмасы о заманкы игтидар тәрәфиндән гысганчлыгла гаршыланмыш, Нахычван Мухтар Республикасы Али Мәчлисиндә мәсәлә мүзакирә едилән заман кечмиш Азәрбајчан КП МК-нын дөвләт рәмзләринин дәјишдирилмәсинин вачиблији барәдә Али Советә төвсијә характерли тәләм-тәләсик гәрары е'лан олунмушду... Бу гәрар Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин депутатлары арасында белә бир анлашылмазлыға сәбәб олуб ки, куја дөвләт рәмзләри илә, хүсусән бајрагла бағлы Али Мәчлисин гәрары кечмиш Азәрбајчан КП МК-нын јухарыдан көстәриши» илә гәбул едилиб. Бу хәбәри ешидән Һејдәр Әлијев Али Мәчлисин 19 нојабр 1990-чы ил тарихли сессијасында белә бир бәјанат верәрәк һәмин шајиәләри тәкзиб едир: «Мән белә бир фикри тамамилә рәдд едирәм вә һесаб едирәм ки, бизим Нахчыванда, Нахчыван депутатларынын ирадәси илә гәбул олунмуш бу гәрар һеч бир кәсин јухарыдан көстәриши кими гәбул олунмамышдыр. Бу фикирләр Нахчыванда демократик фикирли адамларын арасында ики-үч ајдыр ки, мүзакирә олунур. **Мәним өзүм бура кәләндән бу фикирләрлә јашајырам. Бу ајын 9-да депутатлар, бах бу салонда топлашанда депутатларын мүшавирәсиндә бу тәклифләри мән ирәли сүрмүшәм.** Она көрә дә мән демәк истәјирәм ки, бу, бизим Нахчыван халгынын, Нахчыван депутатларынын тәшәббүсүдүр, бу ирадәнин ифадәсидир вә буну һеч дә дүнән тәләсик дәрч олунмуш гәрарла (сөһбәт кечмиш Азәрбајчан КП МК-нын гәрарындан кедир **— Ә. Г.)** бағламаг лазым дејил... Мән хаһиш едирәм ки, сабаһкүн гәбул етдијимиз тарихи гәрарлары бу чүр гәбул едәсиниз...».

Беләликлә, Азәрбајчанын ајрылмаз тәркиб һиссәси олан Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлиси 17 нојабр 1990-чы илдә:

а) Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин үчрәнкли бајрағыны Нахчыванын Дөвләт бајрағы кими гәбул едир вә һәмин бајрағын Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағы кими гәбул едилмәси тәләби илә Али Һакимијјәт органлары гаршысында вәсадәт галдырыр;

б) Дөвләт керби вә һимнин гәбул едилмәси үчүн мүсабигә е'лан едилмәси гәрара алыныр вә Азәрбајчанын Али Һакимијјәт органларындан бу мәсәләјә бахылмасы хаһиш олунур.

Бу тарихи гәрарлар мүстәгил Азәрбајчан Республикасыны дөвләт гуручулуғу ишиндә, милли дөвләтчилик атрибутларынын тарихи ән'әнәләрә ујғун олараг бәрпасы вә гәбулу јолунда мајак ролунда чыхыш едир. Сөзсүз, бу үмуммилли, үмумдөвләт әһәмијјәтли мәсәләләрин дөвләт сәвијјәсинә галдырылмасында, мүзакирә едиләрәк гәбул едилмәсиндә Һејдәр Әлијев шәхсијјәтинин бөјүклүјү вә мүдриклији, зәнкин дөвләтчилик тәчрүбәси дә өз сөзүнү демиш, тарих вә заман гаршысында мисилсиз рол ојнамышдыр. Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисиндә гәбул едилән һәмин гәрарларын ишығында вә Али Мәчлисин вәсадәти илә (вә һәм дә ејни ардычыллыгла) 1990-чы ил нојабрын 29-да «Азәрбајчан ССР-нин адынын вә дөвләт бајрағынын дәјишдирилмәси һаггында» Азәрбајчан ССР Президентинин Фәрманы верилир вә һәмин мәсәләјә Азәрбајчан ССР Али Советинин нөвбәти сессијасында бахылмасы төвсијә едилир. Бунун ардынча 1991-чи ил февралын 5-дә Азәрбајчан Республикасы Али Советинин «Азәрбајчан ССР-нин адынын вә дөвләт бајрагынын дәјишдирилмәси һаггында» гәрары гәбул едилир. Беләликлә, Азәрбајчанын адынын үстүндән «Совет Социалист» сөзләри көтүрүлүр вә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин үчрәнкли бајрағы Дөвләт бајрағы кими гәбул едилир. Лакин јери кәлмишкән, бу мәсәлә илә бағлы бир нечә мәгамы хатырламағы мәгсәдәујғун сајырыг.

Әввәла, Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин дөвләт бајрағы һаггында гәрарынын тә'сири илә үчрәнкли бајраг Азәрбајчанын дөвләт бајрағы кими гәбул едилир, ејни заманда, республика Али Совети «Азәрбајчан Республикасынын әввәлки дөвләт бајрағы һаггында» икинчи бир гәрарла кечмиш бајрагдан да (Азәрбајчан ССР-нин бајрағы **— Ә. Г.)** үмумхалг бајрамларында истифадә олунмасы төвсијә олунур. Көрүнүр, о заманкы өлкә рәһбәрлији бу чидди мәсәләјә «бәлкә дә гајтардылар» принсипи илә јанашырмыш!

Дикәр тәрәфдән, «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт бајрағы һаггында Әсаснамә»нин 4-чү бәндиндә дејилир: **«Нахчыван Мухтар Республикасынын Дөвләт бајрағы Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт Бајрағы илә бир вахтда галдырыларкән Нахчыван Мухтар Республикасынын Дөвләт бајрағынын өлчүсү Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрғынын өлчүсүндән ири ола билмәз».** Мәнчә, шәрһә еһтијач јохдур. Мәсәләнин бу чүр гојулушу, һәр шејдән өнчә, о заманкы өлкә рәһбәрлијинин Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин Дөвләт бајрагымыз вә дикәр дөвләт рәмзләримиз барәдә мә'лум гәрарына гысганчлыгла јанашма мејлиндән ирәли кәлирди.

Мәнчә, Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси һәмин маддәни Әсаснамәдән чыхармалы, ејни заманда кечмиш Али Советин «Азәрбајчан Республикасынын әввәлки дөвләт бајрағы һаггында» 5 феврал 1991-чи ил тарихли 19—XII сајлы гәрарыны ләғв етмәлидир.

Демәлијик ки, дөвләт бајрағынын гәбулу илә јанашы, Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин вәсадәти үзрә Азәрбајчан Республикасы Али Советинин 5 феврал 1991-чи ил тарихли гәрары илә дөвләт кербинин ән јахшы тәсвири үчүн мүсабигә е'лан олунмасы һаггында гәрар гәбул едилир. Нәһајәт, 1992-чи ил мајын 27-дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә јарадылмыш «Азәрбајчан маршы» (сөзләри Ә. Чавадын, мусигиси Ү. Һачыбәјовун) Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт һимни, 1993-чү ил јанварын 19-да Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә һазырланмыш дөвләт кербинин лајиһәси мүәјјән тәкмилләшдирмәләрлә Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт керби кими тәсдиг олунур.

Нәтичә олараг демәлијик ки, Азәрбајчан Республикасынын дөвләт мүстәгиллији атрибутларынын бәрпасы вә гәбулу јолунда мүстәгил Азәрбајчан гуручусу Һејдәр Әлијевин 1990-чы илин нојабрында Нахчыванда әсасыны гојдуғу мүгәддәс ишин биринчи мәрһәләси — дөвләт рәмзләринин ганунверичилик актлары әсасында гәбулу илә баша чатыр.

II. Президент Һејдәр Әлијевин Азәрбајчана икинчи дәфә һакимијјәтә гајыдышы милли мүстәгиллијимизи вә дөвләтчилијимизи мәһв олмагдан, һәмвәтәнләримизи вәтәндаш мүһарибәси тәһлүкәсиндән, Азәрбајчанымызы исә парчаланмагдан хилас етди, бунунла да Вәтәнимиздә дөвләт мүстәгиллијинин гуртулушу башланды. «Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллији әбәди олачагдыр, сарсылмаз олачагдыр, дөнмәз олачагдыр!» — дејә бүтүн дүнјаја сәс салан Президент Һејдәр Әлијев — апардығы мүдрик дахили вә харичи сијасәт сајәсиндә гыса бир мүддәтдә Азәрбајчан һәгигәтләрини дүнја бирлијинә чатдыра, ејни заманда дүнјанын диггәтини исә мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин варлығына јөнәлдә билди. Милли дөвләтчилик саһәсиндә уғурлу аддымлар атан Президент Һејдәр Әлијевин рәһбәрлији алтында мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын демократик, һүгуги, дүнјәви дөвләт гуручулуғунун Әсас Гануну — Конститусијамыз үмумхалг сәсвермәси (референдум) јолу илә гәбул едилди, демократик принсипләр әсасында Азәрбајчанын али ганунверичилик органы — Милли Мәчлис (Парламент) сечилди. Өлкәмиздә дахили сијаси сабитлијин бәргәрар олмасы вә дөјүш бөлкәләриндә атәшкәсин әлдә олунмасы бүтүн саһәләрдә ислаһатлар кечирилмәсинә, өлкәнин игтисади, сијаси вә мәдәни инфраструктурунун мүстәгил Азәрбајчанын дөвләтчилик принсипләри әсасында гурулмасына, өлкә игтисадијјатына харичи инвестисијаларын актив чәлб олунмасына шәраит јаратды. Бүтүн бу тарихи уғурлар Азәрбајчанын дүнја бирлијиндә демократик өлкә имичинин јүксәлтмәјә имкан верди.

Президент Һејдәр Әлијевин Азәрбајчанда һәјата кечирдији уғурлу милли дөвләт гуручулуғу сијасәти мүстәгиллијимизин атрибутларынын, хүсусән дөвләт рәмзләринин дә там формалашмасына, онларын бүтүн вәтәндашлар, хүсусән кәнчләр арасында

тәблиғи вә тәдриси ишиндә јени кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәјә тарихи зәмин һазырлады. Белә ки, Президент Һејдәр Әлијевин мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләри илә бағлы тарихи хидмәтләринин икинчи мәрһәләси, һәр шејдән әввәл, онун имзаладығы вә рәһбәрлији илә һазырланан мүхтәлиф ганунверичилик актларында, еләчә дә бир сыра чыхыш вә нитгләриндә ирәли сүрәрәк әсасландырдығы ашағыдакы принсипиал мәсәләләрин һәлли вә ја перспективлији илә сәчијјәләнир:

— дөвләт мүстәгиллијимизин мүгәддәс рәмзләринин (бајраг, керб, һимн) мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасында (12 нојабр 1995-чи ил) тәсбит олунмасы;

— өлкәнин бүтүн тәһсил-тәрбијә мүәссисәләриндә Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллијинин, азадлығынын мә'на вә мәзмунунун тәдриси идејасынын ирәли сүрүлмәси вә бу идејанын керчәкләшмәсиндә дөвләт рәмзләринин дәриндән өјрәдилмәсинин зәрурилији;

— Азәрбајчан вәтәндашларында, хүсусән кәнчләрдә милли вәтәнпәрвәрлик һиссләринин, Вәтәнә сәдагәт вә мәһәббәт руһунун тәрбијә олунмасында дөвләтмүстәгиллији атрибутларынын тәблиғи вә тәдрисинин ролу вә әһәмијјәтинин әсасландырылмасы;

— дөвләт рәмзләринин маһијјәти вә әһәмијјәтинин әһали арасында кениш тәблиғ олунмасы, кәнч нәслин Азәрбајчанын бајрағына, кербинә вә һимнинә һөрмәт вә еһтирам руһунда тәрбијә едилмәси өлкәмиздә вәтәндаш чәмијјәтинин, һүгуги-демократик вә вәтәндаш һәмрә'лији чәмијјәтинин формалашмасынын мүһүм амили, шәрти олмасы идејасынын ирәли сүрүлмәси;

— Азәрбајчанын дөвләт рәмзләринин мә'на функсија вә маһијјәтинин Азәрбајчан кәнчлијинә дәриндән өјрәдилмәси милли идеоложијамызын әсас тәмәл принсипләринин (милли ән'әнәләрә вә сојкөкүнә бағлылыг, ислами вә үмумбәшәри дәјәрләрә һөрмәт, Вәтәнчилик — Азәрбајчанчылыг истиглалчылыг идеалларына вә мүасирлик — дүнјәвилик принсипләринә сәдагәт вә с.) тәблиғинин вә тәдрисинин мүһүм шәртләриндән бири олмасы;

— һәр бир Азәрбајчан вәтәндашында дөвләт рәмзләринә — бајраға, кербә вә һимнә һөрмәт етмәјин онун Конститусион вәзифәси олдуғуну шүурлу олараг дәрк етмәсинә наил олунмасы вә с.

Көрүндүјү кими, Президентимизин дөвләт рәмзләри илә бағлы ирәли сүрдүјү консептуал характерли фикир вә мүддәалары истәр проблематикасынын зәнкинлији, истәрсә дә милли дөвләтчилијимиз вә милли тәһсил-тәрбијә гуручулуғу бахымындан әһәмијјәтлилији илә сечилир, Азәрбајчанын тәһсил-тәрбијә мүәссисәләри гаршысында чидди ,тә'хирәсалынмаз вәзифәләр гојур.

Милли дөвләт рәмзләринин Президент Һејдәр Әлијевин ме'мары олдуғу Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын ики маддәсиндә (23-чү вә 75-чи маддә) тәсбит олунмасы илә онларын ганунверичилик сәвијјәсиндә тәсдиги вә там формалашмасы просеси баша чатмыш олду. Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын «Азәрбајчан дөвләтинин рәмзләри» адланан 23-чү маддәсиндә һәмин атрибутларын тәркиби вә онлары мүәјјәнләшдирән ганунверичилик актлары тәсбит едилмишдир.

«I. Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләри — Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы, Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт керби вә Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт һимнидир.

II. Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы бәрабәр енли үч үфги золагдан ибарәтдир. Јухары золаг мави, орта золаг гырмызы, ашағы золаг јашыл рәнкдәдир вә гырмызы золағын ортасында бајрағын һәр ики үзүндә ағ рәнкли ајпара илә сәккизкушәли улдуз тәсвир едилмишдир. Бајрағын енинин узунлуғуна нисбәти 1:2-дир.

III. Азәрбајчан Республикасы Дөвләт бајрағынын вә Азәрбајчан Республикасы Дөвләт кербинин тәсвири, Азәрбајчан Республикасы Дөвләт һимнинин мусигиси вә мәтни Конститусија гануну илә мүәјјән едилир».

Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын «Дөвләт рәмзләринә һөрмәт» адланан 75-чи маддәсиндә дејилир:

«Һәр бир вәтәндаш Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләринә — бајрағына, кербинә вә һимнинә һөрмәт етмәлидир».

Демәли, Азәрбајчан Конститусијасы вәтәндашларымызын һүгуг вә азадлыгларына кениш тә'минат вердији кими, онларын гаршысында һәм дә чидди дөвләти әһәмијјәтли вәзифәләр вә мәс'улијјәт дә гојур. Бу мә'нада дөвләт рәмзләринә — бајраға, кербә вә һимнә дәрк олунмуш шүурлу еһтирам вә һөрмәт һиссинин формалашмасы вәтәндаш чәмијјәтинин јаранмасынын мүһүм шәртләриндән бири кими чыхыш едир.

Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијев дөвләт рәмзләринин Конститусијада тәсбитинә наил олдугдан сонра гаршыда даһа чидди, актуал, милли дөвләтчилијимиз бахымындан перспективли мәсәләнин — дөвләт атрибутларынын тәблиғи вә тәдрисинә јени мүнасибәтин формалашмасы үчүн әмәли иш көрмәјин вачиблијини дәриндән дујараг бу саһәдә илк олараг конструктив аддымлар атмаға үстүнлүк верди, әсас диггәти тәһсил мүәссисәләринә јөнәлтди.

Азәрбајчан Президентинин дөвләт рәмзләринә јени бахыш, онларын тәблиғи вә тәдрисинин милли дөвләтчилик, милли тәһсил вә тәрбијә, мәдәнијјәт, тарих, милли идеоложија бахымындан ролу илә бағлы ичтимаи-сијаси, мәдәни-идеоложи, стратежи, консептуал фикирләринин бөјүк бир һиссәси — кәнчләр, шакирдләр вә тәләбәләрлә көрүшләриндәки чыхышларында ирәли сүрүлмүшдүр. Бу бахымдан 1997-чи ил сентјабрын 1-дә Бакы шәһәриндәки 18 сајлы орта мәктәбдә шакирд, тәләбә, мүәллим вә валидејнләрлә көрүшү заманы Президент Һејдәр Әлијевин дәрин мәзмунлу, милли тәһсил вә тәрбијә гуручулуғунун консепсијасынын әсас истигамәтләрини, милли дөвләтчилијимизин рәмзләринин тәблиғи вә тәдриси саһәсиндә тәһсил мүәссисәләринин гаршысында дуран глобал вәзифәләри мүәјјәнләшдирән нитги әламәтдардыр.

Президентимизин тохундуғу ән чидди мәсәләләрдән бири милли тәһсил вә тәрбијә-

нин мәзмунча мүстәгил Азәрбајчанын принсипләри әсасында гурулмасына наил олмагдан, јени мәзмунлу милли дәрсликләрин јарадылмасындан, милли идеоложијанын әсас реаллашма васитәләри олан дил, әдәбијјат, тарих, мәдәнијјәт вә с. һуманитар профилли фәнләрин тәдриси сәвијјәсинин јүксәлтмәкдән, тәһсил мүәссисәләриндә латын әлифбасына кечид просесини сүр'әтләндирмәк вә ону баша чатдырмагдан, нәһајәт, мәктәбләримиздә Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллијинин мәзмун вә маһијјәтини, о сырадан, һәмин мүстәгиллијин рәмзләринин, атрибутларынын мә'на вә функсијасынын һәр бир ушаға, һәр бир шакирдә, һәр бир тәләбәјә, һәр бир вәтәндаша баша салынмасыны, өјрәдилмәсини, дәрк олунмасыны тәшкил етмәкдән ибарәтдир. Бу мә'нада Президент Һејдәр Әлијев мүстәгиллијин маһијјәтинин јүксәк сәвијјәдә тәдрисинин милли вәтәнпәрвәрлик һиссинин формалашмасында бөјүк ролу олдуғуну гејд едәрәк дејир:

«Мәктәбләримиздә Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллијинин, азадлығынын мә'насы, мәзмуну чох кениш шәкилдә тәдрис олунмалыдыр. Бу, чох әһәмијјәтлидир, чүнки вәтәнпәрвәрлик һиссләри инсанлара ушаг вахтындан ашыланмалыдыр. Халгымызын тәбии хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, халгымыз вәтәнпәрвәрдир. Тәдрисин, тәрбијәнин бу саһәдә бөјүк әһәмијјәти вардыр. **Халгымызы, милләтимизи, кәнчләримизи вәтәнпәрвәрлик һисси илә тәрбијә етмәк тәһсилин әсас истигамәти, һиссәси, мәктәбләримизин, мүәллимләримизин борчудур.** Сиз ушаглара һәртәрәфли тәһсил вермәлисиниз. Ушаглар кәрәк орта мәктәбләрдә бүтүн фәнләри мәнимсәсинләр .Буларын һамысы илә бәрабәр, бизим **халгымызын зәнкин тарихини, мәдәнијјәтини, мә'нәвијјатыны, мә'нәви дәјәрләрини ушаглара өјрәтмәк, чатдырмаг, ушаглары мәһз һәмин ән'әнәләр руһунда тәрбијә етмәк мүәллимләрин мүгәддәс борчудур.** Мән арзу едердим ки, мүәллимләр буну һеч вахт унутмасынлар...».

«Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 4 сентјабр 1997-чи ил).

Милли тәһсил вә тәрбијәнин гаршысында дуран вәзифәләри, әсас истигамәтләри зәркәр дәгиглији илә мүәјјәнләшдирән Президентимиз һәмин мүгәддәс амала, мәгсәдә јетишмәјин јоллары сырасында Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллијинин атрибутларынын кәрәјинчә тәблиғи вә тәдрисинин әһәмијјәтини хүсуси вурғулајараг дејир:

«Бурада олан имканларын һамысындан истифадә етмәк лазымдыр. Бу сырада мән һесаб едирәм ки, мәктәбләрдә Азәрбајчанын мүстәгиллијинин атрибутлары јахшы тәблиғ олунмалыдыр. Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллијини тәмсил едән Азәрбајчанын бајрағына мүнасибәт, онун мүгәддәслијинә һөрмәт һәр бир чочугда, јенијетмәдә дахил олмалыдыр. Азәрбајчанын бајрағы садәчә бајраг дејил. О, бизим дөвләтчилијимизин, мүстәгиллијимизин рәмзидир. Кечмишдән галан ән'әнәләрә көрә бајраға о гәдәр дә әһәмијјәт верилмирди, бајраг мүәјјән гәдәр формал характер дашыјырды. Анчаг инди биз јени бир һәјатдајыг. Биз өз мүстәгил дөвләтимиздәјик, өлкәмиздәјик. Һансы өлкәјә кедириксә-кедәк, Азәрбајчанын бајрагларынын о өлкәдә асылмасы һәм Азәрбајчаны орада тәмсил олунмасыны көстәрир, һәм дә бизим өлкәмизи танызыр, ејни заманда биздә бөјүк ифтихар һисси доғурур.

Мән чох өлкәләрә кедирәм. Һава лиманында Азәрбајчан бајрагларыны көрәндә һәддиндән артыг севинирәм. Јашадығым игамәткаһын, әјләшдијим автомобилин үстүндә Азәрбајчан бајрағыны, һансы бир јерә данышыға кедәндә Азәрбајчан бајрағыны көрүрәм. Бу бизим мүстәгил дөвләтимизин рәмзидир. Она көрә дә кәрәк һәр бир Азәрбајчан вәтәндашы, хүсусән кәнч нәсил буну дәрк етсин, гијмәтләндирсин. Онда бајраға олан мәһәббәт ејни заманда Вәтәнә, халга, дөвләтә олан мәһәббәтә бәрабәр олсун!...» («Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 4 сентјабр 1997-чи ил).

Азәрбајчанын дөвләт бајрағына һөрмәт вә мәһәббәтин һәгиги гијмәтини верән Президентимиз дикәр дөвләт рәмзләриндән дә үрәкдолусу, бөјүк ифтихар һисси илә данышыр, һамыны онлара еһтирамла јанашмаға, јүксәк гијмәтләндирмәјә сәсләјир.

«Азәрбајчанын кербини тәблиғ етмәк лазымдыр. Азәрбајчанын керби бајраг илә бәрабәр бизим дөвләт мүстәгиллијимизи тәмсил едән атрибутдур. Азәрбајчанын көзәл һимни вар. Бу күн Азәрбајчанын милли дөвләт һимни бурада сәсләнди... Бунун мүәллифи бизим бөјүк бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовдур. Һимнимизин сөзләрини бөјүк шаиримиз Әһмәд Чавад јазыбдыр. Онун мусигиси дә чох көзәлдир, сөзләри дә чох мә'налыдыр, көзәлдир...» («Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 4 сентјабр 1997-чи ил).

Азәрбајчанын дөвләт рәмзләринә мүнасибәтдә мүшаһидә олунан лагејдлији, биканәлији, бә'зи һалларда бу чүр дөвләти әһәмијјәтли мәсәләјә гејри-чидди јанашманы кәскин тәнгид едәрәк Президент Һејдәр Әлијев чәмијјәтдә һамыны, хүсусән тәһсил ишчиләрини бу ишдә фәал иштирака чағыраг дејир: «Мән буну тәк мәктәбләр үчүн

демирәм, бүтүн чәмијјәт үчүн дејирәм. Ола билсин ки, мән бу јахынларда бу барәдә бир сәрәнчам вермәјә мәчбур олачағам ки, бу ишләр јерләрдә тәшкил едилсин. Анчаг чәмијјәтдә һәр шеј мәктәбдән, тәһсилдән башлајыр. Она көрә дә мән бу фикри мәһз бурада — мәктәбдә, тәһсил ишчиләринин гаршысында дејирәм. Бу да сизин вәзифәләриниздән биридир...» («Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 4 ,сентјабр 1997-чи ил).

Һәгигәтән, мүстәгил Азәрбајчанын кәләчәји олан кәнчләрин тәрбијәси, тәһсили бу күнкү тәһсил системимиздә тә'лим-тәрбијә ишини нечә гурмағымыздан, милли мүстәгиллијимизин атрибутларына дәрин һөрмәт вә мәһәббәт һиссини ашыламаг бачарығымыздан асылыдыр. Чүнки милли мүстәгиллик рәмзләринә һөрмәт, әслиндә, Вәтәнимизә, милләтимизә, халгымыза, Азәрбајчанымыза еһтирам демәкдир. Доғрудур, мөһтәрәм Президентимизин бу чыхышы тәһсил системиндә һәмин талејүклү, үмуммилли, үмумдөвләт әһәмијјәтли мәсәләјә мүнасибәти хејли дәјишдирди. Президент Һејдәр Әлијевин бу тарихи нитгиндән сонра республика Тәһсил Назирлијинин тәшәббүсү илә кечән илин октјабр ајында өлкәмизин мүхтәлиф бөлкәләриндә рәһбәр тәһсил ишчиләринин иштиракы илә кениш мүзакирәләр кечирилди, вәзифәләр мүәјјәнләшдирилди. Тәһсилин бүтүн пилләләри үчүн һазырланан вә нәшр едилән дәрслик вә дәрс вәсаитләринин илк сәһифәсиндә дөвләт рәмзләринин — бајраг вә кербин тәсвири, һимнин исә мәтнинин верилмәсинә кечилди. Бүтүн тәһсил-тәрбијә мүәссисәләриндә «Азәрбајчанын дөвләт рәмзләри» адлы күшә јарадылды, һәр күн дәрсләрә һимнин охунмасы вә бајрағын галдырылмасы илә башланылмасына кечилди...

Азәрбајчанда дөвләт атрибутларынын тәблиғи вә тәдриси ишини күчләндирмәк, бу саһәдә апарылан тәдбирләрин мәгсәдјөнлү, системли гурулмасы, тәнзимләнмәси вә кечирилмәсини тәшкил етмәк мәгсәдилә Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијев бу ил мартын 13-дә «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт атрибутларынын тәблиғи ишинин күчләндирилмәси һаггында» хүсуси сәрәнчам верди. Бу сәрәнчам Президентимизин милли мүстәгиллијимизин вә дөвләтчилијимизин рәмзләринин өлкә вәтәндашлары, хүсусән Азәрбајчан кәнчлији тәрәфиндән дәриндән өјрәнилмәсинә нә дәрәчәдә јүксәк гијмәт вә әһәмијјәт вердијинин әјани сүбутудур. Мөһтәрәм Президентимиз јахшы билир ки, милли дөвләтчилик, милли мүстәгиллик, азадлыг, вәтәндаш чәмијјәти, һүгуги-демократик вә дүнјәви дөвләт гуручулуғунун мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмасы, һәр шејдән әввәл, һәмин дөвләтин гејд олунан тәмәл принсипләринин маһијјәтинин өлкә вәтәндашлары тәрәфиндән дәриндән дәрк олунмасы нәтичәсиндә мүмкүндүр. Бу исә вәтәндашларымызын, кәнчләримизин дөвләтимизин мүстәгиллик рәмзләринә һөрмәт вә мәһәббәт һиссләринә там јијәләнмәси, вәтәнпәрвәр кими јетишмәси сајәсиндә реаллаша биләр. Бу күн Азәрбајчан милли тәһсилинин гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдән бири кәнчлији Азәрбајчан дөвләт рәмзләринә — бајрағына, кербинә вә һимнинә һөрмәт, еһтирам руһунда тәрбијә едилмәси јолу илә вәтәндаш чәмијјәтинин формалашмасына, Азәрбајчанын мүстәгиллијини әбәди едәчәк вәтәнпәрвәр кәнчлијимизин јетишдирилмәсинә наил олмагдан ибарәтдир.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан Президенти милли дөвләтчилик вә мүстәгиллик рәмзләринин гәбулу ,онларын Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасында тәсбит олунмасы јолунда тарихи хидмәтләр көстәрмәклә јанашы, һәмин атрибутларын тәблиғи вә тәдриси ишинин дөвләт сәвијјәсиндә мәгсәдјөнлү шәкилдә тәшкили саһәсиндә дә тәчрүби характерли уғурлу аддымлар атмыш, милли дөвләтчилијимиз үчүн бир сыра дәјәрли көстәришләр вермиш вә бу күн дә вермәкдәдир.

Азәрбајчанын бүтүн тәһсил ишчиләринин башлыча вәзифәси һәмин көстәришләри лајигинчә јеринә јетирмәкдән, Азәрбајчан Республикасынын мүстәгил кәләчәјини тә'мин едәчәк Вәтәнини, милләтини, өлкәсини, милли-мә'нәви дәјәрләрини үрәкдән севән, доғма Азәрбајчанын уғрунда шәһидлијә һазыр олан, мүстәгиллик рәмзләринә һөрмәт вә еһтирам бәсләјән вәтәнпәрвәр Азәрбајчан кәнчлијини јетишдирмәкдән ибарәт олмалыдыр.

МИЛЛИ ДИЛӘ ДӨВЛӘТ ГАЈҒЫСЫ

Јусиф СЕЈИДОВ,

филолокија елмләри доктору, профессор.

Дил милләтин әламәтләриндән, көстәриҹиләриндән биридир, әслиндә биринҹисидир. Агилләр, зијалылар, бөјүк алимләр, сәнәткарлар дејибләр ки, халгын, милләтин нәјини әлиндән алырсанса ал, о, јашајаҹагдыр; дилини әлиндән алсан, о, милли варлығыны итирәр, милләт кими јох олар. Она көрә дә дили талејин һөкмүнә бурахмаг олмаз, онун гајғысына галмаг, она көмәк етмәк, ону инкишаф етдирмәк лазымдыр. Бу ишдә зијалыларын, јазычыларын, дили тәдгиг едиб өјрәнәнләрин, ону тәдрис едәнләрин ролу олдугҹа бөјүкдүр.

Бүтүн бунларла бәрабәр, дилә дөвләт гајғысы лазымдыр, дөвләт башчыларынын, халга рәһбәрлик едәнләрин гајғысы лазымдыр. Мәнә мә'лум олан тарихимизин үч дөврүндә белә гајғы олубдур.

Биринҹи Шаһ Исмајыл Хәтаи дөврүндә. Бу бөјүк Шаһ, һәм дә шаир вә маариф хадими Азәрбајҹан түрк дилинин дөвләт дили сәвијјәсиндә истифадә едилмәсини практик олараг һәјата кечирди. Сарајда Азәрбајҹан түрк дили үмуми үнсијјәт васитәсинә чеврилди, хариҹи өлкәләрә дипломатик мәктублар бу дилдә јазылыб көндәрилди. Лакин бу просес сонралар давам етдирилмәди.

Икинҹи белә бир дөвр 1918 — 1920-ҹи илләр арасында Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтинин бәргәрар олдуғу дөврдүр. Бу дөврдә «түрк дили» ады илә Азәрбајҹан дили дөвләт дили һүгугу алды, бүтүн ҹүмһуријјәтдә ондан истифадә мәсәләси гојулду, тәдрисин, каркүзарлығын бу дилдә апарылмасына јоллар ачылды. Илк дәфә олараг, Азәрбајҹан дилиндә дөвләт һимни јаранды. Онун сөзләрини Әһмәд Ҹавад јазды, мусигисини Үзејир Һаҹыбәјов бәстәләди (о һимн инди дә мүстәгил дөвләтимизин һимни кими сәсләнир). Ҹүмһуријјәтин өмрү узун олмадығы кими, дил һаггында тәдбирләр дә милли әсасларла давам едә билмәди. Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин јаранмасы илә бу тәдбирләрә сон гојулду. Јә'ни Азәрбајҹан дилинә дөвләт гајғысы арадан көтүрүлдү. Руслашдырма сијасәти, бир сыра саһәләрдә рус дилинин мәҹбури тәтбиги, Азәрбајҹан дилинә рәсми гајғынын арадан галхмасы, јаланчы интернасионализм милли варлығымыза хејли зәрәр верди.

Бунунла белә, Азәрбајҹан дилинин инкишафы дајанмады. Бунун сәбәбләри вар иди. Азәрбајҹан дили сабитлији, башга дилләрин ассимилјасијасына гаршы дөзүмлүјү илә фәргләнир. Азәрбајҹан дили ән зәнкин дилләрдәндир. О, әсрләрин сынагларындан кечиб, әрәб вә фарс дилләри илә дөјүшә-дөјүшә кәлибдир. Рәсми даирәләр узун әсрләр боју әрәб вә фарс дилләринин тәрәфиндә дурублар. Әрәб дили Азәрбајҹанда елм, тәдрис вә динин дили кими, фарс дили ше'рин дили кими истифадә едилибдир. Низами кими Азәрбајҹан даһиси өз поемаларыны фарс дилиндә, Хәтиб Тәбризи кими Азәрбајҹан алими өз елми әсәрләрини әрәб дилиндә јазыбдыр. Бир чох шаир вә алимләримиз дә онлар кими. Бүтүн бунлар Азәрбајҹан халг дилинин өз тәбии ахыны илә инкишафынын гаршысыны ала билмәјибдир. Халг өз милли дилиндә — Азәрбајҹан дилиндә данышыбдыр. Үстәлик бу дил лап гәдимләрдән һәм шифаһи, һәм дә јазылы әдәби дил сәвијјәсинә галхды. Дастанларымызын, нағылларымызын, бајатыларын... дили кими инкишаф етди, ашыгларымызын ше'риндә јашады вә инкишаф етди.

Даһа чох исә зәнкин јазылы әдәбијјатымызын фонунда Азәрбајҹан дили зәнкинләшди, инкишаф етди, јашады. Гази Бүрһанәддин, Имадәддин Нәсими, Мәһәммәд Фүзули бу дилдә диванлар бағладылар. Заман-заман Азәрбајҹан дилинин мүхтәлиф үслублары мејдана кәлди, Азәрбајҹан дили гол-ганад ачды, елм дили, сәнәт дили кими даһа да инкишаф едиб ХХ әсрә кәлди. Истәр тарихи кечмиши илә, еләҹә дә јени дөврдәки варлығы илә елә дил олду ки, һеч бир гүввә онун инкишафыны ләнкидә билмәди. Совет һакимијјәти дөврүндә дә практик олараг, нә гәдәр мәһдудијјәт гојулса да, али мәҹлисләрә, мәсәлән, партија гурултајларына бурахылмаса да, Азәрбајҹан дили өз инкишафыны дајандырмады. Күчлү әдәбијјат — ше'р вә нәср әсәрләри, елми әсәрләр, гәзет вә журналлар, радио вә сонра да телевизија верилишләри, орта вә али мәктәбләрдә тәдрис Азәрбајҹан дилини дөврүн ән мәдәни вә зәнкин дилләриндән биринә чевирди. Бүтүн бунлар халгын, зијалыларын күҹүнә иди. Дөвләтин гајғысы сајәсиндә дејилди.

1950-ҹи илләрин сонларында бу саһәдә рәсми бир ојаныш көрүндү. Азәрбајҹан дилинин дөвләт идарәләриндә тәтбигинин зәрурилији гаршыја гојулду. Азәрбајҹанда, хүсусән Бакыда бу саһәдә бир ҹанланма башланды. Лакин һазырлыгсыз көрүлән бу иш ҹидди мүгавимәтә раст кәлди; Азәрбајҹанын рәһбәрлији арасында да бу мәсәләдә ваһид фикир јох иди. Она көрә дә бу просес тезликлә дајанды вә һәтта, дејәрдим ки, керилләмә башланды. Бир нечә ил исә сакитлик олду. Нә елә олду, нә белә.

Нәһајәт, үчүнҹү дөвр кәлди. 1969-ҹу илдә Һејдәр Әлијев Азәрбајҹан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Биринҹи катиби сечилди, республикаја рәһбәрлик етмәјә башлады. Бунунла да сүкунәт бузу сынды. Иҹтимаи-сијаси һәјатын бүтүн саһәләриндә, игтисадијјатда, мәдәнијјәт, елм саһәсиндә, тәдрисдә бир ҹанланма әмәлә кәлди. Һејдәр Әлијевин зијалыларла илк көрүшү Азәрбајҹан Дөвләт Университетиндә (индики БДУ-да) олду. Азәрбајҹан дилинә дөвләт гајғысы да елә бурадан башланды. Һејдәр Әлијев — Азәрбајҹан КП МК-нын Биринҹи катиби јығынҹагда Азәрбајҹан дилиндә нитг сөјләди. О дөвр үчүн бу, көрүнмәмиш бир иш иди. Бу, бир һадисәјә чеврилди, бүтүн республикаја сәс салды. Сонра да онун Азәрбајҹан дилиндә чыхышлары мүнтәзәм шәкил алды. О вахт һеч кәсә демәди ки, нә үчүн башга дилдә чыхыш едирсән, демәди ки, нијә Азәрбајҹан дилини билмирсән. Демәди ки, дилимизи севмәли вә инкишаф етдирмәлијик, онун гајғысына галмалыјыг вә с. Лакин өз практик фәалијјәти илә бунларын һамысыны деди. Азәрбајҹан јазычыларынын гурултајларында иштирак етди, гурултајларын трибунасындан ана дилиндә данышды. 1974-ҹү илдә Һејдәр Әлијевин тәшәббүсү вә разылығы илә дөрд ҹилдлик Азәрбајҹан дили дәрсликләринә көрә алты нәфәр Азәрбајҹан дили мүәллиминә Дөвләт мүкафаты лауреаты ады верилди. Бунун тәкҹә әмәли әһәмијјәти јох, һәм дә бөјүк сијаси әһәмијјәти вар иди. Бу, рус шовинизминә мејдан охумаг иди. 1978-ҹи илдә Азәрбајҹан Конститусијасында Азәрбајҹан дилинә дөвләт дили кими һүгуг верилди. Бу о дөврдә гәһрәманлыға бәрабәр иди — Һејдәр Әлијевин гәһрәманлығы иди. Бу, ҹәсарәт тәләб едирди вә халга, милли варлыға, ана дилинә мәһәббәтдән ирәли кәлирди. Бу вә дикәр тәдбирләр нәтиҹәсиндә Азәрбајҹан дилинин мөвгеји мөһкәмләнди, һөрмәти даһа да артды. Вәзифә саһибләри республиканын биринҹи шәхсиндән нүмунә көтүрмәјә башладылар. Бу просес Һејдәр Әлијевин сајәсиндә 1993-ҹү илдән јени мәрһәләјә гәдәм гојду.

Һејдәр Әлијев бу дөврдә Азәрбајҹан дилинин тәтбиг саһәләринин кенишләнмәси, бу дилин үмумхалг дили кими, һүгугунун артмасы саһәсиндә даһа ардыҹыл вә чохҹәһәтли фәалијјәтә башлајараг, һәр шејдән әввәл, шәхси нүмунә көстәрир. Ән али мәҹлисләрдә Азәрбајҹан дилиндә данышыр, һәм дә натиглик сәнәтинин бүтүн тәләбләринә риајәт едә-едә данышыр. Онун һәр шәраитә үјғун ифадә тону вар, һәр мәҹ-

лисә үјғун сөз сечмә габилијјәти вар. Сөз дүзүмү, мәнтиги ардыҹыллыг, фикир ајдынлығы, сәррастлыг онун нитгинин әламәтләридир. Һејдәр Әлијевин харичи өлкә башчылары вә нүмајәндәләри илә Азәрбајҹан дилиндә данышмасынын бөјүк сијаси әһәмијјәти вар. Бу, Азәрбајҹан дилинин бејнәлхалг нүфузуну даһа да артырыр.

Азәрбајҹан Назирләр Кабинетинин 1996-ҹы ил ијун ајынын 18-дә кечирилән кениш иҹласындакы нитгиндә Һејдәр Әлијев демишдир: «Назирләр Кабинетинин иҹласларында вә башга топлантыларымызда мән бизим рәһбәр вәзифәли шәхсләри бир нечә дәфә хәбәрдар етмишәм ки, мүстәгил Азәрбајҹан Республикасында дөвләт дилимиз, ана дилимиз, Азәрбајҹан дили һәр јердә — бүтүн сәнәдләримиздә, бүтүн иҹласларымызда, топлантыларымызда ишләнмәлидир. Тәәссүфләр олсун ки, бә'зи рәһбәр вәзифәли шәхсләримиз тәһсилини кечмишдә рус дилиндә алдыгларына көрә вә узун илләр өз ишләриндә јалныз рус дилиндән истифадә етдикләринә көрә Азәрбајҹан дилини зәиф билирләр. Бу анлашыла биләр, чүнки о дөврдә, әввәлки илләрдә кечмиш Советләр Иттифагынын башга јерләриндә олдуғу кими, Азәрбајҹанда да дөвләт ишләриндә әсасән рус дили ишләдилирди. Мән бир даһа демәк истәјирәм, бу барәдә һеч кәсә ирад тутмаг, јахуд онлары тәнгид етмәк фикриндә дејилләм. Бу о дөврүн тәләбләри, о дөврдә јаранмыш вәзијјәт илә әлагәдар олан бир һалдыр. Амма ејни заманда биз үч илдир ки, јахуд бешинҹи илдир ки, мүстәгил дөвләтдә јашајырыг. Азәрбајҹан мүстәгил дөвләтдир. Үч ил дедим, чүнки үч илдир ки, мән бураја кәләндән, Азәрбајҹанда бу ишә башлајандан һәмин мәсәләләри дәфәләрлә ирәли сүрмүшәм. Һесаб едирәм ки, бу мүддәт бизим һәр бир рәһбәр вәзифәли шәхсимиз үчүн јетәрлидир ки, Азәрбајҹан дилини өјрәнсин, мәнимсәсин. Анҹаг нәдәнсә бә'зиләри һәләлик бу барәдә истәнилән наилијјәти әлдә едә билмәјибләр.

Мән бу барәдә һамыја бир даһа мүраҹиәт едирәм вә хүсусән рәһбәр вәзифәли шәхсләрдән тәләб едирәм ки, онлар дөвләт дилини өјрәнмәк үчүн лазыми әлавә тәдбирләр көрсүнләр вә буна наил олсунлар. Буну етмәк лазымдыр, һәтта зәруридир, һеч кәс фикирләшмәсин ки, сабаһ јенә дә елә бир вәзијјәт јаранаҹаг ки, Азәрбајҹан дили лазым олмајаҹагдыр. Азәрбајҹан дили һәмишә лазым олаҹаг вә онсуз јашамаг мүмкүн олмајаҹагдыр».

Бу, рәсми тәләб иди, Президентин тәләби иди, дөврүн тәләби иди, мүстәгил республиканын тәләби иди. Бу саһәдә даһа реал вәзифә кәнҹләр гаршысында дурур. Чүнки онлар кечмишдән јениҹә ајрылмыш өлкәнин кәләҹәк гуруҹулары олмагла милләтин дә кәләҹәјини мүәјјәнләшдирән нәсилләрдир. Онлар индидән әсл хәлги јол тутмалы, милли әсаслар үзәриндә көкләнмәли, ана дилини өјрәнмәлидирләр ки, сонралар чәтинликләр мејдана чыхмасын. Тәсадүфи дејил ки, Һејдәр Әлијев кәнҹләрә хүсуси гајғы көстәрир, дөнә-дөнә төвсијә едир ки, кәнҹләр өз милли варлыгларына садиг галсынлар, торпаға бағлы олсунлар, вәтәни, доғма оҹағы һәр шејдән үстүн тутсунлар вә ана дилини мүкәммәл билсинләр. Һејдәр Әлијев мүстәгил Азәрбајҹан Республикасы кәнҹләринин 1996-ҹы ил феврал ајынын 5-дә кечирилән биринҹи форумундакы нитгиндә демишдир:

«Мәни бу күн бу форумда севиндирән ҹәһәтләрдән бири дә о олду ки, чыхыш едән бүтүн кәнҹләр чох сәрбәст, сәлис Азәрбајҹан дилиндә данышырдылар. Билирсиниз, бир нечә ил бундан өнҹә буну көрмәк мүмкүн дејилди. Кечмиш илләрин мүәјјән хүсусијјәтләринә көрә Азәрбајҹан дили Азәрбајҹанда лазыми гәдәр инкишаф едә билмәмишди. Доғрудур, биз буна чох чалышмышдыг. 60-ҹы, 70-ҹи, 80-ҹи илләрдә бу барәдә чох сә'јләр көстәрилмишдир. Анҹаг Азәрбајҹан дили һаким дил ола билмәмишди. Биз Советләр Иттифагынын тәркибиндә идик. Советләр Иттифагынын үмуми дили — рус дили һаким дил иди вә о вахт кәнҹләрин, онларын валидејнләринин чоху өз өвладларыны рус-

дилли мәктәбләрә гојурду. Бу да тәбии иди, чүнки кениш тәһсил алмаг үчүн, Азәрбајҹандан кәнара чыхмаг үчүн о дилдә тәһсил алмаг лазым иди вә буну да гынамаг олмаз. Анҹаг бунлар һамысы бизим Азәрбајҹан дилинин там инкишаф етмәсинә мүәјјән гәдәр манечилик едирди. Бир дә, ачыг демәк лазымдыр ки, биз мүстәгил дөвләт дејилдик, үмуми бир дөвләтин тәркибиндә идик, үмуми бир дөвләтин дили илә чохлары данышырды. Она көрә дә бә'зи адамларда, тәәссүф ки, өз дилинә дүзкүн мүнасибәт чатмырды. Мәним хатиримдәдир, кечмиш комсомол гурултајларында кәнҹләрин чоху Азәрбајҹан дилиндә данышмырды. Азәрбајҹан дилиндә данышмаг истәјән дә сәлис, ҹазибәдар данышмырды. Амма бу күн бурада чыхыш едәнләр мәни нә гәдәр һејран етдиләр, бизим дилимизин зәнкинлијини, бу күн Азәрбајҹанда һаким дил олмасыны нүмајиш етдирдиләр.

Билирсиниз, һәр бир азәрбајҹанлы кәнҹ чалышмалыдыр ки, дүнјанын чох дилләрини — рус дилини дә, инкилис дилини дә, франсыз дилини дә, әрәб, фарс дилләрини дә мәнимсәсин, өјрәнсин. Бу, лазымдыр, чүнки мүасир дүнја өлкәләринин бир-бири илә сых әлагәси бу күн вә кәләҹәкдә инсанлардан бир чох дили билмәсини тәләб едир. Мән кәнҹләримизә бу төвсијәни верирәм. Амма бунларла јанашы, бунлардан әввәл өз ана дилимизи, Азәрбајҹан дилини мәнимсәмәк лазымдыр, бу дилдә јахшы данышмаг лазымдыр. бу дили ана дили кими даим дујмаг лазымдыр, бу дили севмәк лазымдыр».

Президент буну да нәзәрә чатдырыр ки, «Өз дилини билмәјән, өз дилини севмәјән адам өз тарихини јахшы билә билмәз», өз классикләринин әсәрләрини өз ана дилиндә охуја билмәз. Әкәр онлары охуја билмәсә, тарихимизи билмәјәҹәк; онлары охуја билмәсә, бизим мәдәнијјәтимизи билмәјәҹәк, мәдәни көкләримизи билмәјәҹәк, милли мәдәни ән'әнәләримизи билмәјәҹәк. Онлары билмәсә, о, вәтәнпәрвәр олмајаҹаг, онда милли вәтәнпәрвәрлик дујғулары, һиссијјаты олмајаҹагдыр».

Бу төвсијәләр мүнтәзәм сәҹијјә дашыјыр. Дөврүн бүтүн кешмәкешләри, өлкәдахили иҹтимаи-сијаси проблемләр, хариҹи сијасәт проблемләри, сајмагла битә билмәјән чохлу мәсәләләр, кечәли-күндүзлү иш — бүтүн бунлар, бир ан да олсун, Һејдәр Әлијеви милли мәдәнијјәт, милли мә'нәвијјат вә бу фонда милли дил проблемләриндән ајыра билмир, хүсусән кәнҹлијин проблемләриндән ајыра билмир. Һејдәр Әлијев 1997-ҹи илдә республикамызын вә хариҹи өлкәләрин али мәктәбләринә гәбул олунмуш тәләбәләрин бир групу илә көрүшүндәки нитгиндә бир даһа бу мәсәлә үзәринә гајыдыр вә хариҹи өлкәләрдә охумаға кедән кәнҹләрә мүраҹиәтлә дејир:

«Шүбһәсиз ки, сиз хариҹи өлкәләрдә дил өјрәнмәлисиниз. Мән кечмишдә дә демишәм, бу күн дә дејирәм, — шәхсән арзум ондан ибарәтдир ки, һәр бир азәрбајҹанлы чох дил билсин. Анҹаг биринҹи нөвбәдә өз ана дилини — дөвләт дилини јахшы билсин. Бизим чох көзәл, зәнкин, ҹазибәдар дилимиз вар. Бәлкә дә, биз бу дилдә данышдығымыза көрә өз дилимизин зәнкинлијини вә көзәллијини һәлә там дәрк едә билмәмишик. Анҹаг билин ки, бу һәгигәтдир. Она көрә дә буну һеч бир шејә дәјишмәк олмаз. Хариҹи дил билмәк, әлбәттә, лазымдыр, ваҹибдир. Мән бир даһа арзу едирәм ки, вәтәндашларымыз инкилис дилини дә, рус дилини дә, франсыз дилини дә, алман дилини дә, түрк дилини дә, әрәб дилини дә, фарс дилини дә, һәтта Чин дилини дә билсинләр. Кәнҹләримиз нә гәдәр чох дил билсәләр, бир о гәдәр зәнкин дүнјакөрүшүнә малик олаҹаглар. Бу, мүасир дүнјанын тәләбидир. Амма ән әсасы ондан ибарәтдир ки, һәр бир Азәрбајҹан вәтәндашы, һәр бир азәрбајҹанлы өз ана дилини — Азәрбајҹан дилини, дөвләт дилини мүкәммәл билмәлидир. Кәнҹләрә төвсијә едирәм ки, әкәр киминсә бу барәдә чатышмазлығы варса, чалышын, буну арадан галдырын. Хариҹи өлкәләрдә тәһсил аларкән, һәмин өлкәнин дилини өјрәнәркән, ејни заманда башга дилләри өјрәнәркән өз дилинизи һеч вахт унутмајын вә өз ана дилинизи һеч вахт башга дилә дәјишмәјин. Халгын, милләтин, инсанын өз ана дилиндән әзиз һеч бир шеј ола билмәз».

Диггәт едилсә, бу көстәриш вә төвсијәләрдә милли мәһдудијјәт јохдур. Президент дил мәсәләсини чох кениш планда көтүрүр, башга дилләри дә өјрәнмәји, билмәји лазым билир, кәнҹләрин дүнјакөрүшүндә бунун ролуну гејд едир. Бунунла белә, ана дили билими мәркәздә дајаныр. Әввәлҹә ана дили, сонра башга дилләр — принсип беләдир. Бу, мә'нәви-сијаси стратекијадыр. Бу, халгын мә'нәви аләминин горунмасы вә сахланмасынын рәһнидир.

Һејдәр Әлијев хариҹә һәр сәфәриндә вахт тапыб гүрбәт елләрдә јашајан азәрбајҹанлыларла көрүшүр. Бу мүнтәзәм көрүшләрин иҹтимаи-сијаси вә мә'нәви мә'насыны гијмәтләндирмәк чох чәтиндир. Аз гала дилләрини, милли адәтләрини унутмаг тәһлүкәсиндә галан азәрбајҹанлылар бу көрүшләр сајәсиндә, Һејдәр Әлијевин төвсијәләри сајәсиндә һәмин өлкәләрдә милли бирликләр јарадараг, бир јерә јығышмаг, үнсијјәт сахламаг, диаспорлар јаратмаг имканы әлдә едирләр. Онлар баша дүшүрләр ки, Азәрбајҹан адлы өлкәләри вар, Азәрбајҹан Республикасы адлы дөвләтләри вар, онлара һавадарлыг едән Һејдәр Әлијев кими рәһбәр вар. Онлар көрүрләр ки, Азәрбајҹан дөвләтинин рәһбәри онларла ана дилиндә данышыр, һәм дә нәинки Азәрбајҹан дилиндә данышыр, ејни заманда төвсијә едир ки, онлар һеч вахт өз ана дилләрини унутмасынлар. Чүнки ана дили — Азәрбајҹан дили дүнја азәрбајҹанлыларыны бирләшдирән ән гүдрәтли васитәләрдәндир. Һејдәр Әлијевин тәшәббүсү илә гәбул едилән вә онун рәһбәрлији илә һәр ил декабрын 30-да кечирилән дүнја азәрбајҹанлыларынын һәмрә'јлик күнүнүн әһәмијјәтини, бәлкә дә, индики нәсил лазыми дәрәҹәдә баша дүшә билмәз. Бу тәдбир чүрбәчүр сәбәбләр үзүндән јад өлкәләрә дүшмүш дүнја азәрбајҹанлыларынын бирлијини шәртләндирән, һансы бир кәләҹәкдәсә классик Азәрбајҹанын бәрпасынын сијаси әсасыны гојан бир тәдбир олуб өз тә'сирини даима көстәрәҹәкдир. Көрүн Президент һансы инҹәликләрә диггәт јетирир. Һәмрә'јлик күнү мүнасибәти илә консерт һазырлајанлара төвсијә едиб ки, о күн анҹаг милли маһнылар сәсләнсин, милли ојунлар көстәрилсин.

Һејдәр Әлијев ана дилини тәкҹә данышыг васитәси, үнсијјәт васитәси кими гијмәтләндирмир. Нәзәрә алыр ки, ана дилинин архасында милләт дурур, мә'нәвијјат дурур, азәрбајҹанлы дурур. Ана дилинә хидмәт, ана дилинә һөрмәт вә гајғы халга, милләтә хидмәт етмәк, гајғы көстәрмәк демәкдир.

Нәһајәт, дилә бағлы бир тарихи иҹтимаи-сијаси тәдбир һаггында. Мә'лумдур ки, 1936-ҹы илә гәдәр бизим ана дилимиз рәсми олараг «түрк дили» адланыбдыр. Һәмин илдән сонра дилимизин ады кими, «Азәрбајҹан дили» ифадәсиндән истифадә едилир. Азәрбајҹанда 1988-ҹи илдән башланан милли һәрәкат бир сыра чох мүһүм проблемләр сырасында (һимн, бајраг), дилә бағлы проблемләр дә галдырды. О гәдәр дә ҹидди мүгавимәтә раст кәлмәдән кирил әсаслы Азәрбајҹан әлифбасы латын графикалы әлифба илә әвәз едилди. Дилин ады мәсәләси дә мејдана кәлди. Бу просес мүәјјән мәрһәләләрдән кечди, чохлу мүбаһисәләрә сәбәб олду, лакин әслиндә, ачыг галды.

Һејдәр Әлијевин сәдрлији илә

мүстәгил Азәрбајҹанын илк Конститусијасы һазырланаркән бу мәсәлә јенидән мүзакирә објектинә чеврилди. Вә чох мараглыдыр ки, Конститусијанын республиканын һәјаты, милләтин талеји, дахили вә харичи сијасәтлә вә с. бағлы чох мүһүм маддәләри арасында диллә әлагәдар маддә зијалыларын мүзакирәсинә верилди. Һејдәр Әлијев нәзәрә алырды ки, милли дил милләтин варлыг формаларындан олдуғу кими, дөвләт дили дә дөвләтин атрибутларындандыр. Конститусија комиссијасындакы мүзакирәләрдән әлавә, Һејдәр Әлијевин рәһбәрлији вә иштиракы илә ики күнлүк мүзакирәләр кечирилди. Буну бир ҹәһәтдән 1926-ҹы илдә Бакыда кечирилән түрколожи гурултајла мүгајисә етмәк олар. Лакин нәзәрә аланда ки, бу мүзакирәнин дөвләт сәвијјәси даһа јүксәк иди, бурада онларла чыхышлар бирҹә мәсәлә әтрафында кедирди, о һалда бу мүзакирәләрин мигјасы даһа кениш көрүнүр. Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын Рәјасәт Һеј'әтинин бинасынын бөјүк залында (о залда ки, ән јүксәк сәвијјәли јығынҹаглар орада кечирилмишдир) кечирилән биринҹи јығынҹагда Һејдәр Әлијев кениш, мәзмунлу, елми-нәзәри сәвијјәли кириш сөзү деди. Бундан сонра чох азад мүзакирәләр башланды, чыхышлар олду. Икинҹи күн бу мүзакирәләр Һејдәр Әлијевин рәһбәрлији илә Президент Апаратында давам етдирилди. Һејдәр Әлијев мүзакирәләр просесиндә мә'налы репликаларла фикирләрә мүнасибәтини билдирир вә нәтиҹәләрә истигамәт верирди. Конститусијада дөвләт дили һаггында маддә белә әһәмијјәтли мүзакирәләрдән кечиб формалашдырылды.

Һејдәр Әлијевин милли диллә әлагәдар јорулмаз фәалијјәти нәтиҹәсиндә кәнҹләрин ана дилинә јијәләнмәләри саһәсиндә бөјүк дәјишикликләр әмәлә кәлмиш, дил тәдрисинин сәвијјәси јүксәлмишдир. Башга дилләрдә тәһсил алан кәнҹләрә Азәрбајҹан дили тәдрисини һәјата кечирмәк чох чәтинликләрлә гаршылашырды. Инди бурада да ҹидди дөнүш әмәлә кәлмишдир. Өлкәнин башчысынын сөзләри бир дә она көрә ҹидди тә'сир бурахыр ки, о һәм дә дүнјада бөјүк нүфуза малик тарихи шәхсијјәтдир, халгымызын мә'нәви атасыдыр.

Биз бу мәгаләдә һөрмәтли Президентимизин үмумән дил, хүсусән Азәрбајҹан дили саһәсиндәки фәалијјәтинин кичик бир гисмини нәзәрдән кечирдик. Һејдәр Әлијевин милли дил саһәсиндә отуз илә јахын дөврдәки фәалијјәти, белә дә демәк олар ки, мүбаризәси о гәдәр кениш вә чохҹәһәтлидир ки, ону там әһатә етмәк үчүн узун мүддәтли ҹидди елми тәдгигат апармаг лазым кәлир. Һејдәр Әлијевин ана дили, дөвләт дили һаггында мүлаһизәләри елми әсаслара сөјкәнир. Она көрә дә бу фикирләр кечиҹи сәҹијјә дашымыр, онлар халгын бүтүн варлығы дөврүндә тарихи мә'на дашыјыр вә даима өз тә'сирини көстәрәҹәкдир. Һејдәр Әлијевин фикирләри конкрет мә'нада Азәрбајҹан дили һаггында дејилсә дә, үмумијјәтлә, милләтин һәјатында дилин ролуну мүәјјән едир, она көрә дә нәзәри дилчилик фикри кими онлардан истифадә едиләҹәкдир.

АЗӘРБАЈҸАН КЛАССИК ӘДӘБИЈЈАТЫНДА ТӘСӘВВҮФҮН ЈЕРИ ВӘ ОНУН МӘКТӘБЛИЛӘРӘ ЧАТДЫРЫЛМАСЫНА ДАИР

Шәмистан **МИКАЈЫЛОВ,**

педагожи елмләр доктору, профессор.

Азәрбајҹан мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра бир сыра фәнләр, о ҹүмләдән, тарих вә әдәбијјат фәнләри үзрә тә'лимин мәзмунуна јенидән нәзәр салмаг, ону халгын тарихинин, мә'нәвијјатынын инкишафы ишығында нәзәрдән кечирмәк тәләб олунур. Инкаролунмаз һәгигәтдир ки, Азәрбајҹан кечмиш ССРИ тәркибиндә олдуғу 70 ил мүддәтиндә коммунист идеоложијасынын тәләбинә ујғун олараг халгымызын тарихиндә, әдәбијјатында, әгидәсиндә, адәт-ән'әнәсиндә бә'зи мәсәләләрин үзәринә көлкә салынмыш, һәмин о истигамәтдә елми арашдырмалар апарылмасына вә бөјүмәкдә олан нәслә чатдырылмасына имкан верилмәмишдир. Белә мәсәләләрдән бири дә халгымызын әгидәси, дүнјабахышы илә бағлы олан вә әдәбијјатымызда бу вә ја дикәр шәкилдә әксини тапан тәсәввүф проблемидир. **«Тәсәввүф»** анлајышы Шәргдә дини-иҹтимаи фикирлә, дүнјабахышы илә бағлыдыр. Әдәбијјат бу иҹтимаи фикрә бикана гала билмәзди, һәмин дини-иҹтимаи фикир, дүнјабахышы о дөврүн әдәбијјатында өз ифадәсини тапмышдыр. **«Тәсәввүф әдәбијјаты»** анлајышы да бурадан јаранмышдыр.

Әлбәттә, тәсәввүфүн — суфизмин бир ҹәрәјан кими фәлсәфи әсасы барәдә сөһбәт ачмаг, онун маһијјәтини кениш шәрһ етмәк фикриндә дејилик. Мәгсәдимиз Азәрбајҹан классик әдәбијјатында онун јеринә нәзәр салмаг, кәнҹләрә чатдырылмасынын кәрәкли олуб-олмадығыны елми-педагожи иҹтимаијјәтин фикир објектинә чевирмәкдир.

Мә'лумдур ки, Јахын вә Орта Шәрг халгларынын тарихиндә мүәјјән тәригәтләр мејдана кәлмиш вә инкишаф етмишдир. Суфилик, һүруфилик дә белә тәригәтләрдәндир. Бу тәригәтләр адамларын дүнјабахышынын ифадәсидир ки, ајры-ајры дөврләрдә јашамыш, (Әһмәд Јасәви, Низами Кәнҹәви, Ҹәлаләддин Руми, Гази Бүрһанәддин, Имадәддин Нәсими, Мәһәммәд Фүзули кими) мүтәфәккирләр бу тәригәтләрә мејл көстәрмиш вә өз әсәрләриндә тәблиғ етмишләр.

Тәсәввүфә көрә инсанын мадди вә мә'нәви варлығы Аллаһла бағлыдыр. Бу дүнјабахышына көрә, суфизм Аллаһа говушмаг јолудур. Әлбәттә, варлыға бу ҹүр бахыш фәлсәфи анламдыр, әсасыны пантеист фәлсәфәси тәшкил едир. Бу тәригәтләрин кениш мигјасда јајылдығы дөврдә јашајан мүтәфәккир, һагги танијан, дүнјанын јаранмасы илә марагланан вә варлығыны дәрк едән, ону севән, һагг јолуна дүшән инсанлар өз әсәрләриндә адамлары мә'нәви паклыға, һагги танијыб она сығынмаға чағырмышлар.

Мәгсәдимиз бөјүмәкдә олан нәслә һагг јолуну дәрк етдирмәк ишиндә истифадә олуна биләҹәк бир васитәјә — әдәбијјатда әкс олунан тәригәтләрә јени мүнасибәт билдирмәк үчүн елми-педагожи иҹтимаијјәтин фикрини өјрәнмәкдир.

Адамларын тәрбијәсиндә, онлара мә'нәви кејфијјәтләрин ашыланмасы ишиндә чох гүввәтли васитәләрдән бири әдәбијјатдыр. Бу бахымдан јанашдыгда шакирдләрә тә'лим материалы кими тәгдим едилән әдәби фактларын мәзмунунда нәзәрә чарпан гүсурлары арадан

галдырмаг, дәгигләшмәләр апармаг лазым кәлир.

Мәктәблиләрин дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасында мүтәфәккир шәхсијјәтләрин дүнјабахышы, кечирдији һәјат тәрзи һәр заман бөјүјән нәсил үчүн өрнәк ролуну ојнајыр. Тәрбијәјә нүмунәнин мүсбәт тә'сири дә әсрләрин сынағындан чыхмыш амилдир.

Азәрбајчанын мүтәфәккир шәхсијјәтләриндән олан А. Бакыханов «Нәсиһәтнамә»синдә һаглы олараг дејир: «...Иш билмәк, јахшылыг етмәк гајдаларыны о адамлардан өјрәнмәк лазымдыр ки, онлар тәчрүбәли, габилијјәтли олмушлар. Белә адамларын сөзләри бизә нәсиһәтдир». (Бәдии әсәрләри. 1973, сәһ. 352).

Низами Кәнчәви јарадычылығы үмумтәһсил мәктәбләринин әдәбијјат програмларында мүәјјән јер тутур. О, һаггында кениш сөһбәт апарылан вә јарадычылыг нүмунәләри марагла өјрәнилән сәнәткарлардандыр.

Инкар олунмаз һәгигәтдир ки, Низами Кәнчәвинин јарадычылығы үзрә олдугча дәјәрли тәдгигатлар апарылыб вә бу тәдгигатлар нәтичәсиндә шәхсијјәти, јарадычылыг хүсусијјәти илә бағлы мараглы фактларла јанашы, мүәјјән зиддијјәт тәшкил едән, бир-бирини тәсдигләмәјән фикирләр дә нәзәрә чарпыр. Әлбәттә, субјектив мүнасибәтдә бир-биринә ујғун кәлмәјән фикирләр ола биләр вә бу, тәбиидир, лакин фикирләри үмумиләшдириб елми гәнаәт кими кәнчлијә тәгдим етмәк олдугча чидди мәс'улијјәт тәләб едир. Фикримизчә, Низаминин шәхсијјәти вә јарадычылыг хүсусијјәтинин кәнч нәслә чатдырылмасы истигамәти бахымындан мараглы чәһәтләрдән бири онун дүнјакөрүшүдүр. Бу бахымдан јанашдыгда белә бир суал мејдана чыхыр: Низаминин дүнјакөрүшүндә, јарадычылығында суфи идејалар вар, ја јох? Низами әсәрләрини тәсәввүф әдәбијјатына дахил етмәк олармы? Бөјүмәкдә олан нәслә Низаминин дүнјакөрүшү барәдә һансы мәзмунда нә демәк олар?

Бу суаллара чаваб бахымындан үмумтәһсил мәктәбләри үчүн әдәбијјат дәрсликләриндә мәктәблиләрә лазыми фикир дејилмир. Филоложи мәнбәләрдә дә фикир ајрылығы вар.

Бизчә, Низамишүнаслыг үзрә апарылан вә чап олунан санбаллы әсәрләрдән бири дә М. Ә. Рәсулзадәнин «Азәрбајчан шаири Низами» адлы монографијасыдыр. Һәмин әсәрдә охујуруг: **«...«Сирләр хәзинәси»нин јазылышындакы әсл мәгсәд шаирлик дејил, философ вә шејх олан Низаминин әхлаги фикирләрини дахилдән кәлән бир истәклә охучулара тәлгин етмәкдир. Јалныз бу бахымдан она мүстәгил бир китаб демәк олар — дин јајан бир мүгәддәс китаб.**

«Мәхзәнүләсрар» тәлгинчи бир әсәрдир. Бурада шаир нәзм дили илә суфијанә фикир, агидә, әхлаг вә дүнјакөрүшүнү башгаларына ашылајараг тә'мин етмәкдәдир. О, илаһи һикмәтләрин сирринә варид олмуш вә бунлары бир «Хәзинә» һалында мө'мин вә мүгәддәс «Әрәнләрә» әманәт вермишдир».

Көрүндүјү кими, бурада Низаминин шејхлији, суфи фикирләр сөјләдији гејд едилир. Лакин кечмиш ССРИ әразисиндә Низами илә әлагәдар апарылан тәдгигатларда шаирин шејхлији вә суфиликлә әлагәси ачыгланмамышдыр. Фикримизчә, бу да тәбиидир, белә ки, коммунист дүнјакөрүшүнү әсас тутан тәдгигат әсәрләриндә Низаминин шејхлијиндән, суфилик идејаларындан данышыла билмәзди. Һәтта аз гала Низами коммунист кими гәләмә верилирди. Бәлкә дә, белә лазым иди, әкс һалда Низами јарадычылығы үзрә бу гәдәр тәдгигат иши апарылараг кәнчлијә чатдырыла билмәзди. Бу тәдгигат ишләриндә Низаминин диндар олдуғу дејилир. Әкәр имканымыз олсајды, онун динә мүнасибәтини дә инкар едәрдик, лакин чарәсиз галыб онун диндар, мө'мин бир шәхс олдуғуну демишик. Профессор М. Гочајев «Низаминин инсан фәлсәфәси» адлы дәјәрли әсәриндә (бу әсәр, бизчә Низамишүнаслыгда наилијјәт кими гијмәтләндирилмәлидир) бу барәдә јазыр: «...тәдгигатчылар чох еһтијатла вә санки үзрхаһлыгла гејд етмишләр

ки, Низами диндар олмушдур, лакин буна бахмајараг, о, даһи сөз абидәләри јарада билмишдир. Әслиндә исә, Низами елә буна көрә, јә'ни диндар олдуғуна көрә, Аллаһа вә пејғәмбәрә үрәкдән инандығына көрә өз фикир вә дүшүнчәләринә мөһкәм вә әсаслы бир бүнөврә тапдығына көрә даһи сөз абидәләри јарада билмишдир (Гејд олунан әсәр, сәһ. 4).

Артыг Низаминин диндарлығындан хәчаләт чәкмәк дөвру кечмишдир. Инди танрыја, динимизә бағлылығымызы, һәтта кечән јетмиш илдә ону гәлбимиздән чыхара билмәдијимизи, динимизә сәдагәтимизи билдирмәк үчүн ифтихарла демәлијик ки, бәли, Низами диндар олмушдур, һәтта садә диндар јох, шејх кими танынмышдыр. Лакин Низами бу јүксәк дини мәгама нечә јүксәлмишдир, һансы чәһәтләринә көрә она шејх дејилирди? Тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, Азәрбајчан филолокијасында, үмумијјәтлә, Низамишүнаслыгда бу проблем ачыг галыр.

Низаминин суфилијә мүнасибәти дә, бизчә, ачылмамышдыр. Һәр шејдән әввәл, Низаминин јашадығы дөвр өз мә'нәви гидасыны һәллач Мәнсурун «һәллачијә»синдән алараг мејдана чыхдығы вә јајылдығы дөврә тәсадүф едир. Тәсәввүфүн ән танынмыш нүмајәндәләриндән бири Әһмәд Јәсәвидир. О дүнјасыны дәјишәндә (1166) Низаминин 25 јашы вар иди. Низами бу јашда кениш јајылмыш бир тәригәтә — суфилијә биканә гала билмәзди.

Икинчиси, суфизмин маһијјәти илә Низами јарадычылығында ујғун кәлән мәгамлар инкаролунмаздыр. Шаир өзү охучусуна мүрачиәтлә дејир ки, мәни көрмәк истәјирсән, әсәримә бах! Әкәр бу тәригәт (суфилик) илаһи ешги, руһун Аллаһа говушмасыны әсас көтүрүрсә, бу чәһәт Низами јарадычылығында даһа габарыг көрүнүр. Илаһи ешг шаирин бүтөвлүкдә јарадычылығынын әсас хәттини тәшкил едир: Низаминин «Сирләр хәзинәси» әсәри, М. Ә. Рәсулзадәнин дедији кими, даһа чох суфи фикирләрдир. Јахуд «Хосров вә Ширин» әсәриндән ашағыдакы мисралара нәзәр салаг:

Ешгин гулу ол ки, доғру јол будур,
Арифләр јанында, бил, ешг гулудур.
Бу дүнја ешгдир, галан фырылдаг,
Ешгдән башга шеј бил, бир ојунчаг.

Бу мисраларда һаггында данышылан ешг, фикримизчә, ади инсани мәһәббәт олмајыб, Аллаһа, Улу Танрыја олан ешгдир. Низами кими шәхсијјәт адамлары ади мәһәббәтин гулу олмаға чағыра билмәзди вә ону доғру јол адландырмазды. Бу јол јараданы дәрк етмәк, она сығынмаг јолудур. Суфизмә көрә Аллаһ јерә, көјләрә сығмыр, амма мө'мин гулунун көнлүнә, гәлбинә сығыр. Фикримизчә, Низами адамларын Аллаһа гул олмасыны доғру јол һесаб едир. Јахуд: «ешгдир меһрабы уча көјләрин» дедикдә, шаир јенә дә илаһи ешги нәзәрдә тутур.

Низами јарадычылығында белә фактлар истәнилән гәдәрдир. Бу вахта гәдәр шаирин јарадычылығы үзрә апарылан тәдгигатларда бу истигамәт лазыми сәвијјәдә тәһлил олунмајыб. Профессор М. Гочајев јухарыда ады чәкилән китабынын мүгәддимәсиндә һаглы олараг јазыр: «Е'тираф етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы Низами гаршысындакы борчуну һәлә јеринә јетирмәмишдир. Шаирин јарадычылығынын нәзәри мәсәләләри там мә'нада тәһлил олунмамышдыр» (сәһ. 3).

Фикримизчә, Низами јарадычылығында там өјрәнилмәјән нәзәри мәсәләләр сырасына онун дүнјакөрүшү дә дахилдир. Инди бөјүмәкдә олан вә кәләчәк нәслин тәрбијәси үчүн бу, олдугча вачибдир. Она көрә дә филологларымызын, хүсусилә Низамишүнас алимләримизин бу истигамәтдә дүшүнмәләри, бу вахта гәдәр формалашмыш фикирләрдә дәгигләшдирмәләр апармалары арзу олунур. Тарихи-елми бахымдан белә дәгигләшдирмәләр апарылмадан үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим материалынын мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бу фикри дикәр классик сәнәткарларын јарадычылығы илә әлагәдар да демәк олар. Инкаролунмаз һәгигәтдир ки, јухарыда адлары чәкилән сәнәткарларын дүнјабахышы чидди бир системдир вә бу,

кәнҹләримизин милли руһда тәрбијә олунмасы үчүн олдугча ваҹибдир. Белә дәгигләшмәләр, һәр шејдән әввәл, елмимиз үчүн лазымдыр. Икинҹиси, һаггында данышылан проблем елми һәллини тапдыгдан сонра ондан үмумтәһсил мәктәбиндә вериләҹәк мәзмун дәгиг мүәјјәнләшдирилә биләр.

Дејилә биләр ки, белә нәзәри мәсәләләр, мәсәлән, суфилик үмумтәһсил мәктәби үчүн ағырдыр. Әлбәттә, там мә'нада верилмәси нәзәрдә тутулса, ағырдыр, лакин нәзәри ҹәһәтдән ајдын олан проблеми мәктәб үчүн програм вә дәрслик һазырлајан мүтәхәссис онун сәвијјәсини мүәјјәнләшдирә биләр, мәсәлән, IX синиф үчүн әдәбијјат дәрслијиндә һүруфилик һаггында верилән мә'лумат кими. Нәсими јарадыҹылығынын маһијјәтини шагирдләрә баша салмаг үчүн һуруфилик һаггында мә'лумат фајдалы олдуғу кими (дәрсликдә бу барәдә информасија олдуғундан бурада кениш данышмағы лазым билмирик), суфиликлә бу вә ја дикәр шәкилдә бағлы олан сәнәткарын шәхсијјәтини, јарадыҹылығыны баша дүшмәк үчүн дә тәсәввүфүн маһијјәтинә бәләд олмаг лазымдыр. Бу бахымдан М. Фүзули јарадыҹылығы диггәти ҹәлб едир.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә М. Фүзулинин јарадыҹылыг нүмунәләри тә'лим материалы кими тәгдим едилир, ајры-ајры синифләрдә, хүсусилә IX синифдә кениш өјрәдилир. Фүзулинин дүнјабахышы һаггында да мүәјјән һәҹмдә мә'лумат вермәк тәләб олунур. Лакин мөвҹуд дәрсликләрдә бу барәдә лазыми мә'лумат верилмир. Фүзули һаггында апарылан тәдгигатларда фикир мүхтәлифлији вар. Бүтүн мәнбәләрдә Фүзулинин диндар олдуғу, јарадыҹылығында мәһәббәт лирикасынын үстүнлүјү дејилир. Лакин онун тәсәввүфә мүнасибәти һаггында гәти фикир дејилмир.

Мәсәлән, һәмишә бөјүк еһтирамла хатырладығым мүәллимләримдән вә Фүзули јарадыҹылығынын ән мө'тәбәр тәдгигатчыларындан олан професор Мирзәға Гулузадә «Фүзулинин лирикасы» адлы фундаментал китабында шаирин јарадыҹылығыны тәһлил едәрәк јазыр: **«...Фүзулидә тәсәввүфлә әлагәдар олараг гаршымыза белә бир суал чыхыр: Фүзулинин мәһәббәт лирикасында, онун ешг анлајышында суфизм мотивләри вармы! Биз бу суала гәтијјәтлә мәнфи ҹаваб веририк: јохдур».** (сәһ. 242). Јахуд һәмин китабын башга бир сәһифәсиндә охујуруг: **«...Фүзули тәсәввүф мејлләрини ифадә етдикдә дә, илаһи руһа говушмаг үчүн зөһд вә ибадәт тәрәннүмү илә дејил, феодал дүнјасындакы ејб вә нөгсанлардан суфизм пәрдәси алтында шикајәтләнир»** (сәһ. 240).

Фикримизҹә, бу ики фикир арасында зиддијјәт вар: бир тәрәфдән гәти јох дејилир, дикәр тәрәфдән суфизм пәрдәсиндән истифадә едилдији дејилир.

Белә зидд фикирләр ајры-ајры тәдгигатчыларын әсәрләриндә дә өзүнү көстәрир. Шаирин јарадыҹылығы үзрә апарылан сон тәдгигатлардан В. Фејзуллазадәнин «Фүзулинин өмүр јолу» адлы китабында охујуруг: **«Фүзули сәнәтиндә ешг чохачарлы бир мәзмун дашыјыр вә бурада тәсәввүфүн дә бөјүк ролу олмушдур. Һүсни-мүтләгә говушмаг — Аллаһа тәвәҹҹөһ етмәк Фүзули ше'риндә өз ифадәсини тапмышдыр... Фүзули суфизмин көзәлә, ешгә, көзәллијә хидмәт едән саһәсинә дә мејл көстәрмишдир.**

Көзәллик инсанда тәҹәлла едир. Инсандакы көзәллик исә һаггин тәзаһүрүдүр. Тәсәввүф ше'риндә көзәллијин һәгиги јарадыҹысы Аллаһдыр... Фүзули сәнәтиндә дә инсан көзәллијинин Аллаһын тәҹәлласы олмасы, Аллаһда јох олмаг, «бәзмкаһи-вәһдәтә» чатмаг, «бәганы» әлдә етмәк үчүн «фәна филлаһы» гәбул етмәк кими мотивләрә јер вермишдир. Фүзули ше'риндә ешг мадди аләмдән нәш'әт тапыб илаһи гүдрәтә говушмушдур» (сәһ. 113—114).

Фүзули јарадыҹылығы Түркијәдә дә кениш тәдгиг олунуб, шәхсијјәти, јарадыҹылыг хүсусијјәти һаггында мараглы фикирләр сөјләниб, шаирин әсәрләри Түркијәнин тәһсил оҹагларында өјрәдилир. Она көрә фикир ајдынлығы үчүн һәмин тәдгигатлара да өтәри нәзәр салмаг фајдалы олар:

Професор Д. Мине Менки «Әски түрк әдәбијјаты тарихи» адлы әсәриндә јазыр: **«Фүзулинин сәмими бир мүсәлман олдуғуну даһа өнҹә сөјләмишдик. Тәсәввүф дә онун ше'рләриндә өнәмли бир јер тутур»** (сәһ. 150).

Јахуд: «Әдәбијјат 2» адлы (мүәллифләри професор, доктор Орхан Окај, досент Доктор Ҹамал Курназ, доктор Әләддин Гараҹа, Нурәддин Албајраг — 1995) дәрс китабында охујуруг: **«Онда** (Фүзулидә — Ш. М.) **ешг» бәшәридән илаһијә, мәҹазидән һәгигијә бир кәлишмә көстәрир. Бунунла бирликдә тәсәввүф онун ше'рләриндә бир көзәллик үнсүрү олараг јер алыр** (сәһ 141).

Әлбәттә, кичик бир јазыда бүтүн мәнбәләрдән факт кәтириб мүгајисә апарыб тәһлил етмәк мүмкүн дејил вә буна еһтијаҹ да јохдур. Бир ҹәһәт ајдындыр ки, Фүзули јарадыҹылығынын тәсәввүфлә әлагәсини тәсдиг етмәјән мәнбәләр совет дөврүндә апарылан тәдгигатлара әсасланыр. Фикримизҹә, бу да тәбиидир, дөврүн идеолокијасындан ирәли кәлирди. Фүзулинин тәсәввүфлә әлагәсини нәинки инкар етмәјә ҹәһд көстәрилирди, һәтта шаирин «Көнүл сәҹҹадәјә басма ајаг, тәсбеһә әл урма» мисралы гәзәлинә әсасән онун јарадыҹылығында атеизм ахтаранлар да олуб.

Проблемә бу күнүн нәзәринҹә бахдыгда шаирин јарадыҹылығына верилән гијмәтлә гејдсиз-шәртсиз разылашмаг чәтиндир. Фикримизҹә, Фүзули јарадыҹылығы тәсәввүфлә бу вә ја дикәр шәкилдә бағлыдыр. Фикир ајдынлығы үчүн шаирин әсәрләриндән бә'зи мисралары хатырламаг кифајәтдир.

«Еј мәләксима ки, сәндән өзкә
һејрандыр сана,
Һәр билир, инсан демәз һәр ким ки
инсандыр сана..

Вермәјән ҹанын сана булмаз
һәјати-ҹавидан,
Зиндеји ҹавид она дерләр ки,
гурбандыр сана»...

бејтләри (еләҹә дә һәмин гәзәл бүтөвлүкдә) неҹә шәрһ олунмалы, неҹә баша дүшүлмәлидир? Беләҹә, шаир бурада һеч бир инсаны јох, анҹаг Аллаһы нәзәрдә тутур.

Јахуд: шаирин гит'әләринин бирини нәзәрдән кечирәк:

Ешгдир һәр ики дүнјаја зинәт,
Ешглә доланыр бүтүн тәбиәт.
Ешгсиз мурада јетишмәк олмаз
Ешглә тапылар дүзлүк, һәгигәт.

Бу ешг кимә гаршыдыр? Кимин ешги ики дүнјанын зинәти ола биләр? Һансы ешглә һәгигәти тапмаг олар? Бизҹә, бурада анҹаг Илаһи ешгдән сөһбәт кедир. Һәмин мисраларда тәсәввүф әламәти јохдурму? Фүзули јарадыҹылығында белә нүмунәләрә истәнилән гәдәр раст кәлмәк олар.

Бир даһа гејд етмәји лазым билирик: мәгсәдимиз апарылан тәдгигатлара е'тираз етмәк јох, бөјүк сәнәткарларын дүнјакөрүшү һаггында дүзкүн тәсәввүрә малик олмаг вә кәнҹләрә дејиләҹәк фикирләри дәгигләшдирмәк үчүн тәдгигатчыларын диггәтини бу истигамәтә јөнәлтмәкдир.

ИСЛАМ ДӘЈӘРЛӘРИНИН ПОЕТИК ӘСӘРЛӘРДӘ ӘКСИ ВӘ ОНЛАРЫН ШАКИРДЛӘРӘ ЧАТДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Пиралы ӘЛИЈЕВ,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди.

Инсанын формалашмасында, мә'нәви-әхлаги сифәтләрә јијәләнмәсиндә Ислам дәјәрләринин әвәзсиз ролу вардыр. Һәмишәјашар Ислам дәјәрләри бәдии әдәбијјатын да мөвзу објекти олуб, истәр әрәб, истәрсә дә Азәрбајҹан дилли ән јахшы поетик нүмунәләрдә әкс олунмушдур. Белә ки, Низами Кәнҹәви, Хагани Ширвани, Фәләки Ширвани, Муҹирәддин Бејләгани, Әбүлүла Кәнҹәви, Гәтран Тәбризи, Саиб Тәбризи, И. Нәсими, Һәбиби, М. Фүзули, С. Ә. Ширвани вә башга әдибләр ирфани мөвзулара мүраҹиәт едәрәк, көзәл, јаддагалан поетик нүмунәләр јаратмышлар. Лакин тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, совет империјасы дөврүндә орта үмумтәһсил мәктәбләриндә Ислам дәјәрләри әкс олунмуш поетик нүмунәләр өјрәдилмәмишдир. Һәтта бә'зән ифрата варараг ирфани ше'р јазанлары атеист кими өјрәтмишләр. Һәмин дөвр артыг керидә галмышдыр. Инди Азәрбајҹан мүстәгил республикадыр. Онун Конститусијасында өлкәнин демократикләшмәси, һуманистләшдирилмәси, инсан азадлыглары өн плана чәкилмишдир, һәр бир кәсә дин азадлығы верилмишдир. Инди милли-мә'нәви дәјәрләр үзәриндә тәрбијәнин өн плана чәкилмәсинә һәр ҹүр имкан вар.

Бу бахымдан орта үмумтәһсил мәктәбләринин әдәбијјат програмыны вә дәрсликләрини нәзәрдән кечирдик. Мә'лум олду ки, Тәһсил Назирлијинин нәздиндә вахтилә јарадылмыш февгәл'адә комиссија сәләфләриндән һеч дә ирәли кетмәмишдир. Ислам дәјәрләри әкс олунмуш әсәрләрин өјрәдилмәсинә лазыми јер верилмәмишдир.

Лакин орта үмумтәһсил мәктәбләриндә апардығымыз анкет сорғусу, мүшаһидә, мүсаһибә, габагҹыл тәҹрүбә бир даһа көстәрди ки, дини мөвзуларда јазылмыш поетик нүмунәләрин өјрәдилмәсинә бөјүк еһтијаҹ вардыр.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә классик Азәрбајҹан әдәбијјаты системли шәкилдә IX—X синифләрдә тәдрис олунур. Бу заман классик әдәбијјатын мәзмун вә мә'на хүсусијјәтләриндән, идеја истигамәтиндән бәһс едәркән Ислам дининин вә онун мүгәддәс китабы олан Гур'ани-Кәримин бу әдәбијјата тә'сирини изаһ етмәмәк мүмкүн дејил. VII әсрдә Әрәбистан јарымадасында мејдана чыхан Ислам дини бир чох халгларын, о ҹүмләдән Азәрбајҹан халгынын мә'нәви дүнјасына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Әкәр мәктәб тарихимизә бахсаг, көрәрик ки, ушагларын мәдрәсәдә өјрәндикләри Гур'ани-Кәрим, јахуд Сә'динин, Фүзулинин Ислам дининин дидактик принсипләринә ҹаваб верән поетик әсәрләри олмушдур. Гур'ани-Кәримин јүксәк идеалларындан мә'нәви гида алан Ә. Фирдовси, Н. Кәнҹәви, И. Нәсими, М. Фүзули вә башгаларынын поетик нүмунәләри әдәбијјат дәрсләриндә өјрәдилир.

Шәргин даһиси сајылан, әсәрләри илә бәшәријјәти һејрәтә кәтирән, јарадыҹылығынын јүксәк дәјәри вә бәдии күҹү илә әсрләри адлајыб бу күн дә әлчатмаз бир зирвәдә дајанан Низами Кәнҹәвинин әсәрләри IX синифдә өјрәдилир.

Шаирин «Хәмсә»синә дахил олан бүтүн поемаларда Ислам дининин јүксәк дәјәрләри кениш шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Бу әсәрләрдә, билдијимиз кими, мүхтәлиф мөвзуларын поетик һәлли гојулмушдур: 1) дини, фәлсәфи дүнјакөрүшү; 2) мәнтиг; 3) мәһәббәт мөвзусу вә илаһи ешг; 4) нәсиһәт; 5) зүлмә гаршы мүбаризә; 6) елми мөвзулар; 7) әхлаги вә етик мөвзулар вә с.

Н. Кәнҹәви јарадыҹылығы тәдрис олунаркән шакирдләрә билдирилмәлидир ки, шаир Ислам дини илә силаһланмыш бир шејхдир. Билдијимиз кими, шејх титуллар ичәрисиндә ән јүксәјидир. Бә'зән әсәрләриндә шаир меј, шәраб, гәдәһ, мәстлик, мејхана адларыны чәкмишдир. Билдијимиз кими, бу бир васитәдир, башга сөзлә, буну мәҹази мә'нада баша дүшмәк лазымдыр.

«...Низами диндардыр. Фәгәт бу, мәрасимчиликдән ибарәт олан пуру бир диндарлыг дејилдир. Низами бүтүн варлыглары Аллаһдан билир — өз-өзүнә мөвҹуд олан, варлығынын формасы олмајан, кимсәјә бәнзәмәјән, дәјишмәјән вә өлмәјән бир Аллаһдан». (М. Ә. Рәсулзадә. «Азәрбајҹан шаири Низами», сәһ. 206).

Н. Кәнҹәви поемаларынын әввәлиндә верилмиш мүнаҹатларда әхлаг, һикмәт, илаһијјат мәсәләләри кениш әкс олунмушдур. Биринҹи нөвбәдә Аллаһын пак ады илә әлагәдар көзәл фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр.

Шәфгәтли, әдаләтли танрынын
ады ки вар,
Һикмәт хәзинәсини ачан
ачардыр, ачар.
Һәр сөзүн, дүшүнҹәнин
одур әввәли, сону,
Нә сөјләсән, танрынын адыла
гуртар ону.

(Н. Кәнҹәви. Сирләр хәзинәси. Бакы, «Јазычы» нәшријјаты, 1981. сәһ. 21).

Гүдрәти илә варлыға һәјат верәр һәјатда,
Әбәдијјәт тимсалы өзүдүр каинатда...

(Јенә орада, сәһ. 21).

Дини фәлсәфи фикрә көрә, варлыг аләминин мөвҹудатыны јарадан вә јашадан Аллаһ-таааладыр. Шаир дә бу фикри гәбул етмиш вә мүнаҹатларында бу мәсәләјә тохунмушдур.

...Сәха хәзнәсини ачад ејләјән,
Варлығы јарадан, абад ејләјән...
...Сән, еј бу варлығы јохдан хәлг едән,
Нәва бәхш ејләјән, чалан, сәсләдән...

(Н. Кәнҹәви. Једди көзәл. Бакы, «Јазычы» нәшријјаты, 1983, сәһ. 19).

Шаир көстәрир ки, Аллаһ-таала варлығы јарадаркән мадди вә гејри-мадди кечмиш олмадан јаратмышдыр. Бөјүк Низами белә фикрә кәлир ки, бүтүн мөвҹудаты јарадан Аллаһ-тааладыр вә онларын да варлығы Аллаһ-таалаја бағлыдыр.

«Хосров вә Ширин» поемасында верилмиш мүнаҹатда есә олунан мәсәләләрдән бири дә Аллаһ-тааланын бөјүк каинаты јаратдығы кими, онун һәм дә каината низам-интизам вермәсидир. Шаир көстәрир ки, Аллаһ-таала каинаты елә јаратмышдыр ки, инсан нә гәдәр диггәтлә бахса, о гәдәр валеһ олур.

Даһа сонра һәмин мүнаҹатда Аллаһын гүдрәти илә инсанын торпагдан јаранмасы мәсәләси көстәрилир. Ҹансыз торпаг Аллаһын «Ол!» әмри илә инсан олмаг габилијјәти газаныр.

...Көјләри хәлг едиб јарашыг верән,
Сајсыз улдузлара нур, ишыг верән,
Инсан шүуруна һикмәт өјрәдән,
Инҹә хәјаллара сәнәт өјрәдән...
...Зүлмәт кечәләри ишыгландыран...
...Күнәшли вә ајлы бир аләм верән,
Бу јери, бу көјү одур сахлајан...
...Истәсә аләми позар, маһв едәр.

(Н. Кәнҹәви. «Хосров вә Ширин», Бакы, «Јазычы» нәшријјаты, 1983, сәһ. 22).

Низами поемаларында Аллаһын тәклији мәсәләси дә гојулмушдур. Шаир бүтпәрәстлијә гаршы апарылан мүбаризәни кениш әкс етдирмәјә чалышмышдыр, «Искәндәрнамә»дә Македонијалы Искәндәри пејғәмбәр сәвијјәсиндә тәрәннүм етмишдир. Искәндәр тутдуғу торпагда јерли халгын дилинә, адәт-ән'әнәсинә һөрмәтлә јанашыр, Ирана кәләндә исә атәшпәрәстликлә бағлы олан атәшкаһлары дағыдыр.

Низами поемаларында верилмиш мүнаҹатлары өјрәтмәклә, биз шакирдләримизин гәлбиндә Аллаһ-таалаја мәһәббәт һисси ојадаҹағыг.

«Тәврат», «Зәнбур», «Инҹил» вә «Гур'ани-Кәрим»ин тә'сири илә классик шаирләримиз мараглы әсәрләр јаратмышлар. Мүгәддәс китаблардан сонунҹусу (Гур'ани-Кә-

рим) пејғәмбәримиз һәзрәти Мәһәммәдә назил олмушдур. Бу, шаирләримизин гәлбиндә гүрур, ифтихар һисси ојатмышдыр. Онлар буну өз әсәрләриндә вәсф етмишләр.

Низами Кәнҹәвинин «Хәмсә»синдә бу мәсәлә кенишлији илә ачыгланмышдыр. «Сирләр хәзинәси»ндә «Сонунҹу пејғәмбәрин шә'нинә», «Пејғәмбәрин ме'раҹы», «Пејғәмбәрин мәдһи», «Хосров вә Ширин»дә «Пејғәмбәрин тә'рифи», «Лејли вә Мәҹнун»да «Сонунҹу пејғәмбәрин тә'рифи», «Пејғәмбәрин ме'раҹы», «Једди көзәл»дә «Пејғәмбәрин мәдһи», «Пејғәмбәрин ме'раҹы», «Искәндәрнамә»дә («Шәрәфнамә») «Сонунҹу пејғәмбәрин тә'рифи», «Пејғәмбәрин ме'раҹы», «Игбалнамәдә» «Сонунҹу пејғәмбәрин тә'рифи» вә с.

Тәдгигатчыларын чоху белә фикирдәдир ки, Н. Кәнҹәви тарихи ән'әнәјә ујғун олараг дини мөвзулара тохунур. Чүнки әсәрләриндә Исламын мәзмунундан даһа чох бәшәри мөвзулар ишләнир.

Бу фикрин тәрәфдарлары мүәјјән мә'нада һаглыдырлар. Лакин диггәтлә изләдикдә көрүрүк ки, Низами гәһрәманларынын давранышыны, мә'нәвијјатыны Ислам принсипләри тәшкил едир. Искәндәр «Ҹәннәт шәһәри»ни көрәндән сонра дејир: «Бу халгы әввәлдән көрмүш олсајдым, дүнјаны башдан-баша долашмаға гәтијјән еһтијаҹ көрмәздим. Дағын бир күшәсинә чәкилиб Аллаһа ибадәт едәрдим. Адәтим бу гајдаларын ејни олар, диним дә бу диндән башгасы олмазды!».

Динимизин инсан мә'нәвијјатынын формалашмасында әвәзсиз ролуну көрән Н. Кәнҹәви бу мәсәләјә биканә галмамышдыр. Поемаларынын гәһрәманлары милли-дини адәтләримизин ишығында тәрбијә олунурлар. Мәһз чохлу өлкә фәтһ едән Искәндәрин сон анда тапындығы Ислам динидир, онун бәшәрилијидир, һәмишәјашарлығыдыр.

Пејғәмбәримизин һәјаты, шәхсијјәти шаирләримиз тәрәфиндән тәрәннүм олундуғу кими, мүбаризә јолу да әкс олунубдур. Бу һагда да шакирдләримизә мә'лумат вермәк лазымдыр. IX синифдә бөјүк Азәрбајҹан шаири М. Фүзулинин һәјат вә јарадыҹылығы кениш шәкилдә тәдрис олунур. Лакин тәәссүфләндириҹи һалдыр ки, онун суфилији инди дә ачылыб шакирдләрә чатдырылмыр. Әдәбијјатшүнаслыгда Фүзули суфилији мүбаһисәлидир. Демәлијик ки, дини-фәлсәфи дүшүнҹәләрдә апарыҹы јер тутан суфизм вә вәһдәти-вүҹуд нәзәријјәси Фүзули поетикасындан кәнарда галмамышдыр. Фүзули суфи олмаса да, классик әдәбијјатда дәрин көк салмыш тәсәввүф идејалары, Фүзули сәнәтинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Бу јаранмыш бошлуғу бә'зи габагҹыл мүәллимләр долдурмаға чалышырлар. Лакин онларын әлиндә нәзәри-методик васитәләр аздыр.

М. Фүзули јарадыҹылығы мәзмунуна, формасына көрә рәнкарәнкдир. Үч дилдә бөјүк әсәрләр јарадан сәнәткарын лирик ше'рләри ичәрисиндә Ислам дининин тә'сири илә јазылмышлар да вардыр. Ана дилли «Диван»ынын гәсидәләри арасында верилмиш «Су» рәдифли әсәри хүсуси јер тутур. Бу, шаирин ән парлаг ше'рләриндән һесаб олунур. Гәсидә пејғәмбәримиз һәзрәти-Мәһәммәдә һәср олунмушдур, 32 бејтдән ибарәтдир, рәмәл бәһриндә (фаилатун, фаилатун, фаилатун, фаулун) јазылмышдыр. «Аб» (су) Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә бир нечә мә'на ифадә едир ки, бунлары мүәллимин билмәси ваҹибдир: абырһәја, үсул вә гајда, ајдынлыг вә парлаглыг, тәравәт вә ләтафәт, тәзәлик, рөвнәг, дәрәҹә, әтир, кулаб. Бу сөз гошулмагла сөз бирләшмәләри вә тәркибләрдә дүзәлир. Гур'ани-Кәримдә «һәр шејин һәјаты судандыр» фикри ирәли сүрүлүр. Су халгымыз арасында ајдынлыг символу кими дә гәбул олунмушдур. Бүтүн бејтләрдә бөјүк мә'на кизләнмишдир. Он бириҹи бејтдә дејилир:

Рөвзеји-кујинә һәрдәм дурмајыб
ејләр күзар,
Ашиг олмуш, ғалиба, ол
сәрви-хошрәфтарә су.

Сәрв классик Азәрбајҹан Ирфан әдәбијјатында, адәтән, бирлик рәмзидир, даһа чох Аллаһ барәсиндә ишләнир, чүнки Аллаһ сөзүнүн илк

һәрфи олан, «әлиф» сәрв шәклиндәдир. Сәрв, адәтән, арх кәнарында битир. Шаир бу керчәклијә архаланараг Аллаһ-тәаланын әмринә итаәт вә Танрыја ибадәт етмәји һагг илә көрүш ҹәһди һесаб едир. Мүәллим дикәр бејтләрин үзәриндә иш апармагла Фүзулинин Ирфани көрүшләрини ачыглајыр. Вә шакирдләрин гәлбиндә улу Танрыја мәһәббәт, пејғәмбәримиз Мәһәммәдә һөрмәт вә еһтирам һиссләри ашылајыр.

Фүзули ана дилли ше'рләриндән дикәриндә исә пејғәмбәримиз Мәһәммәдин (ә) ме'раҹына ишарә едәрәк Рәһмәтүл-аләмин кејләрә јүксәлишини каинат ҹисимләри үчүн кәрамәт вә лүтф гајнағы сајыр.

Заһн-ҹәваһири-еһсан амә мә'дәни-хас,
Дүрри-шәфаәт үчүн бәһри-рәһмәтә гәввас.
Јетиб һүзуруна ме'рач вәгти гылмышлар.
Гәмәр һүсум-мүәссәр, Сүһејл
кәсби хәвас.
Фәлак һәм ол кечә булмуш сәфа ки,
суфи тәк,
Гәрар тутмејуб олмуш о бәзмдә рәггас.

Пејғәмбәримизин кәламлары, Гур'ани-Кәримдән кәлән фикирләр, һәдисләр шаирләрә тә'сир көстәрмиш, онлар да өз ше'рләриндә буну әкс етдирмишләр.

Фүзулинин поетикасында Гур'ани-Кәримдән кәлән рәвајәтләр дә өз әксини тапмышдыр ки, бу һагда да шакирдләрә мә'лумат верилмәлидир. Инсанын јаранмасы һаггында Гур'ани-Кәримдә ашағыдакы фикирләр мөвҹуддур: **«Инсаны сахсы кими гуру палчыгдан О јаратды».**

Фүзули «Лејли вә Мәҹнун» поемасынын мünаҹатында инсанын торпагдан јарандығыны гејд едир:

Ја рәб, кәрәм ет ки, хару зарәм,
Дәркаһә бәси үмидварәм.
Торпаг идим, ејләдин бир инсан,
Мүстәвҹиби-әглү габили-ҹан.
Кәр ҹан исә хаки-дәркәһиндир,
Вәр әгл исә салики-рәһиндир.

Бу мисралардан ајдын олур ки, Фүзули инсанын Аллаһ-таала тәрәфиндән торпагдан јарандығыны көстәрмәклә јанашы, «мүстәвҹиби-әглү габили-ҹан» етмәсини дә унутмур. Бу фикирдән инсанла Уҹа Танрынын јахынлығы, вәһдәти фикри һасил олур. Инсанын әгли дә Аллаһ јолунда јөнәлмишдир. Шаир даһа сонра јазыр:

Ол күн ки, јох иди мәндә гүдрәт,
Гылдын мәнә ғејбәтимдә рәғбәт.
Ҹан вердинү саһиби-дил етдин
Идраки-үмурә габил етдин.

Бурадан ајдын олур ки, Аллаһ-таала инсана гаршы әввәл рәғбәт дујуб вә сонра ону јаратмышдыр.

Бу бахымдан јанашдыгда, М. Фүзули поетикасында Ислам дининин бүтүн мүтәрәгги ҹәһәтләринин әксини көрә биләрик. Адәм, Ибраһим, Јусиф, Муса, Сүлејман, Иса, Хызр әлејһиссәламларын һәјаты илә бағлы рәвајәтләр Фүзули поетикасында апарыҹы јер тутур. Хүсусилә классик әдәбијјатымызда көзәллик рәмзи олан Јусиф пејғәмбәр һаггында шакирдләрә мә'лумат верилмәлидир. Онун сәдагәти инсанлара өрнәк олан бир ишдир.

Шакирдләрә мә'лумат вериләҹәк мәсәләләрдән бири дә Ислам дининин мүһүм идеја вә принсипләрини өзүндә бирләшдирән һәдисләрдир. Һәдисләри шаирләр поетикаја кәтирмишләр. Бу бахымдан фарс-таҹик шаири Әбдүррәһман Ҹаминин «Һәдиси-Әрбәин» адлы әсәри хүсуси јер тутур. Ҹаминин һәмин әсәрини Фүзули өз ана дилинә тәрҹүмә етмишдир. Һәмин һәдисләри мөвзусуна көрә тәсниф едиб шакирдләрә чатдырмаг мәсләһәтдир.

1) Гур'анын фәзиләтләри; 2) Исламын шәртләри; 3) тәсәввүф вә тәригәт; 4) дүнјәви мәшғәләләр; 5) елм вә алим; 6) сијасәт вә һүгуг; 7) ҹиһад; 8) иҹтимаи вә әхлаги һәјат; 9) тибб; 10) һүсн-хәтт вә с.

Бу бөлкүдән ајдын олур ки, шакирдләрин билик вә дүнјакөрүшүнә ујғун олан һәдисләр Фүзули тәрҹүмәсиндә өз әксини тапмышдыр. Елм өјрәнмәк вә өјрәтмәк һаггында һәдисләрин ијирми алтынҹысында дејилир: «Елмин әсиркәнмәси һалал олмаз», «Исламын ҹаны — һәјаты елмдир».

Ҹами һәмин һәдиси ше'рә алмыш, Фүзули исә ана дилинә тәрҹүмә етмишдир:

Еј олан вагифи-дәгаиги-дин,
Етмә һисни-чәсәддә һәбси-үлум.
Мүстәидинә олмағыл мане,
Мүстәһәггини етмәкил мәһрум.

Вермишди учадан бир белә фәрман:
«Алимдир көзүмдә ән әзиз олан.
Гүввәт елмдәдир, башга чүр һеч кәс,
һеч кәсә үстүнлүк еләјә билмәз».

Изаһы: Еј динин инчәликләриндән хәбәрдар олан, елмләри бәдән чаласында дустаг етмә (биликләрини өзүндә сахлама). Истеʼдадлылара мане олма, еһтијачы оланлары (ондан) мәһрум етмә.

Пејғәмбәримизин кәламларынын бүкүнкү һәјат үчүн бөјүк әһәмијјәти олдуғу шакирдләрә изаһ олунмалыдыр. Мүвәггәти игтисади чәтинлик ичәрисиндә јашадығымыздан бәʼзиләри тәһсил алмаға хор бахыр. Лакин улу пејғәмбәримиз демишдир: «Бир саат елм өјрәнмәк алтмыш ил ибадәтдән үстүндүр. Һәр ким мәнә бир һәрф өјрәтсә, мән она гул оларам. Елм дүнјанын узаг өлкәсиндә олса да, она јијәләнмәк үчүн јола чыхмагдан чәкинмәјин. Елмдән фајда кәлән адам мин адидән үстүндүр. Алимин гәләминин мүрәккәби, бир шәһидин ганындан даһа мүгәддәсдир. Елм өјрәнин, чүнки елм саһиби јахшыны писдән сечмәји бачарыр. Инсан елмлә хошбәхтлијин зирвәсинә чатыр».

Улу пејғәмбәримизин бу мүдрик кәламларыны шаирләримиз әсәрләриндә бир ганунаујғунлуг кими ишләмишләр, Низами Кәнчәвинин бүтүн поемаларында елми проблемләрин һәллинә раст кәлирик. «Игбалнамә»дә Искәндәрин Јунаныстана гајытмасы вә өз әтрафына алимләри, философлары јығараг өлкәни идарә етмәси мәсәләси јухарыдакы кәламларла сәсләшир. Низами елмин инсанларын мәгамына јүксәлмәсиндә әвәзсиз рол ојнадығыны көстәрмишдир. Шаир Искәндәри идеал бир һөкмдар сәвијјәсинә галдырыр, чүнки о, инсанлара мәнсәбинә, тутдуглары мөвгејә көрә гијмәт вермир. Инсанлары билијинә көрә фәргләндирир:

Елмә гијмәт вермәк М. Фүзули, Нәсими, С. Ә. Ширвани вә б. шаирләрин поезијасында апарычы јер тутур.

Бунунла јанашы, Мәһәммәд пејғәмбәрин әмәји севмәк, чалышганлыг, вәфалылыг, әдәб, торпағын бечәрилмәси, хошәхлаглылыг, натиглик мәһарәти вә көзәл данышыг габилијјәти, елм, мәнтиг барәдә фикирләри шакирдләрә өјрәдилмәлидир. Һәмин кәламларын мәзмунуна ујғун кәлән, онунла баһәм сәсләшән әсәрләр үзәриндә иш апарылмалыдыр. Хүсусилә, VI синифдә Н. Кәнчәвинин «Кәрпичкәсән гочанын бир чаванла һекајәти» тәдрис олунанда шеʼрин дикәр зәрури олан мәзијјәтләри үзәриндә иш апармагла јанашы, сөјләмәк лазымдыр ки, Мәһәммәд пејғәмбәр өз әмәји илә долананлара јүксәк гијмәт верәрәк сөјләјирди: «Аллаһ диләнчиликлә дејил, өз әмәјилә доланана мәрһәмәт көстәрир».

Низами Кәнчәви исә гоча кәрпичкәсәнин дили илә белә дејир:

...Гаршында бојун бүкүб әл
ачмајын дејә мән,
Өзәлдән әл атмышам белә бир
пешәјә мән...

(Н. Кәнчәви. Сирләр хәзинәси. Бакы. «Јазычы» нәшријјаты, 1981, сәһ. 91).

Дини идејаларын бүкүнкү мәктәблиләрә чатдырылмасы, онларын хурафатла, мүтәрәгги дини көрүшләри бир-бириндән ајырмаларына кәтириб чыхарачагдыр. Каинат һаггында башга фәнләрдән алдыглары биликләр имкан верәчәк ки, Ислам дининдәки елми фикирләри мүгајисә нәтичәсиндә ајдынлашдырыб мејдана чыхарсынлар.

ИНША ЈАЗЫЛАРЫН НӘЗӘРИ ВӘ ПСИХОЛОЖИ МӘГАМЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Елмар ҺҮСЕЈНОВ,
АДПУ-нун диссертанты.
Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Билдијимиз кими, бу вахтачан рус вә Азәрбајчан дилиндә инша јазыларын тәдриси методикасына вә психоложи мәгамларына даир кениш вә әһатәли тәдгигатлар апарылмыш, һәмин тәдгигатларын нәтичәләри бир чох дидактик вәсаитләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур.

Инша методикасына даир материаллар ичәрисиндә иншаларын бир чох аспектләринә даир елм үчүн әһәмијјәтли сајыла биләчәк сәмәрәли мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Шүбһә јохдур ки, ана дили вә әдәбијјатдан нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр ичәрисиндә шакирдләрә инша јазы бачарыг вә вәрдишләри ашыламағын методикасынын психоложи аспектинин нәзәрә алынмагла тәкмилләшдирилмәси олдугча мүһүм вә вачиб проблемләрдән бири олараг галыр.

Әлбәттә, белә бир проблемин һәллинә истигамәтләнән мүлаһизә вә тәклифләрин бир чоху сынаг тәчрүбәләриндән кечмиш, нечә дејәрләр, өзүнәмәхсус дәјәр етикетини алмышдыр. Лакин бүтүн бунлар бизә инша тәʼлиминин нәзәри мәсәләләри һаггында архајынлыгла данышмаға һеч чүрә әсас вермир. Бәс инша тәʼлимини мүкәммәл көрмәк истәдијимиз шәкилдә гурмаға мане олан һансы чәһәтләрдир? Бу суала дәрһал мүсбәт чаваб ахтарыб тапмаг мәсәләнин маһијјәтини формал һадисә илә гарышыг салмаг; ону формал мәнтигә көрә гијмәтләндирмәк оларды. Белә ки, иншанын нәзәријјәсинә даир тәдгигатларын чоғрафијасы кенишләндирилдикчә, кәшфијјат дәрин сүхурлара чатдыгча, мәсәләнин һеч дә емпирик сәчијјәдән ибарәт олмадығы тәсәввүрлү ајдынлашыр вә дујулур. Бәс гәрибә көрүнән емпирик сәчијјә һансылардыр? Бизә көрә, бунлары ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар.

1. Иншанын һеч дә имла вә ифадә гәдәр асан морфолокијаја (гурулуша) малик олмамасы.

2. Иншанын ифадәјә нисбәтән даһа чох ону јазанын, јәʼни мүәллифин психоложи вәзијјәтиндән, емосионал вә ја мәнтиги идрака малик олмасындан асылылығы вә с.

Дүздүр, ифадәнин өзүндә дә һәмин амилләр рол ојнајыр. Ифадәнин конкрет вә ја кениш (әһатәли) јазылмасында, сөзләрин сечилмәсиндә, мәчазлардан истифадә олунуб-олунмамасында һисс вә идрак амилләринин ролу аз дејилдир; лакин инша үчүн бунлар даими һәрәкәтверичи вә мүтләг амилләр сајылыр.

3. Инша нәзәријјәсиндә бүтүн параметрләр үзрә дәгигләшмәләрин апарылдығыны сөјләмәк олмур. Иншаларын әдәби вә сәрбәст мөвзуларда нөвләри вә типләринин методикасына даир онларча проблематик мүлаһизәләр гаршыја чыхыр вә бунларын һәр бири дә даһа јени проблемләр доғурур.

Бүтүн бунлары нәзәрә алмагла инша тәдриси методикасыны елми педагожи вә психоложи әсаслар үзрә гурмаг үчүн јени прогнозларын реаллашдырылмамасы (керчәкләшдирилмәмәси) лазым кәлир.

4. Әдәбијјатдан әдәби вә сәрбәст мөвзулар үзрә иншаларын мүһакимә характериндә гурулмасына аз диггәт јетирилмәси.

5. Ана дилиндән инша тәʼлиминин јери, ардычыллығы вә методикасынын дүзкүн тәшкил олунмамасы.

6. Иншанын нөвләринә, апарылмасына вә гијмәтләндирилмәсинә даир нормативин көзләнилмәмәси...

һәләлик јухарыдакыларла кифајәтләнмәји мәгсәдәујғун һесаб едиб вә онлардан бә'зиләринә конкрет шәрһ вермәјә чалышаг. Мә'лум олдуғу үзрә, инша өз тутдуғу мөвгејә көрә имла вә ифадәдән јүксәк сәвијјәдә дајанан јазы нөвүдүр. Тәһсил ардычыллығына ујғун олараг, имла, ифадә вә инша арасында садәдән мүрәккәбә доғру әлагә мәрһәләси мөвчуддур. Белә ки, бир гајда олараг, шакирд, әввәлчә, дејиләни дүзкүн јазмағы өјрәнмәдән ешитдијини јазмағы, даһа сонра исә мүәјјән мөвзу әсасында ифадә етмәји өјрәнмәли олур. Бу, ајсбергин көрүнән тәрәфидир вә белә бир садә формулу имла, ифадә вә иншанын фәлсәфәсини бәсит шәкилдә дәрк етмәк үчүндүр. Әслиндә исә, садә вә ја бәсит формулада имланын јалныз јазылы, ифадә вә иншанын исә һәм јазылы, һәм дә шифаһи олмасы вә апарылмасы нәзәрә алынмалыдыр.

Имла, ифадә, инша јазы технолокијасы савадлы јазы технолокијасыдыр вә бунларын да арасында гаршылыглы әлагәдән башга, бир гырылмаз вәһдәт дә вардыр ки, мүәллимләр һәмин вәһдәтин көзләнилмәсини нәзәрә алмалыдырлар.

Вәһдәт амилини вурғулајаркән биз орфограмлары даима көзләмәји нәзәрдә тутуруг. Ифадә јазы заманы да имла јазы заманы олдуғу кими, мүәллимин синфә мурачиәт етмәси, чәтин сөзләрин лексик мә'насыны дәрк етдирмәк (ајдынлашдырмаг) үчүн бә'зи сөзләрин јазылыш формасыны хатырлатмасы чох вачибдир.

Дикәр бир амил дә ифадә јазы заманы сәрбәст имланын вә јахуд имла, ифадәнин савад технолокијасынын мүһүм бир истигамәти олдуғуну көстәрмәкдир. Лингвописхологлар артыг бу амили гијмәтләндирәркән јалныз нәзәријјә үчүн дејил, һәм дә тәчрүбәјә чыхармаг үчүн сәмәрәли һесаб едирләр. Чүнки мүәллим дә, шакирд дә имладан ифадәјә, орадан да иншаја кечид вә гајыдыш имканлары вә јоллары олдуғуну билмәлидирләр.

Биз дејәндә ки, имла технолокијасы тәкчә сөзләрин дүзкүн јазылышыны дејил, һәмчинин мәтнләрин дүзкүн, сәһвсиз јазылышыны, јәни заманда һәр һансы мәтнә, мөвзуја даир даһа долғун мәзмун вермәк заманы сөзләри, чүмләләри, мәтни сәһвсиз јазмаг тәләбләрини дә нәзәрдә тутур; демәли, имла јазы бачарыг вә вәрдишләринин үзәриндә ифадә вә иншалар заманы да (мәгсәдли вә јолүстү формаларда) дајанылмасы бунунла әлагәдардыр.

Мәктәбләримиздә имла, ифадә вә инша методикасыны програм вә дәрсликләрин чалышмаларынын ичра тәләбләриндән кәнарда тәкмилләшдирән вә ја зәнкинләшдирән мүәллимләримиз чох дејил; үмумијјәтлә, һәмин бачарыг вә вәрдиш нөвләринә даир јазылмыш әсәрләр дә рус дилинин тәдриси методикасы үзрә дәрч олунмуш методик әдәбијјатын чазибәсиндә јазылмышдыр. Тәдгигатчы алимләримиз бу чазибәдән чыхмаг үчүн тәчрүбәјә мурачиәт етмәли идиләр; зира, дәрси мүшаһидәләр тәдгигатчыда белә бир фикир ојатмаја билмәз ки, имла, ифадәјә, ифадә иншаја чатмаг үчүн јалныз дашыјычы ролуну ојнамыр; онун ичәрисиндә нүвәсиндә, енержисиндә иштирак едир. Јәнилә инша енержисини күчләндирәркән имла вә ифадәјә гајытмамаг гејри-мүмкүн олур.

Имла, ифадә вә инша методикасында јәни мүстәви үзәриндә кечмәјән чәһәт варса, о да имланын јалныз јазылы, ифадә вә иншанын исә ики формаларда чыхыш етмәсидир. Демәли, савада гајыдыш шифаһи ифадә вә иншаларда баш вермир. Јазылы ифадә вә иншаларда савад нормативи үзәриндә мүтләг терминләр апарылыр; јазы методикасынын системи (ифадә вә инша) һәләлик беләдир.

Шифаһи ифадә вә инша методикасы орфоепик тәмринләр апарылмасыны тәләб едир; бу да бир системдир. Үмумиликдә исә, бунлар нитг инкишафы системини тәшкил едән мүкәммәл бир методикадыр ки, она мүтләг риајәт етмәк лазымдыр.

Мүәллимләримизин имла, ифадә вә инша методикасына даир тәсәввүрүнү өјрәнмәк, сонра исә имкан дахилиндә тәзәләмәк мәгсәдилә

онлара ашағыдакы мәсәләләр үзрә мурачиәт етдик.

1. Имла, ифадә вә инша методикасы һаггында конкрет нә данышә биләрсиниз?

а) Имлалар нечә чүр олур?

б) Ифадә вә иншалар һансы формаларда чыхыш едир?

2. Јазылы ифадәләр үзәриндә һансы ишләр апарылыр?

3. Шифаһи ифадәләри нечә баша дүшүрсүнүз?

4. Шифаһи ифадәләр һансы һалларда һәјата кечирилир?

5. Шакирдин дәрси данышмасыны ифадә һесаб етмәк олармы?

6. Шифаһи вә јазылы иншаја бачарыг вә вәрдишләри ашыламаг методикасыны нечә тәсәввүр едирсиниз вә бунун үчүн һансы мүһүм чәһәтләрә фикир верилмәлидир?

7. Шакирдин ифадә вә инша вәрдишләрини күндәлик (һәр күн) стимуллашдыран нәләрдир?

8. Нечә етмәк олар ки, јазылы, шифаһи ифадә вә иншалар, һабелә имлалар үзәриндә орфоетик ишләр апарылмасы систем шәклини алсын?

9. Азәрбајчан дилиндән сәрбәст мөвзуларда апарылан иншалар әдәбијјатдан апарылан сәрбәст мөвзуларда иншалардан һансы чәһәтләри илә фәргләнир?

Гејд етмәк лазымдыр ки, сорғуда иштирак едән мүәллимләрдән (онлара тәгдим олунан суаллара) јазылы чаваблар вермәләрини хаһиш етмишдик. Һәмин мүәллимләр ичәрисиндә һәм ибтидаи синифләрдә, һәм дә јухары синифләрдә, һабелә техникум вә али мәктәбләрдә бу проблемлә (ана дилинин тәдриси, нитг инкишафы илә) мәшғул олан мүәллимләр әһатә олунмушдур.

Онларын чаваблары һаггында үмумиләшдирилмиш шәкилдә бунлары демәк олар. Әввәла, суал-чавабда иштирак едәнләрин (респондентләрин) 60 фаизи бу мәсәләдә бир нөв философлуг етмәји, дәринлијә, маһијјәтә вармағы истәмәмишләр, белә ки, онлары мәсәләнин јалныз диференсиал (фәргли) чәһәтләринин көстәрилмәси гане етмишдир; 40 фаизи исә әдәбијјата мурачиәт едиб чавабларыны нәзәријјә илә «рөвнәгләндирмәјә» чалышмышлар.

Лакин һәр бир чавабда конкрет штрих вә нәзәри чәкән долғун чәһәтләр дә олмушдур. Фикримизчә, бунларын үзәриндә чидди шәкилдә дүшүнмәк лазым кәлир.

Гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан дилиндән апарылан јазылы вә ја шифаһи иншалар ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзулара һәср олунур. Бурада ики ән мүһүм чәһәт сәбәб ролунда чыхыш едир. Биринчиси, Азәрбајчан дилиндән иншаларын гаршысында гојулан башлыча вәзифә шакирдләрин нитг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәт олмасыдыр.

Икинчиси, Азәрбајчан дилиндән апарылан иншалар (хүсусилә јазылы) кәрәк әдәбијјатдан сәрбәст мөвзуларда апарылан иншалардан бир чох хүсусијјәтләри илә фәргләнсин.

Үчүнчүсү, орада дил нормативләринә ујғун чәһәтләр әсас сајылсын.

Дөрдүнчүсү, конструксија боллуғу вә фикир бағлылығы ајдын һисс олунсун.

Бешинчиси, мәзмунун көстәричиси олан нитг данышыглары ајдын нәзәрә чарпсын.

Алтынчысы, нәтичәнин мәгсәд вә вәзифәләрин әсасында мејдана чыхдығы ајдын дујулсун.

Једдинчиси, биткинлик вә тамлыг өзүнү көстәрсин вә с.

Азәрбајчан дилиндән сәрбәст мөвзуда апарылан иншалар башлыча олараг шакирдин һәјат мүшаһидәләриндән, телевизија, радио, театр тамашасы, кинофилм, консертдән вә с. алдығы тәәссүрат әсасында гурулур. Белә иншалардан мәгсәд мувафиг мөвзулар әсасында шифаһи вә ја јазылы шәкилдә үмумиләшдирмәләр апармағы нүмајиш етдирмәкдән ибарәтдир.

Әдәбијјатдан апарылан сәрбәст мөвзуларда иншалар мүтләг әдәби әсәрләрин тәһлилинә, шаир вә јазычыларын әсәрләриндә проблемин нә дәрәчәдә дүзкүн, кениш вә с. гојулмасына көрә тәһлил олунур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә бир принсипиал мәсәлә чох вахт гарышыг салыныр вә гијмәтләндирмәдә дәгиг нәзәрә алынмыр.

Техникумлардан бириндә вахтилә сәрбәст мөвзуда јазылмыш бир инша абитуријентин шәхси мүшаһидәләри әсасында јазылмыш вә јүксәк гијмәтә лајиг көрүлмүшдү. Комиссија үзвләриндән бир нәфәр комиссија сәдринә белә бир суал верди. Сизҹә, абитуријентин бу јазысында ән башлыҹа чатышмајан ҹәһәт нәдир?

Комиссија сәдри абитуријентин иншасына верилән јүксәк гијмәтә һагг газандырмагдан өтрү мүхтәлиф ҹүр аргументләр көстәрмәјә чалышырды. Сүбут етмәк истәјирди ки, шакирд өз һәјат мүшаһидәләрини тәсвир, нағыл вә мүһакимә үслубларында гуруб елми-нәзәри үмумиләшдирмәләр апарыб, она көрә дә онун јазысы јүксәк гијмәтә лајиг көрүлмүшдүр.

Әлбәттә, суалы верән мүәллим абитуријентин бәдии үмумиләшдирмәләриндән наразы дејилди. О, садәҹә мүсаһибинин иншанын әдәбијјатдан јазылмалы сәрбәст инша олдуғу һагда, Азәрбајҹан дилиндән јазылдығыны гејд етмәјә чалышырды. Бу мә'нада онун мөвгејини биз дәстәкләмәјә билмәздик.

Һәгигәтән дә, «Мүәллимләримиз иншанын нәзәријјәсинә вә тәҹрүбәсинә бәләд олмалыдырлар», — дејәндә, биз бу ҹәһәти вурғуламаг истәјирик. Башга сөзлә десәк, гијмәтләндирмәдә иншанын әдәбијјатдан вә ја Азәрбајҹан дилиндән јазылдығы фәргләндирилмәлидир. Бәдиилик, ифадәлилик, емосионаллыг вә с. шүбһә јохдур ки, бүтүн инша типләри үчүн лазымлыдыр, ваҹибдир, зәруридир. Лакин мүәллимләримиз өз ихтисасларына дәриндән јијәләндикҹә әдәбијјатдан сәрбәст мөвзуда јазылан инша илә Азәрбајҹан дилиндән (сәрбәст мөвзуда) јазылан иншанын гаршысында гојулан тәләбләрә бәләд олсалар, шакирд әмәјинин нәтиҹәләринә гијмәт вермәкдә даһа оператив гәрарлар гәбул едәр вә өз нәтиҹәләринин дүзкүнлүјүнә башгаларыны да инандыра биләрләр.

☆

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘ'ЛИМИНДӘ БИР МҮҺҮМ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА

Назим КАЗЫМОВ,
Әнвәр ИМАНОВ,
педагожи елмләр намизәдләри.

Елм, тәһсил вә мәдәнијјәт «формаҹа милли, мәзмунҹа сосиалист» лабиринтиндән 6—7 илдир ки, чыхмышдыр. Инди бүтүн мә'нәви дәјәрләримизи милли вә бәшәри руһда инкишаф етдирмәк имканы газанмышыг. Милли муғамларымызы, милли руһда һәр һансы бир үстүн идеоложијаја ујғунлашдырмадан ифа едәркән шәргилинин дә, гәрблинин дә гәлбинә гида, руһуна ганад верә биләрик. Бәс белә бир мусиги мәдәнијјәтинин сосиалист мәзмунуна һеч бир дәхли ола биләрди?

Демәли, мусиги вә әдәбијјатын руһән вә гәлбән вәһдәтини мәктәбләримиздә көзләмәлијик ки, көнүлләрдә милли руһун күчләнмәсинә сәбәб олсун.

Билдијимиз кими, милли дәјәрләримизин ән гијмәтлиләриндән биринҹиси мусиги хәзинәмиздир ки, ону поезијамызда бирликдә өјрәнмәк, вәһдәтдә әјрәтмәк, мәнимсәтмәк принсип е'тибарилә инди һәмишәкиндән даһа артыг актуаллашмагдадыр. Классик поезијаны мусиги илә вәһдәтдә ,јени сәнәт шәклиндә мәнимсәтмәклә орта үмумтәһсил мәктәбләринин јухары синифләрдә дәрсләринин оптималлығыны јалныз артыра, поезија вә мусигинин инсан һәјаты (онун зөвгү, сәфасы) үчүн нәјә вә һансы е'ҹазкар гүдрәтә гадир олдуғуну әјани нүмајиш етдирә биләрик.

Бәс бу вәзифәнин өһдәсиндән неҹә кәлирик? Бу суал әтрафында бир

чох илләр боју дүшүнмүш, өз мүлаһизәләримизи исә јалныз үмумиләшдирилмиш шәкилдә инди-инди сөјләмәк имканы әлдә етмишик. Бу мә'нада орта үмумтәһсил мәктәбләриндә чалышан дил вә әдәбијјат мүәллимләринин характеристикасына диггәт јетирмәк лазым кәлир:

1. Мүәллимләримизин 70—80 фаизи нитг мәдәнијјәтинә, хүсусән дә нәср вә поезијаја норматив гајдалара көрә бәләддирләр. Јә'ни, ифадәли оху габилијјәтләриндән бәдкүман олмаға дәјмәз; бахмајараг ки, онларын һеч дә һамысынын ше'ри әруз тәләбләринә ујғун охумасы вә сөјләмәси сәһвсиз вә ја гүсурсуз дејил.

2. Классик поезијамызда, гәзәл, гәсидә вә с. нөвләринин гурулушунун нәзәри бөлкү вә ифа олунма тәҹрүбәсинә дә бәләддирләр; әлбәттә, онларын ичәрисиндә бу мәсәләдә дә зәифлик көстәрәнләри јох дејил.

3. Дил вә әдәбијјат мүәллимләри мусиги нәзәријјәсинә дә аз бәләддирләр вә онлар классик гәзәлләри өјрәдәркән һансы гәзәлин һансы муғамда охунмасына даир ајдын тәсәввүрә малик дејилләр (дәрсликләрдә дә белә бир информасија јохдур).

4. Мүәллимләрин мусиги аләтләриндә истенилән вә ја һәр һансы муғамы ифа етмәклә нәзм әсәринин тәдрисинә рөвнәг вермәк имканындан истифадә едә билмәмәләри објектив реаллыгдыр.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, орта педагожи тәмајүллү орта ихтисас мәктәбләриндә бу бошлуғу долдурмадан дил вә әдәбијјат мүәллимләри классик әдәбијјаты, хүсусән дә Низами Кәнҹәвинин, Мәһәммәд Фүзулинин нүвәсиндә мусиги ҹағлајан гәзәлләрини мәнимсәтмәк онларын имканлары харичиндәдир. Һәмин проблеми һәлл етмәкдән өтрү биз үмумтәһсил вә орта ихтисас мәктәбләриндә поезија илә мусигинин вәһдәтинә даир күтләви тәдбирләр кечирмәјин програмыны һазырлајыб дил вә әдәбијјат мүәллимләринә тәгдим етдик һәмин тәдбирләрә ашағыдакылар дахилдир:

1. Орта үмумтәһсил вә педагожи тәмајүллү орта-ихтисас мәктәбләриндә әдәбијјатдан өјрәнилән гошма, гәзәл, гәсидә, мүхәммәс вә с. кими әдәби нөвләрин мусиги илә һәмаһәнк өјрәнилмәси нүмунәләринин верилмәси.

2. Поетик нүмунәләрин мусиги илә әлагә вә вәһдәтдә өјрәдилмәси методикасына даир синифдәнхариҹ тәдбирләр нүмунәләринин һазырланмасы.

3. Поезија нүмунәләринин мусигинин мүшајиәти илә өјрәдилмәсинә даир әјани васитәләрин һазырланмасы вә мүтәхәссисләрлә онун мүзакирәсинин кечирилмәси.

4. Әдәби әсәрләрин тәдрисинин мусиги алманахы илә мүшајиәт олунмасы вә тамамланмасы үчүн төвсијәләрин һазырланмасы.

5. Һәр мүвафиг әсәрин (гәзәл, гәсидә, поема вә с.) тәдрисиндән сонра әдәбијјат вә мусиги мөвзусунда охуҹулар конфрансы кечирилмәсинин планлашдырылмасы.

Көстәрдијимиз бу истигамәтләри биз 1995-ҹи илдән башлајараг республиканын үмумтәһсил мәктәбләриндә вә педагожи техникумларында чалышан габагҹыл әдәбијјат мүәллимләри илә мәсләһәтләшиб тәкмилләшдирдикдән сонра илкин вә сон нәтиҹәләрини тәҹрүбәјә тәгдим етдик.

Илкин нәтиҹәләрин мүшаһидәси көстәрди ки, орта вә педагожи тәмајүллү орта ихтисас мәктәбләриндә әдәбијјатдан өјрәнилән гошма, гәзәл, гәсидә, мүхәммәс вә с. әдәби нүмунәләрин муғам илә һәмаһәнк өјрәдилмәси саһәсиндә мараглы тәҹрүбә нүмунәләри јаранмышдыр. Бундан башга, әдәбијјат нәзәријјәсиндән һәзәҹ, рәмәл, сәри вә с. бәһрләрин Фүзули гәзәлләри әсасында өјрәдилмәси үзрә дә мараглы дәрсләр гурулур, методик арсеналда, неҹә дејәрләр, бә'зи јениликләр пејда олур.

Шәки Педагожи Техникумунун мүәллими Рамиз Јусифов әруз бәһрини кечәркән сечдији мәтн парчалары үзәриндә мусиги илә бағлы чох мараглы иш апарыр вә информасија верир, һабелә һазырладығы дидактик парчалары тәләбәләрин дәфтәрләринә јаздырыр. Рамиз мүәллимин мүһазирәләриндән гејдләр:

«...Азәрбајҹан әрузунда хүсуси мөвгеји олан һәзәҹ бәһри ән мараглы вә зәнкин мәзмунлу бәһрдир. Әрәб дилиндә гәлбәјатан сәс, хошакәлән аваз мә'насында ишләнән һәзәҹин ше'римиздә бир сыра нөвләри мөвҹуддур. Одур ки, бу бәһрдә јазылан кәламлар санки лирика илә долу севки дастаны «Секаһ» үчүн бәстәләнмишдир. Фүзулинин:

Сәбадан күл үзүндә
сүнбүли-пүрпичү таб ејләр,
Санасан пәр ачыб күлшәндә
бир мишкин түраб ојнар.

Фикир верин бу өлчүјә:

Мәфаүлүн, мәфаүлүн, мәфаүлүн, мәфаүлүн.

Јахуд:

Хәјалилә тәсәллидир көнүл
мејли-нисал етмәз,
Көнүлдән дишдә бир јар
олдуғун ашиг хәјал етмәз.

Јенә дә:

Мәфаүлүн, мәфаүлүн, мәфаүлүн, мәфаүлүн.

Фүзули јарадыҹылығыны кечәркән һәм дәрсин мараглы гурулмасы вә шакирдләрдә бөјүк гәзәл устадынын мусигијә дәриндән бәләд олғуна инам јаратмагдан өтрү мувафиг нүмунәләрдән јериндә вә мәгамында истифадә етмәк лазым кәлир. Бу бахымдан Салјан рајону Гарабағлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими Тејјуб Һәсәновун бу саһәдә тәҹрүбәси диггәти ҹәлб едир. Белә ки, габагҹыл мүәллимин шакирдләрә дедикләриндән көтүрдүјүмүз гејдләрә нәзәр јетирсәк, мүәллимин мусиги вә поезијаны вәһдәтдә мәнимсәтмәк методикасынын нә гәдәр камил олмасы гәнаәтинә кәләрик.

«Фүзули јарадыҹылығы бүтүн охуҹу күтләси үчүн, хүсусән инҹәсәнәт фәдаиләриндән өтрү һәмишә илһам долу битмәз-түкәнмәз поетик бир чешмәдир. Бу сеһрли чешмәдән заман-заман чох сәнәткарлар су ичмишләр. Шаирләр, нәғмәкарлар үчүн бу саф вә зәнкин гајнаг бир илһам мәнбәји олмушдур. Мусигичиләр Фүзули кәламларындан гидаландыглары кими, шаир дә өз дөврүндә јашајан сәнәткарларын јарадыҹылығындан фајдаланмыш, онларын ифаларындан зөвг алмыш, чалғы аләтләринин һејрәтамиз сәдасындан илһамы ҹөвлана кәлмиш, мусиги аләминин сирләрини дујуб дәрк етмишдир. Мусиги аһәнки илә инсан характери арасындакы гаршылыглы мүнасибәт Фүзули јарадыҹылығындан гызыл хәтт кими кечир.

...Фүзули өзүнәмәхсус бир үсулла мусиги аләтләринин сифәтләрини мүтәфәккир философ дили илә белә бәјан едир:

Гејри кәсә бу дәрдә мејл етмә,
еј инсан,
Дост сиррини достун үрәјиндән
ешит һәр ан.
Өз сиррини ачма нејә,
сахла ону пүнһан,
Чүн ағзы ачыгдыр данышар
һәрзәвү һәдјан.
Дәфдән дә узаг ол,
иши аһ илә фәғандыр,
Бир силлә илә һәр шеји
дүнјаја ачандыр,
Өз сиррини тәнбурә дә кәл
ачма ки, сәндән,
Кизли ишини өјрәдәҹәкдир
сәнә дүшмән.
Ганундан узаг кәз, она сирр вермә
кәнар дур,
Изһар еләмәкчин чүн онун
јүз дили вардыр».

Мүәллимләримиз Фүзули јарадыҹылығынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләриндән данышаркән онлар да мусиги нәзәријјәчиләри кими дејирләр: «Фүзули тәснифләри» ифадәси јаранмышдыр вә «Фүзули тәснифләри» мусигишүнас вә әдәбијјатшүнасын јарадыҹы фәалијјәтини өзүндә бирләшдирмишдир. Бурада тәсниф вә муғам кушәләри үчүн сөзләр «Лејли вә Мәҹнун»дан сечилмишдир. Поеманын мәктәбин кечмиш тәсвирини верән бејтләриндән усталыгла истифадә едилмишдир. Гәлбә көнҹлик һәрарәти вә дөјүнтүләри бәхш едән бу нәш'әли мисралар «Шур» үстүндә охунур:

Огланлара гызлар олсалар јар,
Ешгә булунур рәвачи-базар.

Гыз нәркизи-мәст едиб фүсунсаз,
Оғлана саташанда ишвәву наз,
Оғлан нечә сәбр пишә гылсын,
Вар сәбри һәм олса, нишә гылсын.

Муғамын һәр парчасы јығҹам, ширин рәнҹлә мушајиәт олунур. Муғамда ритмик парчанын, сөзлә мусигинин суал-ҹавабы битәндән сонра Фүзули тәснифләринин тәнтәнәли вә тә'сирли һиссәси башланыр. Узунбәһрли мусиги «Кәтир, саги, гәдәһ ким нөвбаһари-аләмарадыр» мисрасы илә башланан ше'рин бәндләрини кәлмә-кәлмә өз ахарына ҹәзб едир, хош тәранә дил ачыб данышыр. Онун бәһс етдији мөвзу мәһәббәт вә баһарын бәһс етдији аләмдир. Әсрарәнкиз кушәдә лаләләр ачылыб гөнчәләр үзә күлүр, торпаг јашыл халыја бүрүнүб, һәр јан күлшәндир».

Әдәбијјатдан классикләрин јарадыҹылығына даир дәрсләр шакирдләрин мусиги дујумуну инкишаф етдирмәкдә, естетик зөвгүнү күҹләндирмәкдә гијмәтли васитәләрдир. Фүзули әсәрләринин тәдриси үзрә гурулан ачыг дәрсләр исә дидактик, риторик вә фәлсәфи тә'сир күҹүнә малик олур. Ачыг дәрсләрин естетикасы бир нөв, көзәл тамашаны хатырладыр. Елә тамаша ки, ондан һәјатын нәсими дујулур, идракын гүдрәти һисс олунур. «Лејли вә Мәҹнун» поемасынын мәзмуну мөвзусунда тәшкил етдији олдугҹа тәгдирәлајиг ачыг дәрсдә Бакы шәһәриндәки 63 сајлы мәктәбдән Бабајева Нәзакәт мүәллимәнин шәрһиндән: «Ушаглар, бу парчаја диггәт јетирин. Муғәннинин «Шур»ун, «Сарәнҹ» шө'бәсиндә Фүзули сөзләрини нечә илаһи гүдрәтлә охудуғуну дәрк етмәк үчүн онун вахтилә јаздырдығы вала гулаг асмаг кифајәт едир. Муғәнни бурада:

Өјлә сәрмәстәм ки,
идрак етмәзәм дүнја нәдир,
Мән кимәм, саги олан кимдир,
мејү сәһба нәдир!!

мәтлә'ли гәзли ифа едир. Дәрин кәдәр көнлүнү, ганлы јаш көзләрини тутан Мәҹнунун уғурсуз талејиндән шикајәт долу фәрјадлар әршә бүләнд олур. Зил сәс вә сәрраст зәнкулә тәләб едән «Сарәнҹ»дә ханәндә сөзлә мусигинин вәһдәтини јаратмаға наил олур; талесиз Ҹүнунун суалы-нидалы мәһәббәт маҹәраларыны гәмли мелодијаларын дили илә бәјана кәтирир. Башга бир бејтдә философ-шаир өзүнәмәхсус тәрздә лирик гәһрәманын дилиндән белә бир фикир тәлгин едир ки, арифләр «дүнјаны дәрк етмәјәнләрдир». Чүнки заманын кәрдишини дәриндән баша дүшмәк Гејсин ишини ҹәтинләшдирмишдир; ганмаг, дүнјаны дәрк етмәк ону ҹунунлуг мәрәзинә мүбтәла етмишдир. Гејс, әслиндә, дәлидирми? Хејр, о зүлмүн, нәданлығын көзүндә белә дир. Онун ешги, мәһәббәти, инсанијјәти буховлајан замана ҹунунлашдырмышдыр. О, дујмағын, дәрк етмәјин, һәгигәтин дәлисидир...

Һикмәти-дүнјәви тафиһә билән
ариф дејил,
Ариф олдур, билмәјә
дүнјәви тафиһә нәдир!

Бүтүн бура гәдәр дејиләнләри јекунлашдырмыш олсаг гејд етмәлијик ки, классик әдәбијјаты мусигисиз тәгдим етмәк бугүнкү елми-техники тәрәгги вә дәрсә верилән мүасир тәләбләр бахымындан јолверилмәздир. Бу ишдә тәкҹә фәнләрарасы әлагә илә кифајәтләнмәк аздыр; әдәби нүмунәләрин руһунда чағлајан мусиги чешмәси вә һәмин чешмәнин чағладығы гәлбдән гопан лирик кәлмәләр вәһдәтил-вүҹуд тәшкил етмәлидир. Зира, әдәбијјат илә мусиги онсуз да әлагәлидир, јә'ни бири руһдур, бири ҹан. Руһу ҹандан ајырмадан көнүлләрә әрмәған едиб чатдырмаг исә мүәллимин мәһарәти олмалыдыр.

А. БАКЫХАНОВУН «НӘСИҺӘТНАМӘ» ӘСӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНДӘ ПСИХОЛОЖИ—ТӘРБИЈӘВИ МӘСӘЛӘЛӘРӘ ДАИР

Румијјә АҒДАМСКАЈА,

Н. Туси адына АДПУ-нун аспиранты.

Азәрбајҹанда јазылы орижинал нәсиһәтнамәләр XII әсрдән башлајараг мејдана кәлмишдир. Онлар тарихи сәнәдләр олуб, халгымызын кечмиш тәрбијә васитәләри, тәһсил вә тәрбијәсинин мәгсәд вә мәзмуну, аилә тәрбијәси мәсәләләри вә саир һаггында әтрафлы мә'лумат верир. Азәрбајҹанын истәр шифаһи вә истәрсә дә јазылы әдәбијјатында нәсиһәтчилик гәдим заманлардан хүсуси бир кејфијјәт кими өзүнү көстәрмәкдәдир. Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри олан дастан вә нағылларда, аталар сөзләриндә, бајаты вә гошмаларында халгын истәк вә арзуларына мүвафиг олараг јүксәк әхлаги-психоложи кејфијјәтләр тәрәннүм едилир. Бу ҹәһәт классик әдәбијјатымызын кәркәмли нүмајәндәләри олан Низами, Фүзули, Нәсими, Хәтаи, Бакыханов јарадыҹылығында өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Онлар өз бәдии әсәрләриндә иҹтимаи һәјатын, мүхтәлиф проблемләринә аид кениш бәдии лөвһәләр јаратмагла јанашы, өз тәрбијәви идејаларыны нәсиһәтләр формасында да халга чатдырмышлар.

Азәрбајҹан мүтәфәккирләринин нәсиһәтләриндә тәрбијә мәсәләләри педагожи истигамәтдә кениш өјрәнилдији һалда, психоложи аспектдә аз тәдгиг олунмушдур.

Бу бахымдан А. А. Бакыхановун 102 нәсиһәтдән ибарәт әсәри диггәти ҹәлб едир. Орта мәктәбин програм вә дәрсликләриндә әсасән А. А. Бакыхановун һәјат вә јарадыҹылығы X синифләрдә тәдрис олунур. Бизҹә, мүәллим әдибин елми-әдәби ирси илә јанашы, онун «Нәсиһәтнамә» әсәринин үзәриндә даһа чох дајанмалыдыр. Бу бир тәрәфдән бөјүк мүтәфәккирин јарадыҹылығыны өјрәнмәк, дикәр тәрәфдән исә мүасир кәнҹләрин дүзкүн тәрбијә едилмәси бахымындан фајдалыдыр. Бу әсәр өзүнү тәрбијә вә шәхсијјәтин камилләшмәсинә даир мүһүм психоложи фикир вә мүлаһизәләрлә зәнкиндир. А. А. Бакыханов проблемин һәллинә дәрсликләрдән ушаг китабларындан башлајыр.

О, јазыр: «Мән нә гәдәр ахтардымса, ушагларын тә'лими үчүн елә бир китаб тапа билмәдим ки, о асан вә анлашылан бир дил илә онларын әхлаг кәзәллијинә дәлаләт еләсин. Бә'зи ишләнмәкдә олан китаблар о гәдәр гарышыг вә долашыг ибарәләрлә јазылмышдыр ки, мүәллимләрин чоху өзләри онлары дәрк едә билмирләр. Бә'зи китаблар исә о гәдәр узун вә пәракәндәдир ки, онлары анламаг чох чәтиндир. Бу китабларда «Ушаглыгда өјрәнилән елм даша јазылмыш шәкил кимидир» зәрбүл-мәсәлинин мәзмунундан гәфләт олунур. Ушаг јашларында һәр замандан даһа артыг әхлаг кәзәлликләрини онлара өјрәтмәт лазымдыр» (А. Бакыханов, Бәдии әсәрләри, Б., 1973).

А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» әсәриндән чыхан тәрбијәви нәтиҹәләрдән бири беләдир ки, јенилләшмәк, сафлашмаг, өзүнү тәрбијә кортәбии олараг баш верән бир просес дејилдир. Бунун үчүн иҹтимаи тәрбијәви тә'сирләрлә шәхсијјәтин өз үзәриндә ишләмәк, өзүнү дәјишдирмәк, тәкмилләшдирмәк, өз гәбаһәтләриндән әл чәкмәк мејли әлагәләндирилмәлидир.

Бөјүк мүтәфәккирә көрә, өз һәјатыны даһа мүнасиб әсаслар үзрә гурмаг үчүн инсанын арзу етдији сифәтләри, кејфијјәтләри өзүндә инкишаф етдирмәси вә ја малик олдуғу шәхси кејфијјәтләри дәјишдирмәкдән өтрү өзүнә шүурлу, мәгсәдәујғун вә мүнтәзәм сурәтдә тә'сир етмәси, рәфтар вә давранышыны тәкмилләшдирмәк гајғысына галмасы ваҹибдир. Өзүнүтәрбијә инсанын јүксәк шүурлуғу илә, инсанын өзүндә мүсбәт әламәтләри инкишаф етдирмәк, мәнфиликләрин гаршысыны алмаг мејлинин јаранмасы илә шәртләнир.

Вәтәнпәрвәрлик, азадлыгсевәрлик, мәрдлик, елмә һәвәс, ағыла әһәмијјәт вермәк, бөјүкләрә һөрмәт вә башга мүсбәт етник-психоложи хүсусијјәтләрә дә «Нәсиһәтнамә» әсәриндә даһа кениш јер верилмишдир.

Әсл әхлаглы адамын һансы чиркин әмәлләрдән узаглашмасы вә һансы әхлаги кејфијјәтләрә јијәләнмәсинин ваҹиблији јығҹам төвсијәләрдә верилмишдир. А. Бакыханова көрә, инсан јахшы вә пис кејфијјәтләри аиләнин, мүһитин характериндән асылы олараг әлдә едир, өвладын јахшы вә пислији онун әҹдадындан асылы дејилдир.

А. Бакыханов јолдашлығын инсанын инкишафында мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну гејд едирди. О ушагларын тәрбијәсиндә нүмунәләрин ролуна бөјүк гијмәт верир — зәрәрли адәтләрә малик адамларла јолдашлыг етмәмәләрини мәсләһәт көрүрдү. Шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, Бакыханов тәрбијә ишиндә елмин әһәмијјәтини, тәһсили әсас көтүрмүшдүр. О, елмә јијәләнмәк үчүн ушаглыг дөврүнү ән әлверишли дөвр һесаб едир. Кәркәмли бир маарифчи кими елмин әһәмијјәтини јүксәкләрә галдырыр вә дүнјада бүтүн ишләрә јалныз елмлә наил олмағын мүмкүнлүјүнү өјрәдир. А. Бакыханова көрә инсана ағылдан вә елмдән даһа јахшы бир дөвләт јохдур. Чүнки онлар һәмишә сәнинлә олар вә һеч кәс онлары сәнин әлиндән ала билмәз. Ағыллы адам одур ки, өз ејбини башгаларынын ејбиндән артыг көрә вә өз һүнәрини башгасынын һүнәриндән аз һесаб едә: Инсан ағылла зинәтләнәр. Ағыллы касыб варлыдан дөвләтлидир. Ағыллы о адамдыр ки, сәһв јолдан чыхыб һәгигәтә доғру кедир.

А. Бакыханов кәнҹлији инсанлара һөрмәт руһунда тәрбијәләндирмәклә кифајәтләнмирди. Онун фикринҹә, инсанлара һөрмәт заманы бир әвәз кәзләмәмәли вә бу јахшылыг һеч вахт үзә вурулмамалыдыр. «Нәсиһәтләр» әсәриндә инсана сонсуз инам вә мәһәббәт һаггында дејәрли нәсиһәтләр мүасирлик бахымындан да гијмәтлидир.

Буну нәзәрә алан мүәллим әсәрин актуаллығыны гејд етмәклә јанашы, һәм дә шакирдләрә чатдырмалыдыр ки, XIX әсрин I јарысында ајры-ајры бәј вә ханларын зүлмү, ган интигамы адәти, јерличилик вә бу кими һиссләрдән доған фаҹиәләр бир һуманист кими әдиби нараһат етмәјә билмәзди. Буна көрә дә о, инсанлары бир-биринә дост олмаға вә гаршылыглы јардым көстәрмәјә чағырараг нәсиһәт едирди: «Бир адамы еһтијаҹ ичиндә кәрәндә нә гәдәр бачарырсан, она көмәк ет ки, сәнин бир шејә еһтијаҹын оланда башгалары да сәнә көмәк етсин».

Инсан инсана гаршы нә гәдәр һәссас, нә гәдәр меһрибан олурса, олсун, А. Бакыханова көрә, јенә дә халгын мәнафеји үчүн лазыми јердә меһкәмлик көстәрмәли, мүгәссири бағышламамалыдыр. Чүнки, башгаларына зәрәр јетирән адама гајғы көстәрмәк, нәинки һуманистлик дејилдир, бәлкә дә, инсанлара зәрбәдир. А. Бакыханов јазыр: «Бир күнаһкары она верилмиш лајигли ҹәзадан хилас етмәјә чалышма, чүнки белә олдугда башгалары да күнаһ етмәјә ҹүр'әт едиб јазыглара әзијјәт верәрләр». О, өз әсәрләриндә бир нечә дәфә доғручулуғу тәтбиг етмиш, јаланчылыға гаршы нифрәт һисси ојатмаға чалышмышдыр: «Јалан данышмагдан чәкин, чүнки һәр кәс сәнин бу хасијјәтини биләрсә, доғру сөзүнә дә инанмаз». А. Бакыханов доғручулуг тәрбијәсини она көрә зәрури һесаб етмишдир ки, јаланчы олмаг инсаны ҹәмијјәт ичәрисиндә јашамасыны чәтинләшдирир. Бу нәсиһәтләрдән бир үмуми нәтиҹә чыхыр: инсан она көрә доғручу олмалыдыр ки, бу, онун өзүнә вә халгына лазымдыр.

А. Бакыханов инсан һәјатында **достлуғун** ролуна јүксәк гијмәт вермиш вә ушагларын да бу руһда тәрбијә олунмасыны арзу етмишдир. Дост мәнсәб вә дөвләт гејдинә галарса, әсл дост ола билмәз, јахшы дост достлугда, һеч вахт өз мәнафејини күдмәмәлидир. А. Бакыханов достлугда еһтијатлы олмағы, һәддән

артыг һиссиjjата гапылмамағы мәсләһәт биләрәк, көстәрирди ки, достлугда мүәjjән чәрчивә дахилиндә һәрәкәт етмәк лазымдыр. Бир вахт дост дүшмәнә чеврилә биләр вә сән онун гаршысында аҹиз гала биләрсән.

А. Бакыханов **нәзакәтлилиjи** дә мүһүм әхлаги сифәт һесаб етмиш вә бунлар һаггында өз нәсиһәтләриндә бир чох гаjдалар ирәли сүрмүшдүр. О, данышыгда, jолда, ишдә, аиләдә, халгын ичиндә нәзакәтли олмағы, башгасынын еjбинә күлмәмәjи, әввәл салам вермәjи, әбәс jерә гәзәбләнмәмәjи нәзакәтли һәрәкәтләр һесаб етмиш вә бунлары ҝәнҹләрә дә төвсиjә етмәjи арзуламышдыр.

А. Бакыханов тәвазөкарлығын һәмишә икитәрәфли олдуғуну гејд едир. Онун фикринҹә, бу кеjфиjjәт бир тәрәфдән инсанын өзүнүн мә'нәви көзәллиjини тә'мин едирсә, дикәр тәрәфдән башгаларына зөвг верир, онларын раһатлығына сәбәб олур. Инсанларын достлуг вә меһрибанлыг шәраитиндә јашамасына имкан jарадыр. Одур ки, А. Бакыханов ҝәнҹләрә өз габилиjjәт вә үстүнлүкләриндән суи-истифадә етмәjи гәти сурәтдә мәсләһәт көрмүрдү. Чүнки бу кеjфиjjәт өз габилиjjәтини башгаларынын көзүнә сохмаг, адамын өзүнү алчалтдығы кими, инсанлар арасында дүшмәнчилиjә дә сәбәб ола биләр. А. Бакыханов тәвазөкарлығын фаjдасыны психоложи ҹәһәтдән әсасландырмаға чалышмышдыр. Нәсиһәтләрдә деjилир: «Ришхәнд сәбәбилә өзкәләр сәндән инҹиjәрләр, еһтимал вар ки, jаманлыг дәхи гәсд eләсинләр».

А. Бакыханов **дәгиглиjи,** һәр иши өз вахтында иҹра етмәк баҹарығыны да әдәбли адамын әсас кеjфиjjәти һесаб едирди. О, jазырды: «Бир иши ки, бу күн гадирсән, еләмәjи сабаһа гоjма, еһтимал вар ки, сабаһ еләjә билмәзсән».

А. Бакыханов өз әсәриндә данышыг гаjдалары һаггында нәсиһәтләрә дә кениш jер верир. О, сөһбәт заманы гәзәбләнмәк, зарафат вә ришхәнд етмәк, тәләсмәк кими кеjфиjjәтләри мәнфи хүсусиjjәт һесаб едир. Гиjмәтли ҹәһәтләрдән бири будур ки, о садәҹә олараг данышыг гаjдалары һаггында нәсиһәт вермәклә кифаjәтләнмәмиш, бу һәрәкәтләрдә фаjдалы вә зәрәрли ҹәһәтләри инандырыҹы шәкилдә шәрһ етмишдир. Мәсәлән: «Шухлуг вә бош зарафаты өзүнә адәт еләмә ки, нәзәрләрдә јүнкүл көрүнәсән вә истеһза етдиjин мөвгедә халг сәндән инҹиjәр вә һаггында пис фикирләрә дүшәр». Мүәллиф сөһбәт заманы чох данышмағы, тәләсиб сөһбәтдә ирәли дүшмәjә ҹәһд етмәjи дә лазым билмирди. Чүнки, бу, бир тәрәфдән инсанын ловғалығына дәләләт едир, дикәр тәрәфдән исә мүсаһибин данышмасы, динләмәси үчүн лазыми амил верә биләр ки, бунунла да данышан шәхс өз-өзүнү ифша етмиш олар.

Әдибин данышыг гаjдалары һаггында нәсиһәтләри мүәллимә бу мөвзуну дил дәрсләри илә, хүсусилә IX синифдә тәдрис олунан «Нитг мәдәниjjәти» бөлмәси илә әлагәләндирмәjә кениш имкан верир.

«Нәсиһәтнамә» әсәриндә пахыллыг, тәнбәллик, горхаглыг, сатгынлыг, аҹизлик, jалтаглыг, һиjләкәрлик вә саир кими инсаны алчалдан мәнфи психоложи хүсусиjjәтләр даһа кәскин шәкилдә верилмиш, онларын арадан галдырылмасы jоллары көстәрилмишдир. А. Бакыханов инсан мүнасибәтләринә хәләл кәтирән һәр бир гүсурун зәрәрини аjрыҹа котүрүлмүш бир шәхсиjjәт һүдудунда деjил, үмумиjә зиjан кәтирән бир гәбаһәт кими ифадә едир. Бу ҹәһәтдән онун пахыллыға вә тамаһкарлыға мүнасибәти аjры-аjры нәсиһәтләрдә даһа аjдын шәкилдә верилмишдир. «Һәрис адам һәмишә кәдәрли олар. Чүнки о нә гәдәр дөвләт газанса, елә биләр ки, аздыр». О, тамаһкарлығы мүсибәт адландырыр. Мүәллим бу јердә сон вахтлар тамаһ вә вәзифә шөһрәти үзүндән мүәjjән бөлкәләри гәддар дүшмән тапдағына верән аjры-аjры шәхсләрин вә мафиоз групплары jада салмалы вә бунунла да «Нәсиһәтнамә»нин нә гәдәр бөjүк мә'на кәсб етдиjини шакирдләрә чатдырмалыдыр.

Инсан мүнасибәтләринин позулмасында бөjүк гүввәjә малик олан пахыллыг барәдә А. Бакыхановун нәсиһәтләри даһа ҹәлбедиҹидир: «Пахыллыг габилиjjәтсизлик әламәтидир, өз һүнәринә инананлар башгаларындан чох мүвәффәгиjjәт әлдә едәр. Һүнәрсиз тәрәггиjә чатмағы баҹармадығы үчүн башгаларынын тәнәззүлүнү арзулаjыр ки, онунла бәрабәрләнсин. Пахыллыгдан бәдтәр jандырыҹы од jохдур. Пахыл адамлар һеч вахт раһат jашаjа билмәзләр. Онун өз дәрди вә башгаларынын шадлығы һәр икиси она мүсибәт олар!». Сонра о гејд едир: «Һәгигәт көзү илә бахсаг, пахыллыгда мәгсәд мәнфәәт деjилдир. Пахыллыг, һәгигәтән, габилиjjәтин jохлуғуну көстәрир, чүнки һүнәрли адам гиjмәтли вахтыны бу мурдар хасиjjәтә сәрф етмәз, өз истe'дадына көрә чалышар».

А. Бакыханов тәнбәллиjи jалныз шәхси гүрур һесаб етмир, ону сосиал бәла саjыр: «Гәдим милләтләрдән бири олан Афина таjфасынын ганунунда тәнбәлләрә башгаларынын кәсб етдикләри маашын һиссәсини оғурлаjанлар кими бахараг, онлары өлүм ҹәзасына мәһкум едирдиләр».

Тәнбәллиjин психоложи механизми вә онун фәсадлары барәдә фикирләр бу күн дә халгымыз үчүн чох бөjүк әһәмиjjәт кәсб едир. Әдиб хүсуси олараг гејд едир ки, «фитнәләрин чоху ишсизликдән төрәнир, тәнбәллик заһирдә бөjүк еjибләр кими нәзәрә чарпмаса да, әсл һәгигәтдә һамысындан писдир».

«Һәр кәс вәзифәдә, елмдә вә jашда сәндән бөjүксә, она һөрмәт елә, та ки, сәндән кичикләр дә сәнә һөрмәт етсинләр». Бу нәсиһәти илә мүтәфәккир бөjүjә һөрмәт етмәjин зәрурилиjини көстәрир. Јахуд кин вә мәкрдән узаг олмаг үчүн төвсиjә едир ки: «Мүбаһисә заманы әкәр бирисинә галиб кәлсән, елә етмә ки, онун наданлығы орада отуранлара мә'лум олсун. Чүнки белә олдугда о, үрәjиндә сәнә кин бәсләjәр вә интигам алмаг үчүн фүрсәт ахтарар».

Оҹаға бағлылыг һаггындакы ашағыдакы нәсиһәт дә ибрәтамиздир: «Һеч кәс халгын ичәрисиндән кәнара чыхараг она мөһтаҹ олмаjа билмәз. О һәтта jад, ашна, дост вә дүшмәнлә дә әлагә сахламалыдыр, елә рәфтар етмәлидир ки, мүхтәлиф мәҹазлара мүвафиг ола билсин вә дүшмәнин шәриндән саламат галсын».

Стереотипләрдә мәнфи кеjфиjjәтләрин тәрбиjә едилмәси барәдә әдибин дәjәрли нәсиһәтләри мүасир дөврдә дә бөjүк психоложи тәрбиjәви тә'сирә маликдир. А. Бакыханов сөз кәздирмәк вә өзкәсинин писини ахтармағы инсан үчүн ән бөjүк гәбаһәт саjыр: «Һәр кәс башгасынын еjбини ачыб сәнә десә, ондан узаг ол, чүнки о, сәнин дә еjбини башгасына сөjләjәр... Јалан данышмагдан чәкин, чүнки һәр кәс сәнин бу хасиjjәтини биләрсә, доғру сөзүнә дә инанмаз».

Шүбһәсиз ки, әсәрдә көстәрилән һәр бир нәсиһәт аjрылыгда дәрин фәлсәфи, психоложи вә һәjати мә'на дашыjыр. Узаг кечмишимиздән индиjә гәдәр деjилә-деjилә кәлән белә jүксәк психоложи вә етик әхлаги нәсиһәтләр кечән әсрләрдә олдуғу кими, инди дә мүдрик сәсләнәрәк өз дәjәрини итирмәмишдир. Бөjүк мүтәфәккирин зәнкин психоложи ирсиндән тә'лим-тәрбиjә просесиндә истифадә етмәк һәр бир шәхсин вәтәндашлыг борҹуну вә мәс'улиjjәтини баша дүшмәси, өзүндә jүксәк психоложи һиссләри ашыламаг үчүн чох дәjәрлидир.

ГРАММАТИК СУАЛ—ТӘ'ЛИМДӘ ВАСИТӘ КИМИ

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Сөһбәт нитг һиссәләри, чүмлә үзвләри вә будаг чүмләләрин чаваб вердикләри суаллардан кедәчәк. Мәктәб дәрсликләриндә ады чәкилән грамматик анлајышларын (нитг һиссәләри, чүмлә үзвләри вә будаг чүмләләрин) әламәтләри садаланаркән онларын һансы суаллара чаваб вердикләри дә һөкмән нәзәрә алыныр. Һәтта бә'зи һалларда тә'риф верләркән елә бирбаша грамматик суала истинад едилир: «Чүмләдә әшја билдирән, адлыг вә јијәлик һалларындан башга, галан һалларын суалларына чаваб верән икинчи дәрәчәли үзвә тамамлыг дејилир» (Г. Казымов, Ј. Сејидов. «Түрк дили», 7—8-чи синифләрүчүн. Бакы, 1994, сәһ. 68). Вә елә белә фактлардан чыхыш едәрәк орта мәктәб практикасында суалын ролу шиширдилир, ағына-бозуна бахмадан, она истинад едән шакирд (тәбии ки, мүәллим дә) мүәјјән һалларда дүз нәтичә чыхара билсә дә, бә'зән елә грамматик суалын бурулғанында илишир. Суалларын долашыглыг јаратмасы мүхтәлиф амилләрлә бағлы олса да (бу амилләр барәдә бир гәдәр сонра), әсас сәбәб грамматик анлајышларын дикәр әламәтләринин икинчи плана кечирилмәси, һәтта нәзәрә алынмамасыдыр.

Јухарыда ишләтдијимиз «нитг һиссәләринин, чүмлә үзвләринин вә будаг чүмләләрин чаваб вердији суаллар» ифадәсиндән дә көрүнүр ки, **суаллар мүхтәлиф нөв** олур. Бу нөвләрин спесифик чәһәтләри һаггында профессор Бәшир Әһмәдов 1990-чы илдә чап олунан «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә (мүәллифләр: Б. Әһмәдов, А. Ахундов. 6—7-чи синифләр үчүн) мә'лумат вериб. Мүәллиф суалларын ики нөвүнү фәргләндирир: морфоложи суал вә синтактик суал. «Нитг һиссәләринә ајрылыгда верилән суал морфоложи суал адланыр: мәсәлән, даш (нә?), мүһәндис (ким?). Сөзләрә бирләшмә вә чүмлә дахилиндә, јә'ни синтактик зәминдә верилән суал синтактик суал адланыр: мәсәлән: даш (нечә?) бина, мүһәндис (һансы?) һәсән вә с.» (сәһ. 52).

Мәсәләнин бу шәкилдә гојулмасы методик чәһәтдән олдугча кәрәклидир. Нијә? Шакирд исмин синтактик суалына, јахуд синтактик мөвгејинә алданыб ону сифәт зәнн едир. **«Һәјәтин әтрафына даш һасар чәкилди»** чүмләсиндә **«даш»** сөзүнә сифәтин (әслиндә, тә'јинин) һәр үч суалыны вермәк мүмкүндүр: нечә? (нә чүр? һансы?) һасар. Анчаг **даш** сөзүнү чүмләдән тәчрид едиб суал вердикдә (јә'ни, морфоложи зәминдә) мәсәлә ајдынлашыр — даш — нә? Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөзү чүмләдән ајырыб суал вермәклә онун һансы нитг һиссәсинә мәнсублуғуну мүәјјәнләшдирмәк нитг һиссәләриндән исмә вә фе'лә аид едилә биләр. Сифәт, сај, зәрф сајылан сөзләрин бир чохунун морфоложи функсијасыны анчаг синтактик зәминдә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. «Јахшы» сөзүнүн сифәт (Сән јахшы адамсан) вә ја зәрф (Ичласда јахшы чыхыш етдин), «чох» сөзүнүн сај (Мејдана чох адам топлашмышды), јахуд, зәрф (Чох данышырсан) олмасыны анчаг синтактик зәминдә, јә'ни чүмләдә һансы нитг һиссәсинә аид олмасы илә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Синтаксисдә II дәрәчәли үзвләр баш үзвләрә бағландығы, тәбе олдуғу кими, әсас нитг һиссәләри дә исим вә фе'л «чәбһәләриндә» груплашырлар. Дәрсликләрдә дә, елми грамматика китабларында да илк нөвбәдә гејд олунур ки, сифәт вә сај чүмләдә һәмишә исмә, зәрф исә фе'лә аид олур. Вә белә һалы, јә'ни нитг һиссәсинин синтактик вәзијјәтини нәзәрә алмадыгда бә'зи сөзләрин сифәт вә ја зәрф, сај, јахуд зәрф олмасыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејил.

Тәәссүф ки, ады чәкилән дәрслијин сонракы нәшриндә (Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов. «Түрк дили», V синифләр үчүн, 1995) исим бәһси башга мүәллиф тәрәфиндән (мәрһум профессор Ә. Әфәндизадә) ишләндијиндән суалларын јухарыда бәһс олунан бөлкүсү өз әксини тапмамышдыр.

Биз нәзәри вә практик әһәмијјәтини нәзәрә алараг морфоложи вә синтактик суаллар арасында ашағыдакы нисбәтләрин (охшар вә фәргли чәһәтләрин) шакирдләрә чатдырылмасы үзәриндә иш апармағы төвсијә едирик. Тә'лимдә грамматик суалын ики формасыны һөкмән фәргләндирмәк лазымдыр:

1. **Морфоложи суал** — профессор Бәшир Әһмәдовун гејд етдији кими, сөзә (нитг һиссәсинә) ајрылыгда верилән суалдыр.

2. **Синтактик суал** исә чүмлә үзвүнә вә чүмләјә верилән суалдыр. Нәзәрә алсаг ки, чүмлә үзвләри нитг һиссәләри (сөзләр) вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунур, онда синтактик суалын ашағыдакы формалары мүәјјәнләшәр:

а) Садә чүмлә үзвүнә вә јахуд нитг һиссәси илә ифадә олунан чүмлә үзвүнә верилән суал. Профессор Б. Әһмәдов синтактик суалы мәһз, бу аспектдә изаһ едиб. Даһа доғрусу, сөзүн морфоложи вә синтактик суалындан бәһс едиб вә онлар арасындакы нисбәти белә мүәјјәнләшдириб: «Морфоложи вә синтактик суаллар формача ејни дә ола биләр, мүхтәлиф дә; мәсәлән: Даш бәрк чисимдир, чүмләсиндә «даш» сөзүнүн морфоложи (нә?) вә синтактик (нә?) суалы формача ејнидир. Даш бина мөһкәм олур, чүмләсиндә исә «даш» сөзүнә верилән морфоложи (нә?) вә синтактик (һансы?) суаллары бир-бириндән фәргләнир» (Көстәрилән дәрслик, сәһ. 52).

Сөзүн морфоложи суалы илә синтактик суалынын үјғун кәлмәдији башга бир нечә һалы да нәзәрдән кечирәк; **а) «Гонаглары дуз-чөрәклә гаршыладылар»** чүмләсиндә **дуз-чөрәклә** сөзүнүн морфоложи суалы «нә илә?»дир вә «дуз-чөрәк» исим, «-лә» исә шәкилчиләшмиш гошмадыр, синтактик суал исә «нечә?»дир вә «дуз-чөрәклә» — тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир; **б) «Бу чичәкләрин әтриндән башым ағырлашырды»** чүмләсиндәки **«әтриндән»** сөзүнүн морфоложи суалы «нәдән?», синтактик суалы исә «чичәкләрин» сөзү илә бирликдә (чичәкләрин әтриндән) «нијә?»дир. Һәмин сөз нитг һиссәсинә көрә исим (-и — мәнсубијјәт, -дән — чыхышлыг һал шәкилчиси), чүмлә үзвүнә көрә сәбәб зәрфлијидир (чичәкләрин әтриндән).

б) Мүрәккәб чүмлә үзвүнә, јахуд бирләшмә вә тәркибләрлә ифадә олунан чүмлә үзвүнә верилән синтактик суал. Белә һалда морфоложи суалла синтактик суал һеч вахт дүз кәлмир, белә ки, синтактик суалын тутуму морфоложи суалын тутумундан чох олур. Башга сөзлә, сөз бирләшмәсинә бир синтактик, бир нечә морфоложи суал вермәк мүмкүндүр. **«Вәтәнимизин гучағы ән меһрибан бир инсанын гучағы гәдәр истидир»** чүмләсиндәки **«Вәтәнимизин гучағы»** бирләшмәсиндә бир синтактик (нә?), ики морфоложи суал (Вәтән — һара? гучаг — нә?) вар. Јахуд, **«Азәрбајчан дилинин сафлығы вә зәнкинләшмәси уғрунда һәмишә мүбаризә апаран әдиб һәмин иши халгын азадлығы илә әлагәләндирирди»** чүмләсиндә алты синтактик суал — һансы? (Азәрбајчан дилинин сафлығы вә зәнкинләшмәси) уғрунда һәмишә мүбаризә апаран (ким?) әдиб (һансы?), һәмин (нәји?), иши (нә илә?), халгын азадлығы илә (нә едирди?), әлагәләндирирди, он бир морфоложи суал — нәјин? (Азәрбајчан дилинин), нәји? (сафлығы), нәји? (зәнкинләшмәси), нә вахт? (һәмишә), һансы? (мүбаризә апаран) ким? (әдиб), һансы? (һәмин), нәји? (иши), кимин? (халгын), нәји? (азадлығы), нә едирди? (әлагәләндирирди) мөвчуддур. Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушунун шакирдләрә изаһы она көрә лазымдыр ки, белә һалда морфоложи суалла синтактик суал фәргләндирилмәсә, јанлыш нәтичәнин әлдә едилмәси көз габағындадыр. Тутаг ки, јухарыдакы чүмләдә «һәмишә» сөзүнүн «нә вахт?» суалыны синтактик суал зәнн едиб бу сөзү зәрфлик һесаб етмәк, тәбии ки, сәһвдир.

в) Бизчә, синтактик суалын башга

бир формасы да баш чүмләдән будаг чүмләјә верилән суалдыр. Мәсәлән: **Јахшы оларды ки (нә?), өзүнүз сәһијјә мәнтәгәсинә кедәсиниз.** Орта мәктәбдә аз да олса, белә бир јанлыш практикаја раст кәлирик: тәбели мүрәккәб чүмләнин чүмлә үзвләринә көрә тәһлили заманы будаг чүмләнин суалы чүмлә үзвүнүн суалы илә ејниләшдирилир вә нәтичәдә будаг чүмлә бүтөвлүкдә бир үзв сајылыр. Көрүндүјү кими, бу јанлышлығын бир сәбәби дә синтактик суалын формаларынын (чүмлә үзвүнә вә будаг чүмләјә верилән суаллар) фәргләндирилмәмәсидир.

Јухарыда гејд етдик ки, грамматик анлајышларын әсас әламәтләриндән бири дә һансы суала чаваб вермәсидир. Елә исә, тәбии ки, грамматик тәһлил заманы суалын нәзәрә алынмасы, бир васитә кими ондан истифадә кәрәклидир. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, суала һәмишә истинад етмәк мүмкүн дејил. Грамматик суал бә'зи мәгамларда шакирдә охшар анлајышлары фәргләндирмәкдә, долашыг мәсәләләри һәлл етмәкдә көмәк етсә дә, мүәјјән мәгамларда тәкчә она (суала) әсасланмаг истәнилән нәтичәни вермир.

Әввәлчә биринчи һалы, ја'ни грамматик суалын гарышыг салынан анлајышларын фәргләндирилмәсиндә мүсбәт ролуну нәзәрдән кечирәк:

а) Сифәтлә тәрзи-һәрәкәт зәрфи кими ишләнә билән сөзләрин фәргләндирилмәсиндә. Сифәт нечә? нә чүр? һансы?, тәрзи-һәрәкәт зәрфи исә анчаг нечә? нә чүр? суалларына чаваб верир.

б) Һәм сај, һәм дә мигдар зәрфи кими ишләнән сөзләрин фәргләндирилмәси. Мигдар сајлары нечә? нә гәдәр? суалларына, мигдар зәрфләри исә анчаг нә гәдәр? суалына чаваб верир.

в) Сәбәб зәрфлији илә мәгсәд зәрфлијини фәргләндирмәк үчүн. Сәбәб зәрфлији нә үчүн? нијә?, мәгсәд зәрфлији исә бу суалларла јанашы, һәм дә нә мәгсәдлә? суалына чаваб верир.

г) Нә үчүн? суалына чаваб верән сөз вә ја сөз бирләшмәси чүмләнин һәм сәбәб вә мәгсәд зәрфлији, һәм дә тамамлығы ола биләр. Әкәр һәмин чүмлә үзвү бу суалларла јанашы, нијә? суалына да чаваб верирсә, зәрфлик, чаваб вермирсә, тамамлыгдыр. Мәсәлән: 1) **Јухуламамаг үчүн** бармағыны кәсди (нә үчүн? һәм дә нијә?), мәгсәд зәрфлији; 2) Сусән **китаблары үчүн** (нә үчүн? «нијә?» — олмаз) үз алды (тамамлыг).

ғ) «Илә» гошмасынын шәкилчиләшмиш формасы илә (-ла, -лә) зәрфдүзәлдән -ла, -лә шәкилчисинин фәргләндирилмәси үчүн. Биринчи һалда гошманын артырылдығы сөз ким илә? вә ја нә илә?, дүзәлтмә зәрф исә нечә? нә чүр? суалларына чаваб верир: Гарпызы **бычагла** (нә илә?) кәсдиләр; О, **һәјәчанла** (нечә?) данышырды.

д) Исмин чыхышлыг һал шәкилчиси илә зәрфдүзәлдән -дан, -дән шәкилчисини фәргләндирмәк үчүн. Биринчи һалда шәкилчинин артырылдығы сөз нәдән?, икинчи һалда исә нечә? суалына чаваб верир: Бу **горхудан** (нәдән?) јан кечмәк мүмкүн дејил; **Горхудан** (нә үчүн?) аз гала нәфәси кәсиләчәкди.

Ону да гејд едәк ки, јухарыда саладығымыз охшар анлајышлар тәкчә суалларына көрә јох, дикәр бир нечә әламәтинә көрә дә фәргләнир. Тәбии ки, мүәллим һәмин әламәтләри дә һөкмән өјрәтмәлидир.

Гејд етдијимиз кими, шакирди мүәјјән һалларда чәтин вәзијјәтдән хилас едән грамматик суал бә'зән ону долашдырыр, чәтин вәзијјәтә салыр. Бу ән чох ики вәзијјәтдә баш верир:

1) Чүмлә үзвүнә һансы суалы вермәк илк бахышда мүбаһисәли көрүнүр. Белә һалда һәмин сөзүн вә ја сөз бирләшмәсинин синтактик функсијасыны дәгигләшдириб она даһа чох ујғун кәлән суалы вермәк лазымдыр. Бир нечә нүмунәјә фикир верәк: **«О, мәним достуму дүшмән јарадыб чаным үчүн»** чүмләсиндә **«дүшмән»** сөзүнә шакирд илк бахышда «ким?» суалыны верир. Әслиндә исә, бу сөз «јарадыб» сөзүнүн тәрзини билдирир вә суалы **«нечә?»**дир: (дүшмән кими (нечә?) јарадыб. **«Јазырсан ки, дурдуғум јердә, күчә илә кетдијим јердә елә бәрк јухум кәлир ки, аз галырам јыхылам»** — бу чүмләдә дә **«дурдуғум јердә», «күчә илә кетдијим јердә»** бирләшмәләриндә елә бил јер мә'мүну вар вә «һарада?» суалына чаваб верән јер зәрфликләридир. Лакин һәр ики бирләшмәнин синтактик функсијасы «јухум кәлир» фе'ли хәбәринин јерини јох, заманыны билдирмәкдир вә «нә вахт?» нә заман?» суалларына чаваб верән заман зәрфликләридир. **«Мифик шәчәрәјә көрә, түркләр Јасәфин өвладлары сајылыр»** чүмләсиндә **«Јасәфин өвладлары»** бирләшмәсинә «ким?» суалыны вериб, ону мүбтәда зәнн етмәк сәһвдир (чүмләнин мүбтәдасы «түркләр»дир). Әслиндә, бу бирләшмә «нечә?» суалына чаваб верән тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир (нечә сајылыр?). **«Азәрбајчана та гәдимдән Одлар јурду дејибләр»** чүмләсиндәки **«Одлар јурду»** бирләшмәсинә дә синтактик суал вермәк чәтиндир. Әслиндә, чүмләдә синтактик сыхылма кедиб, лингвистик експериментлә илкин варианты бәрпа етмәк олур: «Азәрбајчана та гәдимдән Одлар јурду адыны (сөзүнү) дејибләр». Елә исә, бирләшмәнин нисбәтән ујғун суалы «нәји?»дир вә о чүмләдә тамамлыг кими ишләниб.

2) Бә'зи һалларда исә чүмлә үзвүнә суал вермәк олмур. Бура илк нөвбәдә хүсусиләшмиш үзвләрин бир гисмини дахил етмәк олар. Мәсәлән: **«Биринчи бригада планы вахтындан әввәл јеринә јетирдији һалда, икинчи бригадада кериләмә һисс олунурду»; «Пәнчәрәнин ачыг олмасына бахмајараг, отағын һавасы дарыхдырычы иди».** Биринчи чүмләдә «биринчи бригада планы вахтындан әввәл јеринә јетирдији һалда», икинчи чүмләдә исә «пәнчәрәнин ачыг олмасына бахмајараг» бирләшмәләри хүсусиләшмиш зәрфликләрдир вә онлара суал вермәк мүмкүн дејил.

Ашағыдакы чүмләдә сечдирмә илә верилән вә објект билдирдији үчүн тамамлыг олан үзвләрә дә суал вермәк мүнасиб дејил: «Гәләмими итди, **әвәзиндә** башгасын алдым», «Азәрбајчан халгы **Ч. Чаббарлынын симасында** бөјүк бир драматургу итирди».

«Ә. Чавад педагожи фәалијјәтлә мәшғул олмуш, кәнддә бир мүддәт директор вәзифәсиндә чалышмышдыр» чүмләсиндәки «директор вәзифәсиндә» бирләшмәси мүнасиб суалы олмајан тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир, чүнки «чалышмышдыр» фе'линин тәрзини изаһ едир.

3) Бә'зи будаг чүмләләрин дә нөвүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн суала әсасланмаг мүмкүн дејил. Белә һалда будаг чүмләнин баш чүмләдәки синтактик функсијаны шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр. Бу һал гаршылыг-күзәшт будаг чүмләләринә вә бә'зи тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләринә аиддир. Мәсәлән: **«Тәләбә чох һәјәчанланса да, өзүнү итирмәди»** (биринчи тәрәф гаршылыг-күзәшт будаг чүмләсидир вә она баш чүмләдән суал вермәк олмур); **«Она елә кәлирди ки** (нечә кәлирди? суалы дүз дејил), **һадисә јеринә өзүнү вахтында чатдырачаг»** (икинчи тәрәф тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси һесаб олунур).

Көрүндүјү кими, грамматик суал грамматик ваһидләрин мүәјјәнләшдирилмәси үчүн әсас васитәләрдән биридир. Лакин һәмишә јох. Тәкчә суала «алудә олмаг» мүәјјән һалларда шакирди чашдырыр вә ја ону чыхылмаз вәзијјәтдә гојур. Она көрә дә бүтүн грамматик ваһидләрин, о чүмләдән нитг һиссәләри, чүмлә үзвләри вә будаг чүмләләрин әламәтләринә комплекс јанашмаг, бүтүн әламәтләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Мәсәлән,тутаг ки, мүбтәданын ким? нә? һара? суалларына чаваб вермәси илә јанашы, шакирд бу чүмлә үзвүнүн ашағыдакы әламәтләрини дә билмәли вә һөкмән нәзәрә алмалыдыр: а) чүмләдә һаггында данышыланы билдирир; б) хәбәрлә һәмишә узлашма әлагәси илә бағланыр; в) анчаг адлыг һалда ишләнир; г) исим, исимләшән дикәр әсас нитг һиссәләри, мәсдәр вә мүхтәлиф сөз бирләшмәси, јахуд тәркибләрлә (мәсдәр вә фе'ли сифәт тәркибләри) илә ифадә олунур вә с.

Бир сөзлә, суалдан бир васитә кими истифадә етмәк фајдалы, анчаг һәмишә она истинад зијанлыдыр. Дикәр әламәтләрин нәзәрә алынмасы да лазымдыр.

«ДИЛ вә ДИЛЧИЛИК» БӨЛМӘСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Зејнәб МУСАЈЕВА,

Бакыдакы В. Әзизов адына 30 сајлы мәктәбин мүәллими.

Јени програмын тәләбинә көрә, орта мәктәбин Азәрбајҹан дили курсуна јени бир мәрһәлә — үчүнҹү мәрһәлә дә әлавә едилмишдир. Бу мәрһәлә X—XI синифләри әһатә едир вә програмда дејилдији кими, гаршысына, әсасән ики мәгсәд гојур: «1) систематик курс үзрә верилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирмәк; 2) шакирдләрә Азәрбајҹан дилчилијинин мүәјјән саһәләри үзрә нисбәтән даһа әтрафлы вә системли биликләр вермәк» (Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн түрк дили програмы. Бакы, 1993, сәһ. 8). Артыг бир нечә илдир ки, бу мәрһәләдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси һәјата кечирилир вә мүәјјән тәҹрүбә әлдә едилмишдир. Лакин фәнн мүәллими вә методбирләшмә сәдри кими апардығым мүшаһидәләрә, рајонун (Бинәгәди) ајры-ајры мәктәбләриндә тәшкил едилмиш ачыг дәрсләрдән әлдә олунан нәтиҹәләрә әсасән дејә биләрәм ки, бу мәрһәләнин тәдрисиндә мүәллим вә шакирдләримиз мүәјјән чәтинликләрлә үзләширләр. Бу чәтинлијин бир сәбәби һәм мүвафиг әлавә методик васитәләрин олмамасы, һәм дә дәрсликләрин шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсиндән хејли јүксәк јазылмасыдыр.

Үчүнҹү мәрһәләдә тәдрис олунан бөлмәләрдән бири дә «Дил вә дилчилик»дир. Бөлмә дәрсликдә ашағыдакы параграфлара (мөвзулара) ајрылыр:

1. Дил нәдир? 2. Јазы. 3. Дилчилик (етимолокија, лүғәтчилик, диалектолокија).

Көрүндүјү кими, илк нөвбәдә дилчилик елминин тәдгигат објекти олан «дил» анлајышыны мәнимсәтмәк лазымдыр. Дәрсликдә дилә белә тә'риф верилир: «Дил, үнсијјәт васитәсидир». Әлбәттә, үнсијјәт васитәси олмаг дилин әсас әламәтләриндән биридир. Лакин тә'рифдә јарымчыглыг вар. Мәнҹә, дилә индијә гәдәр верилән ән'әнәви тә'рифи сахламаг лазым иди: **«Дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир».** Бу тә'рифдән ашағыдакы нәтиҹәләр чыхыр: а) дил анҹаг инсана мәхсусдур; б) үнсијјәтә башга васитәләр дә (мимика, жестләр, сәс вә ишыг сигналлары, шәкил вә с.) хидмәт етсә дә, дил ән мүһүм васитәдир, чүнки фикрин ифадәси вә үнсијјәт үчүн дил даһа кениш вә зәнкин имканлара маликдир. **«Дил нәдир!»** мөвзусунун тәдрисинә башларкән илк нөвбәдә шакирдләри белә бир суал әтрафында дүшүнмәјә дә'вәт едирәм: «Кәлин, бир анлыг белә тәсәввүр едәк ки, инсан даныша вә јаза билмир, јә'ни дил јохдур. Онда нечә вәзијјәт јаранар?». Суалын ҹавабында шакирдләр нәтиҹә е'тибарилә дилин әһәмијјәтини вә беләликлә дә, тә'рифдә өз әксини тапан функсијаларыны мүәјјәнләшдирирләр. Јалныз бундан сонра дилин дикәр әламәтләринин (ирси олмамасы, фикрин ифадәсинә хидмәт етмәси вә с.) шәрһинә кечирәм. Дәрсликдәки изаһын шакирдләр үчүн нисбәтән чәтин олмасыны нәзәрә алыб, онлара ашағыдакы планы верир вә тапшырырам ки, мөвзуну бу план әсасында өјрәнсинләр:

1) Дил үнсијјәт васитәси кими.
2) Дил фикрин ифадәсинә хидмәт едир.
3) Дил тәкҹә инсана мәхсусдур. Башга варлыгларын «дил»и барәдә.
4) Дикәр үнсијјәт васитәләри вә онларын диллә мүгајисәси.
5) Дил һәјатда газанылыр; ирги вә ирси дејил.
6) Дил ҹәмијјәтдән кәнарда мөвҹуд ола билмәз.
7) Данышыг (нитг) үчүн инсан организминин ролу (физиоложи амил).

Дәрсликдәки чалышмалар үзәриндә мәгсәдјөнлү иш дил һаггында әлдә едилмиш нәзәри биликләри мөһкәмләндирир. Мәсәлән, 1-ҹи чалышма дилин ҹәмијјәтдән, инсандан кәнарда јарана билмәмәсини, 2, 3, вә 4-ҹү чалышмалар дилин анҹаг инсана мәхсус олмасыны, 5-ҹи чалышма исә дилин һәјатда газанылмасыны вә с. өјрәдир.

«Јазы» мөвзусунун тәдрисиндә шакирдләрә изаһ едирәм ки, дил ики формада тәзаһүр едир: шифаһи вә јазылы формада. Сонра исә шакирдләрин көмәји илә бу ики форма мүгајисә едилир вә һәр биринин характерик әламәтләри, үстүн ҹәһәтләри ајдынлашдырылыр. Изаһ едирәм ки, нә шифаһи дил, нә дә јазы инсанла биркә јаранмајыб. Инсан инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә данышыг, даһа сонралар исә јазы формалашыб. Јазы да бирдән-бирә букүнкү шәклә дүшмәјиб; о, узун тарихи дөвр әрзиндә мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечәрәк индики форманы кәсб едиб. Әввәлҹә шакирдләрин диггәтини охудуглары нағылларда («Дашдәмирин нағылы» вә с.) фикрин әшја васитәсилә ифадәсинә јөнәлдирәм вә гејд едирәм ки, бу һал јазынын илк мәрһәләси һесаб олунур. Сонра исә башга мәрһәләләр ардычыллыгла изаһ олунур вә һәр дәфә дә һәмин мәрһәләнин мүасир һәјатдакы изләри хатырладылыр. Беләликлә, јазынын инкишаф мәрһәләләри ардычыллыгла дәфтәрләрә гејд едилир: I. Әшјави јазы. II. Шәкли (пиктографик) јазы. III. Фикри (идеографик) јазы. IV. Һеҹа (силлабик) јазысы. V. Һәрфи (фонографик) јазы.

Шакирдләрин нәзәринә ону да чатдырырам ки, бә'зи әдәбијјатларда идеографик јазыја сөз јазысы, фонографик јазыја исә сәс јазысы да дејилир.

Мүшаһидә вә тәҹрүбәләр көстәрир ки, шакирдләр бу мәрһәләләрдән шәкли вә фикри јазы мәрһәләләрини фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Дәрсликдә дә гејд олунур ки, «бу јазы нөвләриндә јахынлыг чохдур». (Т. Һаҹыјев, Ә. Гулијев, Н. Ҹәфәров «Түрк дили», IX синифләр үчүн, Б., 1994, сәһ. 23). Фәрг белә изаһ едилир: «Мәсәлән, шәкли (пиктографик) јазыда көз шәкли көзү, баш шәкли башы, күнәш шәкли күнәши, ит шәкли ити билдирир, фикри (идеографик) јазыда исә һәмин шәкилләр мүвафиг олараг, көрмәк, дүшүнҹә, ишыг вә сәдагәт ифадә едир» (Јенә орада, сәһ. 23). Мәсәләјә даһа да ајдынлыг кәтирмәк үчүн бу анлајышлар арасында ашағыдакы фәргләри дә шакирдләрин нәзәринә чатдырырам:

1) Шәкли јазыда бир ишарә (шәкил) чох вахт бир битмиш фикри, ҹүмләни, фикри јазыда исә сөзү ифадә едир.

2) Шәкли јазыдакы ишарә илә онун ифадә етдији әшја арасында охшарлыг олур, фикри јазыда исә ишарәләр даһа чох шәрти характер дашыјыр. Мәсәлән, һероглифләрин формасы илә онларын ифадә етдикләри мә'на арасында охшарлыг тапмаг чәтиндир. Дејәк ки, «ағаҹ» әшјасыны билдирән ишарә ағаҹа охшамыр. Беләликлә, јазы шәкли мәрһәләдән фикри мәрһәләјә доғру инкишаф етдикҹә бу охшарлыг азалыр вә тәдриҹән итир.

3) Шәкли јазыдакы ишарәләрдән фәргли олараг фикри јазыдакы ишарәләр мүҹәррәд анлајышлары да ифадә едир.

«Дилчилик» елми һаггында мә'лумат верәркән шакирдләрин дикәр фәнләрдән әлдә етдикләри биликләрә әсасланыр вә беләликлә, фәнләрарасы әлагә јаратмаға чалышырам. Мә'лумдур ки, IX синфә гәдәр шакирдләр бир чох фәнләрин, о ҹүмләдән елмләрин хүсусијјәтләри илә танышдырлар. Онлар әдәбијјатшүнаслыг, физика, кимја, биолокија вә с. елмләрин тәдгигат објектләри, өјрәндији саһә һаггында конкрет биликләрә саһибдирләр. Буна әсасланараг дәрсә ашағыдакы мусаһибә илә башламаг олар.

М.: — Һансы елмләри танıјырсыныз?

Ш.: — Әдәбијјатшүнаслыг, физика, кимја, биолокија...

М.: — Әдәбијјатшүнаслыг елми нәји өјрәнир?

Ш.: — Әдәбијјатшүнаслыг елми бәдии әдәбијјаты өјрәнир.

(Мусаһибә дикәр елмләр һаггында да бу гајдада давам етдирилир.)

М.: — Әввәлки дәрсләрдә һаггында данышдығымыз инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитә-

си олан дили дә бир елм өјрәнир ки, онун ады **дилчиликдир**.

Сонра шакирдләрә ајдынлашдырылыр ки, һәр елм мүхтәлиф бөлмәләрә, саһәләрә маликдир. Фронтал сорғу илә онлара хатырладылыр ки, әдәбијјатшүнаслыг — әдәбијјат тарихи, әдәбијјат нәзәријјәси, әдәби тәнгид саһәләриндән ибарәт олдуғу кими, дилчилик дә өзүнә мәхсус саһәләрә маликдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәмин саһәләрин бир чоху илә шакирдләр артыг танышдыр (фонетика, лексиколокија, сөз јарадычылығы, морфолокија, синтаксис, орфографија, орфоепија вә с.). Бу саһәләр, онларын спесифик чәһәтләри, өјрәндикләри мәсәләләр јада салыныр. Јалныз бундан сонра мүәллим изаһ едир ки, сизин индијә гәдәр өјрәнмәдијиниз бир нечә дилчилик саһәси дә вар. Бунлардан бири **етимолокијадыр**. Бу терминлә илк дәфә растлашсалар дә, шакирдләр сөзүн тарихи, мәншәји һаггында мүәјјән тәсәввүрә маликдирләр. Белә ки, лексиколокија, сөз јарадычылығы вә с. бөлмәләрин тәдрисиндә бу саһәдә мүхтәлиф билик әлдә етмишләр. Мүәллим дә етимолокијаны өјрәдәркән мәһз һәмин биликләрә әсасланмалыдыр. Терминин (етимолокија) мәншәји һаггында данышдыгдан сонра сөзүн тарихини өјрәнән саһәнин етимолокија адланмасы һаггында мә'лумат верилир. Мүәллим дәрсликдә верилмиш бир нечә сөзүн (Арсаг, Азәрбајчан) етимолокијасы илә кифајәтләнмәмәли, башга сөзләри дә тәһлилә чәлб етмәлидир. Јахшы олар ки, дилчилијин һәр саһәсинин тәдрисиндән сонра о саһәјә аид лингвистик тәһлил апарылдығы кими, етимоложи тәһлилин дә апарылма ардычыллығы, гајдасы шакирдләрә чатдырылсын. Мән өз тәчрүбәмдән бундан истифадә едир, етимоложи тәһлилин, адәтән, ашағыдакы ардычыллыгла апарылмасыны өјрәдирәм:

1) Сөзүн мәншәчә һансы дилә мәнсублуғу.

2) Илкин формада һансы шәкилдә олмасы.

3) Сонралар һансы фонетик, лексик, морфоложи дәјишмәләрә уғрамасы.

4) Мүасир дилдә илкин вариантдакы изини сахлајыб-сахламамасы.

Бу бахымдан **«дустаг»** сөзүнүн етимоложи тәһлилинә нәзәр салаг:

1) Түрк мәншәлидир.

2) Илкин формада ики сөзүн бирләшмәсиндән јараныб: «дут» (тутмаг) вә «саг» (сахламаг).

3) Сонралар с-т јердәјишмәси баш вермиш вә «саг» сөзү архаикләшмишдир.

4) «Дут» сөзү мүасир дилдә «тут»(маг) формасында ишләнир, «саг» исә инди мүстәгил ишләнмәсә дә, «сых»(маг), «сахла»(маг) сөзләриндә мә'на вә форма үмумилијини горујур.

Дилчилијин **лүғәтчилик** (лексикографија) вә **диалектолокија** саһәләри һаггында мә'лумат верәркән дә шакирдләрин ашағы синифләрдә әлдә етдикләринә истинад олунур. Белә ки, онлар индијә гәдәр мүхтәлиф лүғәтләрлә (орфографија лүғәти, мәктәблинин мүхтәлиф нөв лүғәтләри вә с.) ишләмиш вә онларын бә'зи хүсусијјәтләри илә таныш олмушлар. Диалектолокијанын тәдгигат објектләриндән бири олан диалект (шивә) сөзләри һаггында V синифдә лексиколокија бөлмәсини өјрәнәркән мүәјјән билик әлдә етмишләр. Дилчилијин бу саһәси һаггында даһа ајдын тәсәввүрә малик олмаг үчүн «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары», «Диалектоложи лүғәт» вә бу саһәјә аид дикәр әсәрләрлә шакирдләри әјани таныш етмәк фајдалы олур.

Дилчилијин **нитг мәдәнијјәти** вә **үслубијјат** саһәләринин кәләчәкдә кениш шәкилдә өјрәниләчәјини нәзәрә алыб, онлар һаггында илкин, садә мә'лумат вермәклә кифајәтләнмәк лазымдыр.

Беләликлә, IX синифдә «Дил вә дилчилик» бөлмәсинин тәдриси бир тәрәфдән шакирдләрин елми-нәзәри мә'луматларыны кенишләндирир, дикәр тәрәфдән әввәлки биликләри јада салмагла һәм шакирдләрин билијини дәринләшдирир, һәм дә онларын лингвистик бачарыгларыны инкишаф етдирир.

Ҹ. МӘММӘДГУЛУЗАДӘ ДРАМЛАРЫНДА ЧАНЛЫ ДАНЫШЫГ ДИЛИ

Шәһрәбаны АЛЛАҺВЕРДИЈЕВА,

Азәрбајчан Иншаат Мүһәндисләри Университетинин мүәллими.

Бәдии әсәрләрин дили идеја вә мәзмунун ачылмасында әсас васитәләрдән биридир. Она көрә дә мүәллим һәр бир әсәри тәдрис едәркән онун дили вә үслубу үзәриндә дә мәгсәдјөнлү иш апармалы, сәнәткарын сөз усталығы фонунда онун идејасыны дәриндән мәнимсәтмәјә чалышмалыдыр. Мә'лумдур ки, мүәллимләр әдәбијјат програмларына дахил едилмиш јени мөвзуларын тәдрисинә аид методик васитәләр олмадығындан чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә редаксија бу мәгсәдә — јени мөвзуларын тәдрисинә аид мәгаләләрә кениш јер верир. Сизә тәгдим едилән мәгалә дә бу мәгсәдә хидмәт көстәрир.

Ч. Мәммәдгулузадә драм әсәрләриндә, әсасән, чанлы данышыг дилинин елементләриндән, ајры-ајры диалектизм вә профессионализм, арготизм вә жаргонлара аид дил ваһидләриндән јери кәлдикчә кениш истифадә етмиш, бу јолла охучунун психолокијасына бирбаша тә'сир көстәрмәјә чалышмышдыр. Бөјүк јазычы јахшы билирди ки, «сөз даһа чох психоложи категорија олуб керчәкликдән кәлән сигналларын көмәји илә тәфәккүрү формалашдыран вә бизи инсан едән категоријадыр». (Павлов И. П. Польное собрание трудов, М., 1949, т. 3-ое С. 669).

Ч. Мәммәдгулузадәнин бу күн орта мәктәбләрдә тәдрис олунан «Анамын китабы» әсәри сәнәткарын дил јанғысы үзәриндә гурулмушдур. Бу әсәр лингвистик тәһлил бахымындан бир сыра чәһәтләринә көрә диггәти даһа чох чәлб едир.

Әввәла, сурәтләрин нитгиндән фәргли оларат, мүәллиф гејдләри (иштиракчыларын һаггында мә'лумат, мәчлисләрин тәсвири вә ајры-ајры мәгамларда верилмиш мүәллиф гејдләри) өз дили илә сечилир. Бу дил даһа чох чанлы данышыг дилинә јахындыр. Әсәрин иштиракчыларла бағлы һиссәсиндә диггәти чәкән бир мәгам да вар. Ч. Мәммәдгулузадә сурәтләрин тәрбијәси вә тәһсили илә бағлы кириш мә'луматы верәркән Рүстәм бәј һаггында «рус тәрбијәси тәрәфдары», Мирзә Мәһәммәдәли һаггында, «Иран тәрбијәси тәрәфдары», Сәмәд Ваһид һаггында «Османлы тәрбијәси тәрәфдары» ифадәләри ишләдирсә, Рүстәм бәјин арвады Зивәр ханым һаггында «Рус тәрбијәси тапмыш» ифадәсини ишләдир. Бурадакы «тәрбијә тапмаг» ифадәси бир тәрәфдән мүәллифин һәмин сурәтә сезилмәјән антипатијасындан ирәли кәлирсә, дикәр тәрәфдән дә гејри-милли тәрбијәнин халг арасында мәһз ироник оларат «тәрбијә тапмаг» кими адландырылмасына ишарәдир.

Икинчиси, «Анамын китабы» әсәриндә мүәллиф гејдләри илә чанлы вә анлашыглы дилдә данышан Зәһра бәјимин, Күлбаһарын вә чобанларын нитги, демәк олар ки, үст-үстә дүшүр. «Бала, сизин белә мән гаданызы алым, мәним ахыр сизнән вачиб ишим вар» дејиб оғланларынын диггәтини бачылары Күлбаһарын талејинә диггәтли олмаға сәсләјән ананын данышығы јазылы әдәби дилин шифаһи формасы илә чанлы данышыг формасынын ујушмасындан ибарәтдир. Мүәллиф дә драмдакы ајры-ајры гејдләриндә бу формадан истифадә етмишдир.

Үчүнчүсү, Ч. Мәммәдгулузадә бу әсәриндә дикәр әсәрләриндән фәргли оларат образларын дилинә даһа диггәтлә фикир вермиш, мүхтәлиф дилләрдә тәһсил алмыш вә мүхтәлиф өлкәләрә рәғбәт бәсләјән зијалыларын дилини бир-бириндән кәскин шәкилдә фәргләндирмишдир. Әкәр «Өлүләр»дә бир маһалын, «Данабаш кәндинин мәктәби»ндә бир кәндин проблеми гојулурса, «Анамын китабы» әсәриндә бир аиләнин проблеми ачыгланыр вә бу проблем бөјүк бир өлкәнин проблеми сәвијјәсинә галдырылыр. Бурада проблем дил үзәриндә гурулмуш, дилә кәскинләшдирилмиш вә образлар өз данышыглары илә сәчијјәләндирилмишдир.

Истәр «Анамын китабы»нда, истәрсә дә, дикәр драмларында чанлы данышыг дилини әсас гајнаг кими көтүрән Ч. Мәммәдгулузадә јахшы билирди ки, стандартлашмыш садә халг үчүн анлашыглы олмајан әдәби дил нормасынданса, нүвәсиндә сәрбәстлик вә тәбиилик олан чанлы дил даһа сәрфәлидир.

Нәср әсәрләриндән фәргли олараг драм әсәрләри психоложи (бир нечә адамын данышығы) нитгә әсасландығындан бурада чанлы данышыгдан даһа кениш истифадә олунур. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, биз дә Т. Һачыјевин көстәрдији кими «халг дили» ифадәси илә «данышыг дили» ифадәләринин синоним кими ишләнмәсинин әлејһинәјик. (Һачыјев Т. Азәрбајчан әдәби дили тарихи. Б., 1976, сәһ. 5—6). «Халг дили» ифадәси «данышыг дили» ифадәсиндән даһа кенишдир. Данышыг дили, һәм дә рекионал-фәрди характер дашыја биләр. Бу бахымдан Ч. Мәммәдгулузадәнин драм әсәрләриндәки рекионал-диалектал лексик вә грамматик хүсусијјәтләр өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир. Мәсәлә бурасындадыр ки, Ч. Мәммәдгулузадә драмларында растлашдығымыз чанлы данышыг нүмунәләри, әсасән, Нахчыван вә Гарабағ рекионларыны әһатә едир. Бурада һәм диалектоложи хүсусијјәтләр, һәм фонетик-аксентоложи әламәтләр, һәм дә ајры-ајры грамматик-морфоложи вә синтактик нүанслар өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, мараглы фактдыр ки, Ч. Мәммәдгулузадәнин нәинки драм әсәрләриндә, ејни заманда һекајә вә фелјетонларында «јенә» сөзүнүн, адәтән, «кенә» формасы ишләдилир. «Кенә нә бичлијин вар?»; «Дадашым кенә кефлиди» вә с.

Чанлы данышыг дилиндәки сәс ујушмасы — ассимилјасија һадисәсинә Ч. Мәммәдгулузадә драмларында даһа чох раст кәлинир: «Аға, ики ермәни кәлиб, чәнабынызы сорушуллар». «Онларын башына бир ојун кәтиррәм ки, кәлдији јолу да итирәлләр». «Буду, бир атды да онун далыјча кетди» вә с.

Данышыг дилиндә, нитгдә өзүнү даһа чох горујан саитләрин ујушмасы — аһәнк ганунунун бүтүн нөвләри Ч. Мәммәдгулузадә драмларында өзүнү көстәрир. Фикримизчә, «губернатор» сөзүнүн «гобурнат (ғобурнат)», «инспектор» сөзүнүн «спехтыр (спехтор)», «началник» сөзүнүн «начарник (нәчәнник)» шәкилләринә дүшмәсинин сәбәби өзкә дил ваһидләринин милли дилин дилдахили гајдаларына адаптасијасынын нәтичәсидир.

Ч. Мәммәдгулузадә драмларында тез-тез тәсадүф едилән фонетик һадисәләрдән бири дә сәсдүшүмүдүр (елезија). Демәк олар ки, бүтүн драм әсәрләриндә истиснасыз олараг «оғлан» сөзү «олан», «онлар» сөзү «олар», «бунлар» сөзү «булар» кими ишләдилир: «Олан, белә дә јаман ермәни олар? Хәта еләдик олардан бир өкүз кәтириб гошдуг чүтә?». «Мән олара бир елә төвбәләтмә көстәрим ки».

Бир гајда олараг Ч. Мәммәдгулузадә драмларында «-сыныз» шәкилчисиндән саитлә јанашы сонор «н» да ихтисар едилир. Әдәби дилә дә хас олан бу хүсусијјәт чанлы данышыгда даһа кениш јајылмышдыр: «Ахы, сојугдан кәлмисиз.. Ондан сонра кенә кедәрсиз да».

Гәрибәдир ки, паралел олараг ејни әсәрдә вә јахуд дикәр драм әсәрләриндә «-сыныз» шәкилчиси олдуғу кими сахланмышдыр: «Истәјирсиниз мән бу саат кедим, һәр нә сөзүнүз вар дејим»; «Сиз бурда һамыныз бир јердә јазылмысыныз, ајрыла билмәзсиниз»; «Бә сиз јаздырмамысыныз, нәчәрник мәним оғлумун олмағыны һарадан билирди?»; «Дәхи һәзрәтин туман бағыны мәзһәкәјә гојмазсыныз» вә с.

Ч. Мәммәдгулузадә драмларынын дилиндә мараглы дил фактларындан бири дә ејни форманын мүхтәлиф вариантларда верилмәсидир. Әлбәттә, бу, бир тәрәфдән образын тәгдим тәләбиндән, бир тәрәфдән дә чанлы данышыг фактларыны кифајәт гәдәр әтрафлы гејдә алмаг истәјиндән ирәли кәлмишдир. Јухарыда көстәрдијимиз «-сыныз» шәкилчиси инкар шәкилчисиндән сонра кәлдикдә һәм көстәрдијимиз нүмунәләрдәки кими, һәм дә тамам башга вариантда ишләнир. Мәсәлән: «Јох, достум, кедә билмәрсиз; һеч јана тәрпәшә билмәссиз». Фикримизчә, буну тәсадүфи һал сајмаг олмаз. Чүнки Ч. Мәммәдгулузадә чанлы данышыг дилинә дәриндән бәләд олан вә өз әсәрләрини даһа чох әдәби дилин чанлы данышыг формасында јазан сәнәткардыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛИКЛӘРИ

Пәнаһ ХӘЛИЛОВ,

филолокија елмләри доктору, профессор.

«Үмумтәһсил мәктәбинин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы»нын иш нүсхәсини (1992) Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин јаратдығы мүвәггәти комиссија тә'чили тәртиб етмишди. Дәрсликләримизин һамысы бу програм әсасында тәзәләнмишдир. Онларын мүәллифләри дә тәзәдир — орта мәктәб мүәллимләри, али мәктәб профессорлары, Тәһсил Назирлијинин вә Республика Елмләр Академијасынын әмәкдашлары, академијамызын ики мүхбир үзвү, бир һәгиги үзвү. Бунларын һәрәси өзүнүн ихтисасына ујғун кәлән фәннин дәрслијини јазмышдыр. Јалныз 7-чи синфин дәрслик-мүнтәхабаты тәк мүәллифиндир, галанларын ики, үч, вә даһа чох мүәллифи вардыр. Демәк, мүтәхәссисләр сечиминдә үч тәһсил вә елм очағындан чағырылмыш мүәллифләр санки јерли-јериндәдир. Мәгсәдимиз онларын уғурларыны вә нөгсанларыны ајдын көстәриб дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәсинә көмәк етмәкдир. Амма бу, сон дәрәчә ағыр вә мәс'улијјәтли ишдир.

Материала јанашма тәрзимиз ашағы синифләрин дәрсликләриндән јухары синифләр дәрслијинә доғру шакирдләрин јаш, билик, гаврама сәвијјәси бахымындан һәр дәрслијин дәјәрини конкрет фактлар әсасында фәрдиләшдирмәк, сонра дәрсликләрин мүәјјән гисминә, бәлкә дә, һамысына хас олан ән вачиб проблемләри ајдынлашдырыб елми-нәзәри вә методик нәтичәләр чыхармаг үсулудур.

5—8-чи синифләрин дәрсликләри. Бунлар јары әдәбијјатшүнаслыг, јары мүнтәхабат сәпкисиндә јазылмышлар. Бу сәпкијә көрә дә онлар ики истигамәтдә арашдырылмалыдыр. Сөзүмә 5-чи синфин «Әдәбијјат» дәрслијинин «тәкмилләшмиш вә јенидән ишләнмиш» икинчи (1996) нәшриндән башлајырам вә фолклора мүнасибәт үстүндә даһа чох дајанырам. Бу дәрслијин мүәллифләри фолклоршүнас Бәһлул Абдуллајев, үмумтәһсил мәктәб мүәллимләри — Сајад Рүстәмбәјли вә Сәлимназ Һүсејнлидир.

Тәдрис програмы комиссијасынын сәдри олмуш Рәфаел Һүсејнов програмын мүгәддимәсиндә јазмышдыр: «Гәрара алдыг ки, V синиф башдан сонаchан фолклора — шифаһи халг әдәбијјатына һәср олунсун» (сәһ. 3). Програм тәртиби тарихиндә, мән билән, бу тәзә тәклифдир. Фолклорун мүнтәзәм өјрәнилмәси дә хејирлидир. Онун нә гәдәр сәмәрәли ола биләчәјини исә тәдрис тәчрүбәси сынагдан кечирәчәкдир. Дәрслији «башдан сонаchан» фолклора һәср етмәјин, мәнчә, хејли әнкәлиндидән ортаја чыхмагдадыр:

1. Фолклор тәдрисини бир синифдә, хүсусән 5-чи синифдә баша вурмаг тәшәббүсү учу-сону көрүнмәјән зәнкин бәдии әдәбијјаты һәмин синфин ибтидаи билик сәвијјәсиндә өјрәтмәк, јә'ни сәтһи мәнимсәтмәк мәчбурилији јарадыр.

«Сәтһи» вә «мәчбури» сөзләрини она көрә ишләдирәм ки, 5-чи синиф шакирди өз башындан һүндүрә һоппана билмәз; башындакы биликсә **илкин, ән садә,** ән ибтидаи билик олмалыдыр. Белә билији һазырлајан дәрслик дә, бу билији өјрәдән мүәллим дә ибтидаи анлајышлар вермәјә мәчбурдур.

2. 5-чи синиф «башдан-сонаchан» фолклору өјрәнирсә, көрәсән, өјрәниб гуртара биләчәкми? Сонракы синифләрин мүнтәхабатлары вә дәрсликләри көстәрир ки, фолклору бирчә синифдә өјрәнмәк олмазмыш. 6-чы синиф үчүн јазылмыш

«китабда да јазычы (?) вә шаирләрин (?) фолклор нүмунәләри әсасында јаздыглары әсәрләрә үстүнлүк верил»мәси (сәһ. 5) зәрурилијини көрмүшләр. Бунунла фолклор тәдриси сона јетирми? Јох, јетмир. 7-чи синфин дәрс вәсаитиндә Нүшабә Араслы XI әсрин мәшһур енсиклопедисти Маһмуд Кашгаринин лүғәтиндәки аталар сөзләриндән, пејзаж ше'рләриндән сечмәләр, Алп Әр Тунганын өлүмүнә гошма жанрында ағылар вермишдир. О, шифаһи әдәбијјат үстүндә кедән ашыглардан Гурбани вә Хәстә Гасымын да гошмаларындан нүмунә кәтириб, «ашыг ше'ри» шәкилләри»ни (жанрларыны) изаһ етмишдир. 8-чи синфин дәрс вәсаитинә Ашыг Әләскәрин «Дағлар» гошмасы ајаг басмышдыр. Әдәбијјат тарихи дәрсликләринә башланғыч олан 9-чу синиф дәрслијиндә «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты» (нөвләр вә жанрлар), ики нағыл өзүнә јер тапмышдыр (сәһ. 9—65). Бурада 5-чи синиф мөвзусуна гајыдан мүәллифләр «Нәғмәләр», «Году-году», «Маһнылар», «Лајлалар», «Охшамалар» «Бајатылар», «Аталар сөзләри вә мәсәлләр», «Тапмачалар», «Әфсанәләр», «Нағыллар» һаггында әввәлки дәрсликләрдән фәргли вә јени сәпкидә изаһ вермиш, сонра «Азәрбајчан халг драмлары», «Дастанлар» шәрһ едилмиш, «Короғлу» епосу вә «Китаби-Дәдә Горгуд» епосу әдәбијјатшүнаслыг бахымындан тәһлил олунмушдур.

Беләликлә, фолклорун өјрәдилмәси дөрд синфин дәрслик-мүнтәхабатына сығышмајыб 9-чу синфә дә сүрүб кедир. Буну да унутмајаг ки, 5-чи синиф мүнтәхабатында фолклор мәтнләриндән әлавә һәтта мөвзуну фолклордан көтүрән вә ја фолклор мотивләриндән јазан классикләримиздән, тәбии олараг ушаг әдәбијјаты хадимләри (А. Шаиг, А. Сәһһәт, М. Ә. Сабир), чағдаш әдәбијјатымыздан 11, дүнја халглары әдәбијјатындан 3 јазычы, бүтүн бунлар азмыш кими, Африка, Асија вә Авропа халгларынын нағыл, әфсанәләри дә дәрслијә салынмышдыр. 6-чы синиф мүнтәхабатында исә Ашыг Әләскәрдән «Устаднамә» истисна едиләрсә, мүнтәхабат 18 Азәрбајчан јазычысындан синифдә өјрәдилән 10 јазычынын, 6синифдәнхарич оху үчүн» 12 јазычымызын, «Дүнја әдәбијјатындан сечмәләр»дә синифдә өјрәдилән 4 јазычынын әсәри вардыр. Јә'ни бу синиф мүнтәхабаты аз галыр ки, «башдан сонача» фолклордан мөвзу көтүрмүш гәләм саһибләринин әсәрләрини әһатә етсин. Фолклор бәдии әдәбијјатын гајнағы олдуғу үчүн бу гајнағы иллүстратив материал кими мүнтәхабат мәтнинә бу гәдәр һопдурмаг мүтләг зәруридирми?

Фолклор бәһсинин бундан сонра да узадылмасы сәбәбләрини дүзкүн баша дүшүб-дүшмәдијими инамла сөјләјә билмәсәм дә, анладығым сәбәбләри тезис һалында үмумиләшдирмәјә чәһд едирәм.

1. Јазылы әдәбијјатын гајнағы олмуш фолклор јалныз 5-чи синиф мүнтәхабатына јерләшдирилсәјди онда фолклорла үзләшмәк лазым кәләрди.

2. 5-чи синиф шакирдләринин јашына вә гаврама бачарығына көрә фолклор һаггында анчаг илкин мә'лумат, онун жанрларына даир јалныз ибтидаи, садә тә'риф верилдији үчүн сонракы синифләрдә һәмин билик вә мә'луматы тәкмилләшдирмәјә еһтијач галырды. Демәк, мөвзуја бир дә гајытмаг мәчбуријјәти варды.

3. Бу бахымдан «Фолклора гајытма һансы синфә дүшмәлидир?» суалыны програм тәртиби комиссијасы ики синфин дәрслијинин үстүнә гојмушдур: әввәлчә 7-чи, сонра 9-чу синиф. Истәр-истәмәз тәкрар әмәлә кәләчәји унудулмуш, бәлкә, билә-билә тәкрара јол верилмишдир.

4. 5—8-чи синифләри јалныз фолклор тәдриси јүкүнүн алтына вермәк шакирдләри дөрд ил әрзиндә классик вә чағдаш әдәбијјатдан узаг салмаг тәһлүкәси јарадарды. Азәрбајчан милли фолклорундан башга түрк халглары фолклорунун вә минииллик јазылы әдәбијјатымызын да дәрсликләр үчүн өз ағырлығы, өзүнүн әзәмәти вә мүрәккәб идеоложи чаларлары програм тәртиби комиссијасыны дүшүндүрмәјә билмәзди. Бунлары да ләјагәтлә өјрәтмәк үчүн комиссија чыхыш јолу ахтаранда өзләринин е'тирафына көрә, 5-чи синиф боју јалныз фолклорун өјрәдилмәси (куја) «јекнәсәглик» төрәдә биләчәји үчүн «фолклорун мүхтәлиф жанрларындан шаир (?) вә јазычыларын (бәлкә насирләрин?) ше'р вә һекајәләрини иллүстратив (әјани васитә) материалы кими» (сәһ. 3) ишләтмәји мүнтәхабат тәртибчиләринә мәсләһәт көрмүшләр. Белә бәһанәдәнсә, классикләримиздән вә чағдаш јазычыларымыздан 5—8-чи синифләр боју һәр синфин сәвијјәсинә көрә әсәрләр сечәрәк јери кәлсә, бу әсәрләри адаптә (ујғунлашдырмаг) етмәк јолу илә дәрсликләрдә көрдүјүмүз ејни јазычыларын дөнә-дөнә тәкрар сечилмәсинин гаршысы алынарды. Мүасирләримиздән тәкчә Һүсејн Арифин адыны хатырлатмагла сорушмаг олар: — онун фолклор мөвзусунда көзәл аллегоријасы јохдурму? Варса, Һ. Арифин ады 5—8-чи синифләрдә нијә көрүнмүр? Ја да И. Шыхлынын фолклор мотивләринә бағланан әсәрләрими јохдур? Буну да хатырладырам: чиллә кәсдирмәк мәрасиминин тәсвири Ј. Вәзирин «Ики од арасында» көзәлдир, јохса Бәһлул Абдулланын мүәллифләриндән бири олдуғу дәрсликләрдәки һекајәсиндә? «Короғлу»да Гыр атын тә'рифи јеринә дүшүр. Амма Бамсы Бејрәјин өз атыны тә'рифләмәси, гачаг Нәбинин Боз ата мәхмәр чулламаг, ону күмүшдән наллатмаг вә'ди көзәлдир, јохса Р. Һүсејновун «Ики атын сөһбәти» һекајәси? Бу ахырынчы да јахшыдыр, амма она чидди еһтијач олан јердә.

Мәнә елә кәлир ки, фолклору вә фолклор мотивләри әсасында јаранмыш јазылы әдәбијјат нүмунәләрини 5—6-чы синифләрдә бир-биринә чуламагла мөһтәшәм јазылы әдәбијјатымызын тәдрисини ләнкидирик вә тәзә програмда әдәбијјатымызын ики голуну өјрәнмә тәнасүбүнү позуруг. М. Һ. Шәһријарын «Һејдәр баба» поемасы 5—8-чи синифләр боју парча-парча өјрәдиләрәк 11-чи синифдә бу сәнәткара хүсуси очерк ајырмаг даһа јахшы оларды. Н. Кәнчәви, М. Фүзули, М. Ф. Ахундов да беләчә. Мәнчә, онларын әсәрләриндән кичичик парчалар сечилмәли олса да, бу кичик әсәрләрин арды-арасы үзүлмәмәлидир. Һәмин сөзләри зәманәмизин классикләри Һ. Чавидә, С. Вурғуна, Р. Рзаја, М. Мүшфигә дә аид етмәк лазымдыр.

Бу үмуми мүлаһизәләрдән гајыдаг 5-чи синфин дәрслик-мүнтәхабатынын гурулушуна, вердији илкин әдәбијјатшүнаслыг тә'рифләринә, заман өлчүсүнә сығышмајан фолклорумузун тәхмини гәдимлик анлајышына, даһа мүәјјән олараг фолклор нүмунәләринин бир синифлик тәдриси үчүн һәчм өлчүсүнә.

Бу дәрслик-мүнтәхабатын лајла жанры илә башланмасы тәбии көрүнүр. Нәсл артымы әзәлидир вә лајла зүмзүмәси дә ән гәдим инсанлара хас ола биләр. Өлүм дә доғум кими әзәлидир вә иткидән доған кәдәри, һәсрәти әкс етдирән ағылар да гәдимдир. Бир учдан долуб, бир учдан бошалан дүнја, «өлүмлү, итимли дүнја» дејилир буна. Мәнә елә кәлир ки, мүәллифләр лајла жанры илә ағылары кәдәк өмрүн контрасты кими јан-јана версәләр, јахшы оларды.

Китаб нәғмә илә ачылдығы үчүн әмәк нәғмәләрини, мәишәт вә мөвсүм нәғмәләрини дә үмуми «нәғмә» башлығы алтына кечирмәк мәсләһәтдир. Алгышлар вә гарғышлар нәғмә олмаса да, хејир вә шәрә, јахшылыг вә пислијә мүнасибәт билдирән жанр кими бунлар да нәғмәдән сонра јерләшдириләбиләр.

Лајла вә ағылар бајаты жанрына дахил олдуғу үчүн вә бајаты да мусиги илә екиз олдуғундан онлар нәғмәләр фәслинә гатылмалы вә бунларын бүтөвлүјү горунмалыдыр. Јә'ни, бир башлыгдан ајрылыб сәпәләнмәлидир.

Әсатир (миф) бәшәријјәтин ушаглыг дөврүнә дүшдүјүнә көрә онлары нәғмәдән сонракы гәдимлијә аид етмәк олар. Инанчлар да бу башлыға сығынмалыдыр. Әфсанә, рәвајәт дә, бәлкә, бунлара гошула биләр.

Инсан јуморсуз, күлүшсүз, истеһзасыз кечинә билмир. Бәдии тәфәккүрүн инкишафында ләтифәләри дә бу «гәдим» дөврә аид етмәк олар. Нағыл едилдијинә — данышыг дили әсасында рәсми өлчү-бичи танымајан бир жанр кими нағыллары мәзмунча гәдим анлајышларымыза,

мифләрә бағлы бәдии әсәрләр чәрчивәсиндә груплашдырмаг, J. Вәзиринвердији тәснифә әсасланмаг лазым кәлир. Аллегорија — тәмсилин дә көкү гәдимләрә кедир. Бунлары дүнја халгларына аид жанр кими ачмаг, үмумбәшәри хүсусијјәтләрини фәргләндирмәк зәруридир.

Дастан жанры да гәдимдир. Нәср вә нәзмин гарышығы типли, мәнзум типли дастанлар давар. Түркләрдә бунларын икиси дә типикдир. 5-чи синиф үчүн әдәби нөв анлајышыны ачмаг чәтин олса да, дастан жанрыны бир башлыг алтына јығыб «Китаби-Дәдә Горгуд»у **илкин** ше'р жанрлары сырасындан сонракы дөврләрә аддатмаг лазымдыр.

«Аталар сөзу»нүн үстүндә онун ачыг мә'насы вар. Бу һикмәтләри бөјүк һәјат тәчрүбәси олан мүдрикләр сөјләјә билардиләр. Аталар сөзү өз һөкмүндән дүшмүр, һәмишә јашајыр. Демәк, онлар ибтидаи инсан тәфәккүрүнүн мәһсулу сајылмаз. Нә јахшы ки, дәрсликдәки аталар сөзләринин ичәрисиндә Дәдә Горгуд сөзләри дә јер тутмушдур.

Бу мүлаһизәләрими мүтләгләшдирмәкдән узаг олмагла јанашы, дәрслијин гурулушунда даһа мәгсәдјөнлү дәјишиклик етмәк зәрурилијини гәтијјәтлә дејирәм.

5-чи синиф дәрслик-мүнтәхабаты илк мүнтәзәм фолклор топлусу сајыла биләр. Амма о, сөзүн кениш мә'насында нә топлу, нә мүнтәхабат сәлаһијјәтиндәдир, бәлкә, тәдрис саатлары һәчминдә һәр жанра мәхсус нүмунәләр мәчмуәсидир. Бурада, мәсәлән, аталар сөзүнүн сајыны 59-а, тапмачаларын сајыны 59-а чатдырмаг, һолаварлардан «Гара кәл», «Гашга кәл» охшамасынын сајыны чохалтмаг вачиб дејил, охшама вә гајғы чаларлары үчүн бир-ики бәнд дә бәс едәр...

Ејни јығчамлыг тәләби жанрлар һаггында мә'лумат вә тә'рифләрдә, јазычылар һаггындакы мә'луматларда күдүлмәлидир. Мисал үчүн, дәрсликдә Ә. Мәммәдханлы, М. Ә. Сабир, А. Шаиг һаггында мә'лумат гысадыр вә јахшыдыр. Амма орада артыглыг едән сөзләр, рәгәм тәкрарларына көрәк еһтијач галмајајды. «Аббас Сәһһәт (1874 — 1918)» башлығындан сонра шаирин тәхәллүсүнү 6 дәфә чәкмәјә, доғум вә өлүм тарихини тәкрар етмәјә нә лүзум? Дәрслијин 1996-чы ил нәшри 1994-чү ил нәшриндән «тәкмилләшмәси» вә «јенидән ишләнмәси» илә сечилирсә, бу ишләнмә јығчамлашдырмада, фикир ајдынлығы вә дүзкүнлүјүндә өзүнү көстәрмирсә, бәс нәдә өзүнү көстәрмәлијмиш?

Илкин нәзәри билик вермәк сәриштәсинә көрә дәрслик мүәллифләринә көмәк үчүн али мәктәб мүһазирәләри тәчрүбәси олан танынмыш профессор Тәһсин Мүтәллибов чағырылыбдыр. Онун јаздығы «һекајә һаггында анлајыш»да (сәһ. 56) «бәдии сүжет **әсасән** садә вә јығчам олур» дејилир. Амма бу доғру тә'риф-сүжет һаггында анлајышы олмајан 5-чи синиф шакирдинә чатмаз. Јахуд, бу мүәллиф һекајәдә «характер јаратмаг» бачарығындан јазанда көрәк шакирдә характер һаггында мә'лумат верилмиш олајды. **«Әһвалат һекајәләри»** вә **«портрет һекајәләри»** һаггында профессорун бөлкүсү дүздүр. Амма көрәк бу терминләри шакирд мәнимсәјибми вә 5-чи синиф дәрслик-мүнтәхабатында мәһз әһвалат вә характер һекајәләри нечә тәдрис олунур? Көстәрилән терминләри дәрслик тәртибчиси вә мүәллифләри ики һекајә әсасында шәрһ едибләрми?

«Ше'р һаггында анлајыш»да (сәһ. 67) профессор дүз дејир ки, «ше'рдә ән кичик ваһид һечадыр». «Һечалар бирләшиб бөлкүләри јарадыр». Бу тә'риф һеча вәзнли ше'рә аиддир. Бәс әруз вәзнли ше'рләрдә «ән кичик ваһид» нәдир? Бу дәрслик һеча вәзнли халг ше'рләрини әһатә етсә дә, орада М. Ә. Сабирин, А. Сәһһәтин әруз вәзнли ше'рләри дә вар.

Т. Мүтәллибов нәзмлә нәср фәргиндән јазанда дәгиг дејир: «Нәзми нәсрдән үч чәһәт фәргләндирир: өлчү, бөлкү, гафијә». Инди көрәк дәрсликдә нәзмлә нәсрин гисмән тәфсилатлы изаһы ајдындырмы? Нәзәри тә'риф беләдир: **«Нәсрдәки сәтирләрин һәчми, шәкли хүсусијјәтләри рәнкарәнк** олур... Нәср чүмләләри (исә) там сәрбәстдир. Һәчминә вә интонасијасына көрә чох **мүхтәлиф формаларда** олур... Һеча вә әруз вәзнләриндә чох вахт ардычыл кәлән мисраларын шәкли хүсусијјәтләри ејни олур».

Нәзм вә нәср һаггында профессор Мир Чәлал Пашајев «Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары»нда көрәк нә јазыб вә нечә јазыб: «Нәсрдә **сәтирләрин һәчми** вә ја **хүсусијјәтләри** һаггында **шәрт гојулмур. Јазы, данышыг** дилиндә олдуғу кими **сәрбәст** верилир. **Нәср дили сәрбәст нағыл, тәһкијә дилидир.**

Нәзмдә исә вәзијјәт башгадыр, **мүрәккәбдир.** Бурада, адындан көрүндүјү кими **бәдии нитг** мәзмун, мә'на кејфијјәтиндән башга, техники чәһәтдән дә **мүәјјән шәртләрлә гурулур,** jә'ни биринчи сәтрин гурулушу, техникасы, сөз вә ифадәләрин тәркиби е'тибарилә нә шәкилдәдирсә, сонракы сәтирләрин гурулушунда да бу, нәзәрә алынмалыдыр. Нәзмдә дә сәтирләр мүәјјән ритмлә гурулур». (Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары, икинчи нәшри, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1988, сәһ. 97).

Бу гәдәр ајдын вә садә шәрһи олан али мәктәб дәрслијини бир аз да садәләшдириб орта мәктәбә апармаг әвәзинә, чыхдаш едиб ондан үз дөндәрмәк, үмумтәһсил мәктәбләри үчүн јазылмыш «Әдәбијјат нәзәријјәси» дәрслијинә мәһәл гојмамаг нәзәри билик бахымындан куја јени вә куја, даһа сәлаһијјәтли фикирләрә әсасланмаг чәһдләрини сүбут етмир.

6 вә 9-чу синифләрин мәнә ајдын олмајан бә'зи хүсусијјәтләри һаггында:

6-чы синфин мүнтәхабатыны тәртиб едән мүәллифләрин мүгәддимәдә («Кириш»дә) е'тирафына көрә онлар **фолклора әсасланан јазылы әдәби нүмунәләрә** үстүнлүк вермишләр. Мәһз бу үстүнлүјә көрә дә орада јазылы әдәбијјатла фолклор арасында һүдуд силинир, јә'ни классикләримизин вә мүасирләримизин өз заманәсинә мүнасибәти бирбаша дејил, аллегорија вә рәмзләр васитәси илә екс олунур. Башга чүр десәк, јазылы әдәбијјатын һәр инкишаф мәрһәләсиндә онун мүасирлијини көрмәк, сечмәк, гаврамаг чәтинләшир. О бири тәрәфдән Хәлил Рза Улутүркүн «Мәним дилим», Габилин «Сәһв дүшәндә јеримиз», Б. Ваһабзадәнин «һәјат, сән нә ширинсән», С. Вурғунун «Өлүм севинмәсин гој» кими мәһз күнүмүзүн һадисәләринә јени, чәсарәтли бахышларыны хүсуси вурғуламаг, бунлары сечиб фәргләндирмәк зәрури олдуғу һалда, фолклор мотивли әсәрләр ичәрисиндә санки нәјисә «пәрдәләмәк» нијјәтинин сәбәбләрини билә билмәдим.

Дәрсдә өјрәдилән әсәрләрин мәнимсәнилмәсинә верилән гијмәт өлчүләри илә «синифдәнхаричи оху» үчүн сечилмиш әсәрләрин мәнимсәнилмәси тәләбиндә тәнасүб фәрги чохдур. Бу бахымдан 12 јазычынын нијә синифдәнхаричи оху, 19 јазычынын мәһз синифдә өјрәдилмәси принсипинин педагожи-методик әсасларыны да баша дүшмәкдә чәтинлик чәкдим.

Тәкмүәллифли 7-чи синфин дәрслијиндә бәдии әдәбијјат тарихи сәпкисинә гәфил сычрајышын да сәбәбини баша дүшмәдим. Һәм дә 8-чи синфин дәрслијинин дә 5—6-чы синифләр сәпкисиндә јары мүнтәхабат сәпкисиндә тәртиб едилдијини көрәндә 7-чи синиф дәрслијиндә Нушабә Араслынын әдәбијјат тарихи үзрә «Авеста»дан Маһмуд Кашғаридәки фолклор үслублу ше'рләрә, сонра фарс дилли вә доғма дилли орта әср шаирләримизә кечиб, һәм дә ашыг әдәбијјаты классикләрини синифдә тәдрис олунмасы үчүн тарихи ардычыллыгла тәгдим етмәси принсипи мәнә гаранлыг галды. Тәхминимә көрә, бу принсип сечмә әдәби материаллар әсасында гурулан әввәлки синиф дәрсликләриндән фәргләндириләрәк системли әдәбијјат тарихинә доғру илк аддым тәшәббүсүдүрсә, буну тәдричән һәм 7, һәм дә 8-чи синифләрдән, ја дә 8-чи синиф дәрслијиндән башламаг оларды ки, сонракы үч синфин дәрслијинә илк пәнчәрә ачылсын.

Бүтүн бунлардан башга Н. Араслы әввәлки үч синиф дәрслик-мүнтәхабатындан фәргли олараг очеркләрдә әдәбијјат тарихи анлајышына доғру кедән биликләр верир, әрузун бәһрләрини фәргләндирир,

һәр бәһрин бөлкүсүнү мүәјјәнләшдирир, шаирдән шаирә кечдикчә әруз һаггында мә'луматы кенишләндирир. Гәзәл, түјуғ жанры анлајышы јарадыр, гафијә гурулушуну һеча вә әруз вәзнли ше'рләрдә көстәрир. Онун нәзм һаггында вердији мә'лумат 5-чи синфин дәрслијиндәки ибтидаи сәвијјәдән јухары галхыр. һәр очеркин мәнимсәнилмәсини асанлашдыран вә конкретләшдирән системли суаллар верир. Бунлар јахшыдыр.

7-чи синиф дәрслијинин бу тәһлил сәпкисинин 8-чи синиф дәрслијиндә тәкмилләшәчәји көзләндији һалда бунун тәрсинә, һәмин дәрслик 5—6-чы синифләрдәки ибтидаи тәһлил сәпкисинә гајыдыр. Беләликлә, 8-чи синиф дәрслији өзүндән әввәлки дәрслијин вариси ола билмир. Көзләнилмәз сычрајыш вә умулмаз гајыдыш гәрибәлији јараныр. Н. Араслынын сө'јү өзүндән сонракы әдәбијјат тарихи сәпкисинин илк дәрслијинә (9-чу синиф дәрслијинә) говуша билмир.

Кимдир күнаһкар? 7—8-чи синиф дәрсликләринин тәртибчиләри, јохса програм тәртибчиләри? Әлбәттә, илк күнаһкар програм тәртибчиләридир, сонра дәрслик мүәллифләри. Онлар програмын нөгсанынь вахтында көрүб бир-бири илә арадычы әлагә сахласајдылар, нә Н. Араслынын гануни сечдији ардычыл әдәбијјат тарихи үслублу дәрслији өз силсиләсиндән ајрылыб башга бир силсиләнин арасына кирәрди, нә дә Солтан Һүсејноғлу илә Бәјбала Аббаслынын дәрслик-мүнтәхабаты өзүнүн дәрслик сәләфләриндән ајры дүшәрди.

Програм тәртиби илә мәшғул олан комиссијанын дә'вәтинә көрә мән дә ишә чәлб едилдијим илк күнләрдән белә мулаһизәләр ирәли сүрүлүрдү ки, умумтәһсил мәктәбләрини баша вурмајыб пешә мәктәбләринә кетмәк истәјән шакирдләрин бәдии әдәбијјат һаггында биликләрини јарымчыг гојмамаг үчүн «аралыг васитә» ролу ојнајан дәрслик куја әлверишли ола биләрмиш. Белә аралыг васитәчилији 8-чи синфә кечирилсәјди, 5—7-чи синиф дәрсликләри ејни сәпкидә бири о биринин варислијинә јарајарды. 8-чи синиф дәрслији исә мүнтәзәм әдәбијјат тарихи курсу үчүн јахшы пиллә ола биләрди. Бу вариант Н. Араслынын тәртиб етдији дәрсликлә Әлијар Сәфәрли вә Хәлил Јусифлинин јаздығы 9-чу синиф дәрслијиндә мөвзу тәкрарына имкан вермәзди. Јә'ни 9-чу синифдә нә Азәрбајчан фолклоруна гајыдыб ики нағылын дәрсдә өјрәдилмәсинә, нә «шифаһи халг әдәбијјатында әдәби нөвләр вә жанрлар» һаггында нисбәтән тәкмилләшдирилмиш нәзәри ганун-гајдалар мә'луматына еһтијач галарды. Бу мөвзуларын јерләшдирилдији 63 сәһифә (тәхминән 3 чап вәрәги), еләчә дә «Түрк дастанлары», «Түрк дастанларынын әдәби-тарихи әһәмијјәти», «Гәдим түрк јазылы абидәләри» бәһсләри (20 сәһифә) 9-чу синифдә өјрәдилмәси зәрури олан әдәбијјат тарихи материалларына вериләрди.

6—7-чи синфин дәрсликләри һаггында фолклорун вә јазылы әдәбијјатын вәһдәти һаггында мулаһизәләрими гисмән дедим. Инди бә'зи гејдләрими дә дејилмиш сөзләримә артырмаг истәјирәм. Терминләрин јеринә көрә дүзкүн ишләдилмәси, бәдии материалын тәдрис саатлары һәчминә ујғун вә гәнаәтлә сечилмәси, һәм дә ујғун јерләшдирилмәси дәрслик-мүнтәхабатларда јүз өлчүлүб бир бичилмәлидир. Мә'на вә мәзмуну, дејилиши көзәл олса да, тәдрис саатына сығышмајан бир «атмача» да дәрслијә кәтирилмәмәлидир. 6-чы синиф дәрслијиндәки атмачаларын һамысы сөзүн һәрфи вә мә'чази мә'насында атмача сајыла билмәз. Зәрдүштүн әкинчилик мәдәнијјәтини тәблиғ едән бүтөв әгидәсиндән бир ағыны, һикмәтли нәсиһәти ајырыб она атмача ады гојмаг олмаз. Бу нәсиһәт елә «Авеста» очеркинә сыға биләрди вә јериндә мисал кәтирилсә, көзәл оларды. Ч. Мәммәдгулузадәнин аз данышан олдуғуну бир хатирә әсасында сөјләмәк лазымдырса, ону әдибә һәср едилмиш очеркә салмаг јахшы олмаздымы? Бу һәм дә јумористик бир зарафат кими һәмин очеркә јарашарды. Сократ, Платон, Тејмурләнк, Надир шаһ, Онере де Балзак, Мирзә Әлихан Лә'ли, Л. Н. Толстоју танымајан шакирдләрә бунлардан «ат-

мача» өјрәтмәк нә гәдәр мүтләг зәрурәтдир? «Атмача» фолклорумузда әвәз олунмаз жанрдырмы ки, ону дүнја философлары вә әдибләри «фондундан» гызыл гијмәтли нүмунәләр кими 6-чы синиф шакирдләринә тәгдим етмәк әлачсызлығы ортаја чыхсын? (сәһ. 235—240).

Дәрсликдәки терминләрә кәләндә дәгиглик үчүн бә'зи редактәләрә еһтијач көрүнүр: «Халг нағыллары коллектив сурәтдә јарадылдығы һалда...» (сәһ. 32) дејими дәгигләшмәлидир. Һеч бир нағыл коллектив сурәтдә јаранмајыб, һәр нағылы данышан бир кимсәдир, онун ады билинмәдијинә, нағыл ағыздан-ағыза кечдијинә көрә халга мәхсус сајылыр. Һәм дә нәзмлә нәсрин фәрги әввәлки дәрсликдә изаһ олундуғундан бу изаһы башга бир дәрсликдә тәкрар етмәк «билијин анасы» сајылмамалыдыр. Сәмәд Беһрәнки һаггында јығчам јазылмыш гијмәтли мә'луматда «исте'дадлы јазычымыз ...әдәбијјатымызда өзүнәмәхсус јер тутур» басмагәлибиндән бу дәрслијин башга очеркләриндә, башга дәрсликләрдә дә гачмаг лазымдыр. Орта мәктәбин нә ашағы синиф шакирдләри өјрәндикләри һәр јазычынын әдәбијјат тарихимиздә **јери** һаггында анлајыш саһибидирләр, нә дә мүәллифләр С. Бәһрәнкинин (еләчә дә чохларынын) әдәбијјат тарихиндәки өзүнәмәхсуслуғуну шакирдләрин анлаја биләчәји шәкилдә изаһ етмәк нүмунәси вермишләр. «Сәмәд Бәһрәнки өз халгыны, онун ана дилини бөјүк мәһәббәтлә севирди. О, азадлығы һәр шејдән јүксәк гијмәтләндирирди» (сәһ. 35) сәпкили **публисистика** да дәрслијә јарамыр. Мәчбур олуб узун мүддәт фарсча јазмыш М. Һ. Шәһријар өз халгыны, доғма дилини мәкәр севмирди? Вәтәнини севмәјән, дилини севмәјән јазычынын халг севимлиси ола билмәјәчәји аксиомасыны субута нә еһтијач? О һансы **халг** сәнәткарыдыр ки, мүтилијә, әсарәтә дөзсүн вә азадлығы севмәсин, бу дөзүмлә дә халгы азадлыға чағыра билән әсәрләр јазсын? Ахы 6-чы синиф дәрслијинин тәртибчиләри елә һәмин дәрсликдә Н. Кәнчәвидән «Һагг верилмәз, алынар», М. Ә. Рәсулзадәдән «Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз» вә башга афоризмләрини нүмунә кәтирмишләрсә һәр һансы ләјагәтли јазычымыз һаггында «О, вәтәнини, дилини, азадлығыны севирди» демәк артыг вә јерсиздир.

8-чи синфин дәрслик-мүнтәхабаты. («Өјрәтмән» нәшријјаты, 1994, 288).

Бу дәрслик тәһлил үсулундакы јенилијә көрә әввәлкиләрдән чидди фәргләнир. Башлыча фәрг мәтни әдәбијјатшүнаслыг пешәкарлығы илә мәнимсәтмә, әввәлки дәрсликләрдән кәлән елми-нәзәри мә'луматы синфин сәвијјәсинә ујғун билик өлчүләриндә форма-мәзмун вәһдәтиндә мәтнин мәғзини ачмаг сәриштәсиндә, шакирдин мәтнә даһа дүзкүн јанашмасы үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә чаларларындадыр. Бу ахтарышларда дүшүндүрүчү суалларын верилмәси дә дәрслији әввәлкиләрдән фәргләндирән хүсусијјәтдир. Бунларын өзү бир нечә јөнлүдүр. Мәсәлән, «Әсәрин мәзмуну илә бағлы суаллар» силсиләси, «Охујун, фикирләшин, чаваб верин» силсиләси, «Мүстәгил иш үчүн» силсиләси. Суаллар ибтидаи билик сәвијјәсиндән чох-чох учадыр. Әруз вәзни бәһрләринин изаһы да елмидир (даһа мүнтәзәм олмасы мәсләһәтдир). Програм тәртиби комиссијасынын тәклифинә әсасән синифдә өјрәдилән јазычыларын һәјаты һаггында гыса библиографик мә'луматдан сонра һәмин јазычыја даир хатирәләрлә, јазычы гәләминдән чыхмыш вә гисмән бәдии бојаларла чәкилмиш өмүр-күн, характер, хасијјәт, јазы үсулу очеркләринин мүнтәзәм тә'мин едилмәси дә тәзә вә хејирлидир. (Дәрслик мүәллифләриндән Солтан Һүсејноғлунун «Вәтән һәсрәти» очерки һекајәси дә бу сәпкидәндир.)

Дәрсликдәки сualларын дүзүлүшү шакирдләри мәтндәки конфликти, онун сәбәбләрини көрмәјә, јазычы мәгсәдини гаврамаға јөнәлдир.

Бу дәрсликдә чалышмајан нә вар? Буну «Һачы Гара»нын тәһлилинә ајрылмыш сәһифәләри хатырласаг, көрәрик. Мәним фикримчә, әдибин идејасыны, комик сужет чәрчивәсиндә әкс етдирдији Азәрбајчан фачиәсини орта мәктәбин 5—8-чи си-

кифләри үчүн јарарлы сајылан ики-үч сурәтин сәчијјәси вә типикләшдирилмиш һәјат тәрзи фонунда ачмаг мүмкүн дејил. Күлүш һәдәфинин јалныз хәсислик вә горхаглыг олдуғуну, буну да јалныз хәсис тачир Һачы Гаранын тәмсил етдијини дүшүнсәк вә әдәби-бәдии тәһлили бу чүр мәһдудлашдырсаг, ән азы-ән азы милли конфиликтләр зәмининдән узаг дүшәрик. Ачыгчасына «көзә көрүнмәјән» Аразын о тајы илә тичарәт гадағасынын гојулмасы, «гачаг мал» кәтирилмәси «чинајәти» һаггында мәчәлләнин төрәтдији сијаси фачиәни итириб-батырарыг. Чар һөкумәтинин Аразын о тајындан кәтирилән Авропа малларынын Аразын бу тајына кечирилмәсини «чинәјәт» сајыб мәчәлләдә чәза кәсмәси чидди сијаси конфликтдир. Бу мә'нада «Һачы Гара» фачиә мәзмунлу тракико-комедијадыр. Орада гачаг-гулдурлуға даһа шиддәтлә гуршанан Азәрбајчан бәјләри кечмиш һүгугларыны итирдикләринә көрә белә күнә дүшүбләр.

Бу әсәрин тәһлилиндә мән даһа нәјин үзәриндә дурмағын зәрури олдуғуну дүшүнүрәм? 1. Һејдәр бәјин монологуну онун гочаглығыны әкс етдирмәк бахымындан шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Бу монолог Азәрбајчан бәјлијинин ихтијарлыг вә рәијјәтдән кәлир имканларынын әлдән чыхдыгча сијаси-мә'нәви тәнәззүл просесиндә алчалмасы, позулмасы вә тәмсилчилијини көстәрир. Бәјләр гулдурлуг, гачаглыг иддиасына дүшүрләр; бу мүмкүн олмајанда чар һөкумәтинин гадаған етдији гачаг мал кәтириб газанмаг тамаһына дүшүрләр. Боғазлары чар мә'муру кәмәндинә дүшәндә онлары һәдәләјән началникә «ихтијар саһибисиниз »дејиб алчалмалы олурлар. Бәјләр чар ганунлары гаршысында чинајәткар кими јахалананда бу күнаһы Дағыстанда өз ганлары баһасына јумаг вә'диилә икигат алчалырлар. Чүнки онлар Дағыстанда чар Русијасынын тәчавүзүнә гаршы вурушан Шејх Шамил һәрәкатына—Гафгазын азадлығы уғрунда шәһидләр мүбаризәсинә хәјанәт едирләр.

(Арды кәлән сајымызда)

БИР МӘГАЛӘ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Севинч НОВРУЗОВА,

М. Ә. Рәсулзадә адына БДУ-нун Азәрбајчан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасынын мүәллими.

Үмумтәһсил орта мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин грамматик гајдаларынын өјрәдилмәсиндә, бу гајдаларын әмәли олараг мәнимсәдилмәсиндә грамматик тәһлили, хүсусән синтактик тәһлилин әһәмијјәти бөјүкдүр. Синтактик тәһлилдә исә чүмлә үзвләринә көрә тәһлилдән даһа чох истифадә олунур. Бу тәһлилдә чүмлә үзвләринин хүсусијјәтләри мүәјјәнләшдирилдији кими, онларын ифадә васитәләри дә нәзәрә алыныр; морфолокија илә синтаксисин әлагәләри әјани олараг нүмајиш етдирилир, бир сыра морфоложи вә синтактик категоријаларын јада салынмасы вә тәкрары тә'мин едилир.

Бүтүн бунлар чүмлә үзвләринә көрә синтактик тәһлилдә чүмлә үзвләринин ифадә васитәләринә диггәт јетирилмәсинин әһәмијјәтини көстәрир. Бу чәһәтдән «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналынын өз сәһифәләриндә белә мәсәләләрә јер вермәси диггәтә лајигдир. О да мүсбәт тә'сир бағышлајыр ки, орта мәктәб мүәллимләри билаваситә өз тәдрис ишләри илә әлагәдар олан вә практик әһәмијјәт кәсб едән мөвзулара мүрачиәт едир вә мәгаләләрлә чыхыш едирләр. Бу мә'нада Бакы шәһәри 46 сајлы мәктәбин мүәллими Сәдагәт Габил гызынын тәртиби илә чап едилән «Баш үзвләр вә онларын ифадә васитәләри» адлы јазы (1998, № 2, сәһ. 35—38) диггәти чәлб едир. Јәгин ки, мүәллиф башладығы бу иши давам етдирәчәк вә чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләринин ифадә васитәләри һаггында да јазачагдыр. Она көрә дә мәгаләдәки бә'зи фикирләрә өз мүнасибәтимизи билдирмәк истәјирик.

Мәгалә «Баш үзвләр вә онларын ифадә васитәләри» адландығы

һалда, орада баш үзвләрин өзләри һаггында бир шеј дејилмир, јалныз онларын ифадә васитәләриндән бәһс едилир. Она көрә дә мәгалә «Баш үзвләрин ифадә васитәләри» адландырылсајды, дәгиг оларды. Һәтта «чүмлә» сөзүнү артырыб мәгаләни «Чүмләнин баш үзвләринин ифадә васитәләри» адландырмаг оларды.

Мә'лумдур ки, бә'зи дил фактларына елми-нәзәри дилчилик мүнасибәти илә һазырда орта мәктәб (һәтта али мәктәб) тәдрисиндәки мүнасибәт арасында там ујғунлуг јохдур. Мәсәлән, дәрсликләрдә «һеч ким» бирләшмәси, ики сөздән ибарәт олса да, бир сөз кими көтүрүлүр вә инкар әвәзлији һесаб едилир. Һалбуки бурада «һеч» инкар әдаты, «ким» исә суал әвәзлијидир. «Һеч нә», «һеч кәс» кими ифадәләр дә онун кими. Она көрә дә биз һаггында данышдығымыз мәгаләдәки мүбаһисә төрәдә билән бу типли фактларын үстүндән кечир вә о чәһәтләри гејд едирик ки, онларын јанлышлығына шүбһә јохдур.

«Јусиф ағам» исимлә исмин, «мән өзүм» әвәзликлә әвәзлијин, «сөз күләшдирмәк» исимлә мәсдәрин, «әлдән кедән», «һәбсә алынан», «фитнә төрәдән» исимлә фе'ли сифәтин әлагәсиндән әмәлә кәлән бирләшмәләр олдуғу һалда, онлар исимлә, әвәзликлә, мәсдәрлә, фе'ли сифәтлә ифадә олунан мүбтәдалара мисал верилмишдир. «Гара чијәрин пиј сүзмә габилијјәти» үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси олдуғу һалда, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси кими тәгдим едилмишдир. Бу бирләшмә биринчи нөв (гара чијәр), икинчи нөв (сүзмә габилијјәти), үчүнчү нөв (чијәрин габилијјәти) тә'јини сөз бирләшмәләриндән вә фе'ли бирләшмәдән (пиј үзмә) ибарәт мүрәккәб сөз бирләшмәсидир, бүтөвлүкдә исә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир. «Ағсаггаллардан бири» тә'јини сөз бирләшмәси дејил, исми бирләшмәләрин башга нөвүнә аиддир.

«Ата-баба руһунун Новруз бајрамы әрәфәсиндә кејдән гоһум-әгрәбанын евинә гајытмасы», «биринин биринә илк бахышда ашиг олмасы», «мүстәгиллијимизин газанылмасы», «онун бу әгидәдә олмасы», «онун һәмсојлары илә бирликдә гоншу сојдан гајытмыш һәмсојларыны гаршыламаға чыхмамасы» ифадәләринин һеч бири мәсдәр тәркиби дејил, тә'јини сөз бирләшмәләридир. Еләчә дә «мәним истәдијим», «Кејхосровун бизим үзәримизә ат тәпәчәји» ифадәләри фе'ли сифәт тәркибләри дејил, тә'јини сөз бирләшмәләридир.

«Бирузә вермә», «еһтијатлы ол», «чәза верир», «јол вермә», «рүсвај олмајасан», «бәһрәсини верәчәк», «ола билмәз», «мәшғул олмалы», «абад етмәли» бирләшмәләри фе'ллә ифадә олунан садә хәбәрләрә мисал верилир. Әслиндә, онларын һеч бири тәкчә фе'лдән ибарәт дејил, ики сөзлү ифадәләрдир, јалныз икинчи тәрәфләри фе'лләрдән ибарәтдир. «Балача да олса» ифадәсинин сифәтлә ифадә олунан хәбәр кими тәгдими гәрибә көрүнмәјә билмир.

«Бири кимсәни хилас етмәкдир, бири кимәсә зәрәр јетирмәкдир» чүмләсиндә «кимсәни», «кимәсә» сөзләри, «Амма мәним истәдијим бунлары наданлыгдан хилас етмәкдир» чүмләсиндә «бунлары», «наданлыгдан» сөзләри, «Сизин ән бөјүк сәһвиниз бу халгы танымамағыныздыр» чүмләсиндә «бу халгы» сөзләри, «Ола биләр ки, бу гәбирдән тапылмыш о инсан кәлләсиндән бири, һаггында сөһбәт кедән кил габы ичад елејәндир» чүмләсиндә «һаггында сөһбәт кедән кил габы» сөзләри, «Чәлилзадә чох јахшы јолдашдыр, сакит-сакит данышан, адамы јахшы-јахшы баша саландыр» чүмләсиндә «сакит-сакит», «адамы», «јахшы-јахшы» сөзләри һәмин чүмләләрин хәбәрләринин тәркибинә дахил дејил. О чүмләләрин хәбәрләри бунлардыр: «хилас етмәкдир», «зәрәр јетирмәкдир», «танымамағыныздыр», «ичад елејәндир», «данышандыр», «баша саландыр».

Сәдагәт Габил гызы бу мәгаләни јазмаг үчүн хејли әмәк сәрф едиб, мүхтәлиф мәнбәләрдән чохлу мисаллар топлајыб, онлары груплашдырыбдыр. Онун мүрачиәт етдији мөвзунун да тәдрис үчүн әһәмијјәти вар.

НИТГ ЕТИКЕТЛӘРИ

Һичран ГАРАЈЕВА,

Тәһсил Проблемләри Үзрә Республика Елми-Методик Мәркәзин баш методисти.

Нитг етикетләри инсанын нитг фәалијјәтиндә мүһүм јер тутур. О, һәр бир халгын милли үнсијјәт мәдәнијјәтини әкс етдирир. Она көрә дә һәр бир дилдә нитг етикетинә риајәт олунмасы вачиб шәртдир. Франсызча «етикет» сөзү «јарлыг» демәкдир. Анчаг дилчиликдә бу сөз — јени нитг етикети «нәзакәтли данышыг гајдалары» мә'насында ишләдилир. Үмумијјәтлә, инсанларын данышыг мәдәнијјәтини низама салан гајдалара нитг етикетләри дејилир. Һәмин гајдалара ашағыдакылар дахилдир: мүрачиәт, динләмә, данышыға гошулма, саламлашма, тәбрик вә видалашма гајдалары вә с.

1 Мүрачиәт гајдалары:

Азәрбајчан дилинин нитг етикетләри ичәрисиндә мүрачиәт формалары чох зәнкиндир. Мүрачиәт формалары халгымызын мә'нәви дүнјасыны, сәмимијјәтини, гонагпәрвәрлијини әкс етдирир. Онлар дилимиздә үмуми вә хүсуси мүрачиәт сөзләри илә ифадә олунур.

Азәрбајчан дилиндә әсас мүрачиәт формасы «сән» вә «сиз» әвәзликләридир. Адәтән, данышан мүрачиәт етдији шәхсә «сән» әвәзинә чох заман «Сиз» дејә мүрачиәт едир. Бу һал, әсасән, мүсаһиб таныш олмадыгда, мүрачиәт едилән шәхс јаш вә вәзифәчә үстүн олдугда баш верир. «Сиз» әвәзлији бу заман чәмлик дејил, һөрмәт вә еһтирам мә'насында ишләдилир. Бу гајда дилимиздәки бүтүн мүрачиәт формаларында сахланылыр. Мәсәлән: бағышлајын, бујурун, әјләшин, дејин...

«Сиз» әвәзлијинин дилимиздә һөрмәт, еһтирам мә'насында ишләдилмәсинин гәдим тарихи вардыр. Белә ки, һәлә XI әсрин бөјүк алими Маһмуд Кашғарлы јазырды ки, түркләр өзләриндән јаш вә вәзифәчә кичикләрә «сән», бөјүкләрә исә «Сиз» дејә мүрачиәт едирләр. Халгымызын бу көзәл вә гәдим ән'әнәси бу күн дә дилимиздәки мүрачиәт формаларында јашамагдадыр.

Азәрбајчан дилиндә мүрачиәт мәгсәдилә даһа чох гоһумлуг билдирән сөзләрдән истифадә олунур. Белә ки, јашлылара әми, дајы, баба, хала, биби, нәнә; јашыдлара бачы, гардаш, әмиоғлу, халаоғлу, дајыоғлу; кичикләрә исә оғлум, гызым, бала, гардашоғлу, бачыоғлу сөзләри илә мүрачиәт едилир. Мәсәлән: Әми, зәһмәт олмаса дејин, саат нечәдир? Халаоғлу, һарда ишләјирсән? вә с.

Мүсаһиб таныш олдугда гоһумлуг билдирән сөзләр шәхс адларындан сонра кәлир. Мәсәлән: Ариф әми, Халид дајы, Наилә хала вә с.

Дилимиздә ашағыдакы хүсуси мүрачиәт сөзләри вардыр: ханым, бәј, мүәллим, чәнаб вә с.

Азәрбајчан дилиндә бир гајда олараг адамлара адыјла мүрачиәт едилир. Бу заман киши адларына бәј, мүәллим, гадын адларына исә ханым сөзү әлавә едилир. Мәсәлән: Тоғрул бәј, Шәриф мүәллим, Севил ханым вә с.

Азәрбајчан дилиндә вахтилә чәнаб, мирзә, аға, һәзрәт, әфәнди (әфәндиләр) вә с. мүрачиәт формаларындан да истифадә олунмушдур. Бу сөзләрдән һазырда тәкчә чәнаб сөзү ишләдилир: Чәнаб президент, чәнаб назир вә с.

Халг данышыг дилиндә әзизим, гадан алым, башына дөнүм, дәрдин алым, гурбан олум кими мүрачиәт билдирән сөз вә ифадәләр дә вардыр. Бу формалара даһа чох чанлы данышыгда вә фолклор нүмунәләриндә раст кәлирик. Мәсәлән:

Сәһәр-сәһәр бағда кәзән назәнин
Дәстинлә гөнчәни үз, гадан алым!
Сүсәндән, сүнбүлдән, лалә, нәркиздән,
Сијаһ телләринә дүз, гадан алым!

(Ашыг Әләскәр).

Вахтилә дилимиздә ишләк олмуш јолдаш, вәтәндаш мүрачиәт сөзләри инди мәһдуд даирәдә истифадә едилир. Бу формалар кет-кедә дилдә истифадәдән чыхмагдадыр.

II. Динләмә вә данышыға гошулма гајдалары:

Нитг етикетләри ичәрисиндә динләмә вә данышыға, сөһбәтә гошулма гајдаларына аид сөз вә ифадәләр дә мүәјјән јер тутур. Үмумијјәтлә, мүсаһиби сәбр вә тәмкинлә динләмәк, јери кәләндә сөһбәтә мүдахилә етмәк һәр бир шәхсдән јүксәк үнсијјәт мәдәнијјәти тәләб едир.

Дилимиздә динләмә вә сөһбәтә гошулма заманы, адәтән, үзр истәјирәм, сөзүнүзү кәсирәм, сөзүнүзү балнан кәсирәм, сөзүнүзүн арасында әзизләриниз дурсун, ичазә верин, бир кәлмә дә мән дејим, мүмкүнсә мәнә дә сөз верин вә с. бу кими нитг етикетләриндән истифадә едилир. Јахуд, мүсаһибдән нәјисә сорушмаг, өјрәнмәк истәдикдә ашағыдакы етикетләр ишләдилир:

1. Зәһмәт олмаса (мүмкүнсә, әзијјәт олмаса) дејин...
2. Бағышлајын (үзр истәјирәм), Сиздән бир сөз сорушмаг олармы?
3. Хаһиш едирәм, мүмкүнсә, дејин... вә с.

Мүсаһибә тәшәккүр етдикдә вә разылыг билдирдикдә ашағыдакы етикетләрдән истифадә едилир.

1. Чох сағ ол(ун!);
2. Аллаһ Сиздән разы олсун;
3. Тәшәккүр едирәм, сағ олун;
4. Миннәтдарам вә с.

III. Саламлашма, тәбрик вә видалашма гајдалары.

Азәрбајчан дилиндә саламлашма заманы, әсасән, әрәб мәншәли «саламүнәлејкүм» (сизә саламатлыг, сағлыг олсун демәкдир) сөзүнүн ихтисар шәкли олан «салам» сөзүндән истифадә олунур. Саламлашма мәгамында ән чох ашағыдакы етикетләр ишләдилир:

1. Сабаһыныз (ахшамыныз, вахтыныз) хејир!
2. Хош кәлмишсиниз (кәлибсиз)!
3. Хош көрдүк вә с.

Дилимиздә тәбрик заманы ән чох ишләнән нитг етикетләри бунлардыр:

1. Тојунуз (бајрамыныз, мәнзилиниз) мүбарәк олсун!
2. Көзүнүз ајдын, оғлунуз (гызыныз) олуб!
3. Сизи (ад күнүнүз, јубилејиниз мүнасибәтилә) тәбрик едирәм!

Видалашма заманы исә ашағыдакы етикетләр ишләдилир:

1. Сағ олун, сағлыгла галын!
2. Саламат гал(ын), Аллаһ аманында!
3. Аллаһ гојса, тезликлә көрүшәрик!
4. Худаһафиз!
5. Кечәниз хејрә галсын!
6. Хејрә гаршы!
7. Уғур олсун! Јахшы јол! вә с.

Азәрбајчан дилиндәки нитг етикетләринин чохлуғу халгымызын мә'нәви дүнјасынын зәнкинлијини, үнсијјәт, данышыг мәдәнијјәтинин јүксәклијини көстәрир. Халгымызын илләр боју ишләтдији милли нитг етикетләрини јерли-јериндә дүзкүн ишләтмәк һамымызын борчудур.

Азәрбајчан дили тәдрисинин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири шакирдләрә садә анлашыглы, көзәл, чазибәдар, хошакәлимли данышмағы өјрәтмәкдир. Мүәллим буну һеч вахт унутмамалыдыр. О, нитг етикетләринә даир шакирдләрдә шифаһи вә јазылы бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасында имла, ифадә вә инша материалларындан истифадәјә диггәт јетирмәлидир. Әхлаги етик сәпкили мәтнләр үзәриндә лингвистик характерли иши тәрбијә характерли ишлә узлашдырмаг артыг чидди методика тәләб едир. Мүәллимин әсл мәһарәти ондадыр ки, о тә'лимлә тәрбијәни ваһид педагожи мәнбәдә бирләшдирсин. Белә олдугда Азәрбајчан дили тә'лиминин тәрбијә едичилик характери вә әзәли функсијасы да нәзәрә алынмыш олур. Јә'ни дил үнсијјәт васитәси олмаг функсијасында чыхыш етмиш олур.

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—VIII СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

(1998—1999-чу ДӘРС ИЛИ ҮЧҮН)

V СИНИФ
III рүб
50 СААТ (43; 7 с.)

81-чи дәрс. Сөзүн тәркиби.

Көк вә шәкилчи һаггында анлајышлар кенишләндирилир.

82—83-чү дәрсләр. Лексик вә грамматик шәкилчиләр.

Лексик вә грамматик шәкилчиләр арасында фәрг мәнимсәдилир.

84—85-чи дәрсләр. Шәкилчиләрин јазылышы.

86—87-чи дәрсләр. Сөзүн башланғыч формасы.

Шакирдләрә сөзүн башланғыч формасыны мүәјјәнләшдирә билмәк бачарыглары ашыланыр.

88—89-чу дәрсләр. Сөзүн тәркибинә көрә тәһлили.

Сөзүн тәркибинә көрә тәһлили нүмунәләри үзәриндә иш апарылыр. Шифаһи вә јазылы тәһлил бачарыглары ашыланыр.

90—92-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Гыш» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, инша јаздырылыр вә онун тәһлили үзәриндә иш тәшкил едилир.

93-чү дәрс. Нитг һиссәләри һаггында үмуми мә'лумат.

94-чү дәрс. Әсас нитг һиссәләри. Исим.

Әсас нитг һиссәләри һаггында үмуми анлајыш јарадылыр. Исим һаггында үмуми мә'лумат верилир.

95-чи дәрс. Садә вә дүзәлтмә исимләр.

96—97-чи дәрсләр. Исимләрдән дүзәлән дүзәлтмә исимләр.

98-чи дәрс. Фе'лдән дүзәлән дүзәлтмә исимләр.

99-чу дәрс. Исим дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы.

Бә'зи шәкилчиләрин аһәнк ганунуна ујғун олараг сөз көкләринә артырылмасына даир бачарыглар ашыланыр.

100-чү дәрс. Өјрәдичи имла.

Рабитәсиз мәтн үзрә өјрәдичи имла јаздырылыр.

101—102-чи дәрсләр. Мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы.

Мүрәккәб исимләрин әмәлә кәлмәсинә даир мә'лумат верилир; мүрәккәб исимләрин битишик вә дефислә јазылмасы илә бағлы практик вәрдишләр ашыланыр.

103—104-чү дәрсләр. Үмуми вә хүсуси исимләр.

105—106-чы дәрсләр. Јохлама имла.

«Јашыллыглар дијары» мөвзусунда мәтн үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

107—108-чи дәрсләр. Мүрәккәб адлар вә онларын јазылышы.

Мүрәккәб адларын јазылышы илә бағлы бачарыглар формалашдырылыр.

109—110-чу дәрсләр. Тәк вә чәм исимләр.

111—112-чи дәрсләр. Исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси.

113—114-чү дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

439-чу чалышма үзрә өјрәдичи инша апарылыр.

115—116-чы дәрсләр. Бә'зи алынма сөзләрин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси.

117-чи дәрс. Исмин һалланмасы.

118—119-чу дәрсләр. Исмин јијәлик һалы.

Јијәлик һал үзрә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик барәдә анлајыш јарадылыр.

120-чи дәрс. Исмин јөнлүк һалы.

121—122-чи дәрсләр. Өјрәдичи инша.

464-чү чалышма үзрә өјрәдичи инша апарылыр.

123—124-чү дәрсләр. Исмин тә'сирлик һалы.

Тә'сирлик һал үзрә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик барәдә анлајыш јарадылыр.

125-чи дәрс. Исмин јерлик һалы.

126-чы дәрс. Исмин чыхышлыг һалы.

127-чи дәрс. Бә'зи икиһечалы исимләрдә сон саитин дүшмәси.

128—129-чу дәрсләр. Јохлама имла.

«Ејни иштаһла» мәтни үзрә јохлама имла јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

130-чу дәрс. Рүб әрзиндә кечилмишләрин тәкрары.

IV РҮБ
40 СААТ (35; 5 с.)

131-чи дәрс. Сифәт һаггында үмуми мә'лумат.

132-чи дәрс. Сифәтин гурулушча нөвләри. Дүзәлтмә сифәтләрин әмәлә кәлмәси.

Сифәтин гурулушча нөвләринә даир илкин анлајыш јарадылыр.

133-чү дәрс. Фе'лдән дүзәлән сифәтләр.

134-чү дәрс. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы вә тәләффүзү.

Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин јазылышы вә тәләффүзү үзрә практик бачарыг вә вәрдишләр формалашдырылыр.

135-чи дәрс. Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышы.

136-чы дәрс. Сифәтин мүгајисә дәрәчәләри.

Сифәтин мүгајисә дәрәчәләринә даир илкин анлајыш јарадылыр.

137—138-чи дәрсләр. Сифәтин ади, азалтма дәрәчәләри.

139-чу дәрс. Сифәтин чохалтма дәрәчәси.

140-чы дәрс. Сифәтин исим кими ишләнә билмәси.

141-чи дәрс. Сифәтә аид кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси.

142—143-чү дәрс. Јохлама имла.

«Тахта гашыг» мәтни үзрә грамматик тапшырыглы имла јаздырылыр вә сәһвләр үзәриндә иш апарылыр.

144-чү дәрс. Сај һаггында үмуми мә'лумат.

Сај һаггында үмуми анлајыш јарадылыр.

145-чи дәрс. Сајларын гурулушча нөвләри.

146-чы дәрс. Сајларын мә'на нөвләри. Мигдар сајлары. Мүәјјән мигдар сајлары.

147-чи дәрс. Гејри-мүәјјән мигдар сајлары.

148-чи дәрс. Кәср сајлары.

149-чу дәрс. Өјрәдичи имла.

Рабитәсиз мәтн үзрә хәбәрдарлыглы имла апарылыр.

150-чи дәрс. Сыра сајлары.

151-чи дәрс. Сајларын јазылышы вә тәләффүзү.

152-чи дәрс. Сајын исим кими ишләнмәси.

153-чү дәрс. Саја аид кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси.

154—155-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи ифадә.

612-чи чалышма үзрә өјрәдичи ифадә апарылыр.

156-чы дәрс. Әвәзлик һаггында үмуми мә'лумат.

157—158-чи дәрсләр. Шәхс әвәзликләри.

159—161-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Мәним достум» мөвзусунда тәсвири характерли иншаја һазырлыг апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

162—163-чү дәрсләр. Гејри-мүәјјән әвәзликләр. Инкар әвәзликләри.

164-чү дәрс. Инкар әвәзликләри.

165-чи дәрс. Суал әвәзликләри.

166-чы дәрс. Тә'јини әвәзликләр. Гајыдыш әвәзлији.

167—168-чи дәрсләр. Әвәзлијә аид кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси.

169—170-чи дәрсләр. Кечилмишләрин тәкрары.

VI СИНИФ
III РҮБ
40 СААТ (32; 8с.)

65-чи дәрс. Фе'ли бағламалар.

(Әввәли журналымызын 2-чи сајында)

* Имла јазылар үчүн мөвзулар мүәјјәнләшәркән Ә. Р. Әфәндизадәнин 1993-чү илдә нәшр олунмуш «Орта мәктәбдә имла» китабына истинад едилмишдир.

Фе'ли бағлама һаггында үмуми анлајыш јарадылыр.

66—67-чи дәрсләр. Фе'ли бағлама шәкилчиләри.

Фе'ли бағламаларын хүсуси шәкилчиләр васитәси илә әмәлә кәлмәси, мүхтәлиф мә'на билдирмәси, әзүндән әввәл кәлән сөзләрлә әлагәјә кирәрәк тәркиб јарада билмәси барәдә биликләр верилир, нитгдә онлардан истифадә едилмәсинә даир бачарыглар формалашдырылыр.

68—69-чу дәрсләр. Фе'лин тәсрифләнмәјән формаларына аид кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси.

Тәкрар үчүн нәзәрдә тутулмуш суаллар вә чалышмалар үзәриндә иш апарылыр.

70—71-чи дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш.

«Араза кедән јолда» мәтни үзрә грамматик тапшырыглы имла апарылыр вә сәһвләр үмумиләшдириләрәк тәһлил олунур.

72-чи дәрс. Зәрф.

Зәрф һаггында үмуми мә'лумат верилир вә шакирдләрдә илкин анлајышлар јарадылыр.

73-чү дәрс. Зәрфин гурулушча нөвләри. Зәрфин гурулушча нөвләри барәдә үмуми мә'лумат верилир.

74—76-чы дәрсләр. Дүзәлтмә зәрфләрин әмәлә кәлмәси.

Дүзәлтмә зәрфләри әмәлә кәтирән шәкилчиләрин мәнимсәдилмәси үзәриндә иш апарылыр, омоним шәкилчиләрә (-дан[2]; -ән) хүсуси диггәт јетирилир.

77—78-чи дәрсләр: РНИ: Өјрәдичи ифадә.

Шакирдләрин сәвијјәсиинә ујғун мүәјјәнләшдирилмиш ифадә мәтни үзәриндә иш апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

79—80-чи дәрсләр. Мүрәккәб зәрфләрин әмәлә кәлмәси.

Мүрәккәб зәрфләрин дефислә вә битишик јазылмасына даир билик, бачарыг вә вәрдишләрин мәнимсәдилмәси үзрә иш апарылыр.

81—83-чү дәрсләр. Зәрфин мә'нача нөвләри.

Зәрфин мә'нача беш нөвүнүн олмасы барәдә илкин анлајыш јарадылыр вә онларын һәр биринин мәһијјәти мәнимсәдилир.

84-чү дәрс. Зәрфин дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси.

Бә'зи сөзләрин һәм исим, һәм зәрф (сәһәр, ахшам, кечә вә с.) һәм сифәт, һәм зәрф (јахшы, пис вә с.), һәм сај, һәм зәрф (аз, чох, бир гәдәр вә с.) ола билмәси барәдә мә'лумат верилир, зәрфин әламәтдар чәһәтләри шәрһ едилир вә ону фәргләндирә билмәк бачарыглары формалашдырылыр.

85-чи дәрс. Өјрәдичи имла.

Рабитәсиз мәтн үзрә хәбәрдарлыглы имла апарылыр.

86—87-чи дәрсләр. Зәрфә аид кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси.

88-чи дәрс. Әсас нитг һиссәсинә аид кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси.

89—90-чы дәрсләр. РНИ: Јохлама ифадә.

Шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун мәтн мүәјјәнләшдирилир вә онун әсасында ифадә јаздырылыр, сәһвләр тәһлил олунур.

91-чи дәрс. Әсас нитг һиссәләри һаггында кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси.

92—93-чү дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Әсас нитг һиссәләри» мөвзусунда шифаһи иншаја һазырлыг апарылыр вә нәтичәси мүзакирә едилир.

94-чү дәрс. Көмәкчи нитг һиссәләри. Гошма.

Көмәкчи нитг һиссәләри һаггында үмуми мә'лумат верилир, гошма һагында илкин тәсәввүр јарадылыр.

95-чи дәрс. Исмин јијәлик һалы илә ишләнән гошмалар.

Гәдәр, кими, тәк, илә вә **үчүн** гошмаларынын јијәлик һалда олан исимләрә артырылараг мүхтәлиф мә'налар әмәлә кәтирмәси барәдә мә'лумат верилир, чалышмалар васитәсилә практик бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

96-чы дәрс. Исмин јөнлүк һалы илә ишләнән гошмалар.

Гәдәр, кими, дәк, -чан,[2] сары, тәрәф, доғру, гаршы гошмаларынын јөнлүк һалда ишләнән исимләрә артырылараг мүхтәлиф мә'налар әмәлә кәтирмәси барәдә мүвафиг билик, бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы үзәриндә иш апарылыр.

97—98-чи дәрсләр. РНИ: Јохлама инша.

«Бизим синфимиз» мөвзусунда мүшаһидә характерли инша јаздырылыр.

99-чу дәрс. Исмин чыхышлыг һалы илә ишләнән гошмалар.

Әввәл, сонра, габаг, бәри, гејри, башга, савајы, ајры, өзкә, өтрү гошмаларынын чыхышлыг һалда олан исимләрә артырылараг мүхтәлиф мә'налар әмәлә кәтирмәсинә даир билик, бачарыг вә вәрдишләр формалашдырылыр.

100-чү дәрс. Гошмаларын орфографијасы.

101-чи дәрс. Гошмаларын синонимлији.

102—103-чү дәрсләр. Јохлама имла.

«Нәнәмин мәктубу» мөвзусунда мәтн үзрә имла апарылмасы вә сәһвләрин тәһлили.

104-чү дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

IV РУБ
32 СААТ (27; 5 с.)

105-чи дәрс. Гошмаларын дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси.

106-чы дәрс. Бағлајычы.

Көмәкчи нитг һиссәләриндән бири кими бағлајычы һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

107—108-чи дәрсләр. Бағлајычыларын мә'нача нөвләри.

Табесизлик вә табелилик бағлајычыларынын мә'нача нөвләри барәдә шакирдләрә мүвафиг билик, бачарыг вә вәрдишләр верилир.

109—111-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Јазын кәлиши» мөвзусунда мүшаһидә характерли иншаја һазырлыг апарылыр, јазы јаздырылыр вә тәһлил едилир.

112-чи дәрс. Бағлајычыларын гурулушча нөвләри вә орфографијасы.

Бағлајычыларын садә, мүрәккәб вә тәркиби нөвләри һаггында данышылыр, битишик вә ајры јазылан бағлајычыларын орфографијасы үзәриндә иш апарылыр.

113-чү дәрс. Бағлајычылардан әввәл вә ја сонра веркүлүн ишләнмәси.

114-чү дәрс. Бағлајычыларын фәргләндирилмәси.

Дикәр охшар грамматик анлајышлардан фәргләндирмәк үчүн бағлајычылара хас спесифик чәһәтләр мәнимсәдилир.

115—116-чы дәрсләр. Јохлама имла.

«Даһи бәстәкар» мөвзусунда мәтн үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

117-чи дәрс. Әдат.

Әдат һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

118—119-чу дәрсләр. Әдатларын мә'нача нөвләри.

Әдатларын мә'на хүсусијјәтләри барәдә мә'лумат верилир, мә'нача нөвләрин мәнимсәдилмәси үзрә иш апарылыр.

120—121-чи дәрсләр. Әдатларын дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси.

Әдатларын башга охшар нитг һиссәләриндән фәргли хүсусијјәтләри үзәриндә иш апарылыр.

122—123-чү дәрсләр. Әдатларын орфографијасы.

Әдатларын дүзкүн јазылышы илә бағлы практик вәрдишләр үзәриндә иш апарылыр.

124-чү дәрс. Өјрәдичи имла.

Рабитәсиз мәтн үзрә хәбәрдарлыглы имла апарылыр.

125-чи дәрс. Модал сөзләр.

Модал сөзләр һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

126—127-чи дәрсләр. Модал сөзләрин мә'нача нөвләри.

128—129-чу дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи ифадә.

Шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун мәтн сечилир вә онун әсасында ифадә апарылыр.

130—131-чи дәрсләр. Модал сөзләрин орфографијасы вә онларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси.

132-чи дәрс. Хүсуси нитг һиссәси. Нида.

Хүсуси нитг һиссәси барәдә мә'лумат верилир, нида һаггында илкин анлајыш јарадылыр.

133-чү дәрс. Нидаларын орфографијасы.

134—135-чи дәрсләр. Јохлама имла.

«Кәклик» мәтни үзрә әлавә тапшырыглы јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

136-чы дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

VII СИНИФ
III РУБ
40 СААТ (35; 5 с.)

65-чи дәрс. Јер зәрфлији.

66-чы дәрс. Кәмијјәт зәрфлији.

67-чи дәрс. Сәбәб зәрфлији.

68-чи дәрс. Мәгсәд зәрфлији.

69-чу дәрс. Чүмлә үзвләринин әлавәси.

Бүтүн чүмлә үзвләринин әлавәси олмасы, әлавәләрдә дурғу ишарәләринин ишләнмәси барәдә билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыланыр.

70—71-чи дәрсләр. РНИ: Јохлама ифадә.

Шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун мүәјјәнләшдирилмиш мәтн үзрә ифадә јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

72-чи дәрс. Һәмчинс үзвләр һаггында мә'лумат.

Һәмчинс үзвләр һаггында үмуми анлајыш јарадылыр.

73-чү дәрс. Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычылар.

Һәмчинс үзвләр арасында бағлајычыларын ишләнмәси вә веркүлдән истифадә гајдалары мәнимсәдилир.

74-чү дәрс. Һәмчинс үзвләрдә үмумиләшдиричи сөзләр.

Үмумиләшдиричи сөзләрин һәмчинс үзвләрдән әввәл вә сонра кәлмәси, дурғу ишарәләриндән истифадә олунмасы илә бағлы нәзәри вә практик истигамәтдә иш апарылыр.

75-чи дәрс. Һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин вә һиссәчикләрин ихтисары.

Һәмчинс мүбтәдаларда чәм шәкилчиләринин, һәмчинс тамамлыгларда һал шәкилчиләринин, һәмчинс хәбәрләрдә **иди, имиш** һиссәчикләринин, -лар^2 шәкилчисинин, үмумијјәтлә, һәмчинс үзвләрдә **илә** (-ла^2) гошмасынын ихтисар едилмәси үзрә иш апарылыр.

76-чы дәрс. Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасы.

Хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашмасына даир гајдалар мәнимсәдилир.

77-чи дәрс. Садә чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғу.

Садә чүмләдә сөзләрин сырасы вә мәнтиги вурғунун маһијјәти барәдә анлајыш јарадылыр, шакирдләрин чүмлә гурмаг, оху вәрдишләринин формалашдырылмасы үзәриндә иш апарылыр.

78—79-чу дәрсләр. Садә чүмләнин синтактик тәһлили гајдасы.

Садә чүмләнин синтактик тәһлилинә даир гајдалар өјрәдилир вә конкрет нүмунәләр үзәриндә иш апарылыр.

80—81-чи дәрсләр. Јохлама имла.

«Бала чејран» мәтни үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

82-чи дәрс. Садә чүмләнин нөвләри. Чүттәркибли чүмләләр.

Чүттәркибли чүмләләрин маһијјәти мәнимсәдилир.

83-чү дәрс. Тәктәркибли чүмләләрин нөвләри.

Тәктәркибли чүмләләрин нөвләри барәдә илкин анлајыш јарадылыр.

84—85-чи дәрсләр. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр. Шәхссиз чүмлә.

Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрин маһијјәти ајдынлашдырылыр. Шәхссиз чүмләнин грамматик хүсусијјәти барәдә мә'лумат верилир.

86-чы дәрс. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә.

Һал вә һәрәкәтин гејри-мүәјјән шәхсә аид олдуғуну билдирән чүмлә кими тәгдим олунур, мүвафиг чалышмалар үзәриндә иш апарылыр.

87—88-чи дәрсләр. Өјрәдичи имла.

Рабитәсиз мәтн әсасында хәбәрдарлыглы имла апарылыр.

89—90-чы дәрсләр. Үмуми шәхсли чүмлә. Тәктәркибли чүмләләрин тәһлили гајдасы.

Үмуми шәхсли чүмләнин грамматик хүсусијјәтләри мәнимсәдилир, тәктәркибли чүмләнин тәһлили гајдалары өјрәдилир.

91—92-чи дәрсләр. Мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр. Адлыг чүмлә.

93—95-чи дәрсләр. РНИ: Јохлама инша.

«Хејирхаһлыг нәдир?» мөвзусунда мүһакимә характерли иншаја һазырлыг апарылыр, јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

96—97-чи дәрсләр. Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр.

98-чи дәрс. Јарымчыг чүмләнин тәһлили гајдасы.

99—100-чү дәрсләр. Јохлама имла.

«Камал да варлыгдыр» мәтни үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

101—104-чү дәрсләр. Кечилмишләрин тәкрары.

IV РУБ
32 СААТ (27; 5 с.)

105-чи дәрс. Хитаб вә ара сөзләр һаггында.

Хитаб вә ара сөзләр һаггында үмуми мә'лумат верилир, онларын чүмлә үзвләри илә охшар вә фәргли чәһәтләри мәнимсәдилир.

106—107-чи дәрсләр. Хитаб.

Хитабларын хүсусијјәтләри, чүмлә үзвләриндән фәрги барәдә анлајышлар дәринләшдирилир. Хитабларда дурғу ишарәләринин ишләнмәси, чүмләдә онун јеринә даир практик вәрдишләрин формалашдырылмасы үзрә иш апарылыр.

108—109-чу дәрсләр. Ара сөзләр.

Ара сөзләрин данышанын ифадә етдији фикрә мүнасибәт билдирмәси, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмамасы, сөз, сөз бирләшмәси вә чүмлә шәкилләриндә ишләнмәси барәдә анлајыш јарадылыр.

110—112-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Евдә валидејнләримә нечә көмәк едирәм?» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, јазы јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

113-чү дәрс. Ара сөзләрин чүмләдә јери вә онларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәси.

Ара сөзләрин чүмләнин әввәлиндә, ортасында вә ахырында ишләнмәси вә онларда дурғу ишарәләриндән истифадә едилмәси барәдә практик вәрдишләрин формалашдырылмасы үзәриндә иш апарылыр.

114-чү дәрс. Ара сөзләрин мә'на нөвләри.

Ара сөзләрин даһа чох ишләнән мә'на нөвләри мәнимсәдилир.

115—116-чы дәрсләр. Әлавә чүмләләр вә әлавә сөзләр.

Әлавә чүмләләр вә әлавә сөзләрин нитгдә ишләнмә мәгсәди, онларда мө'тәризә вә тире дурғу ишарәләриндән истифадә едилмәси барәдә мә'лумат верилир, практик бачарыг вә вәрдишләр формалашдырылыр.

117—118-чи дәрсләр. Сөз-чүмләләр.

119—120-чи дәрсләр. Јохлама имла.

«Мәктәб китабханасынын охучуларына» мәтни үзрә јохлама имла јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

121-чи дәрс. Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр.

Хүсусиләшмиш үзвлү чүмләләр һаггында үмуми мә'лумат верилир.

122—123-чү дәрсләр. Хүсусиләшмиш тамамлыглар вә зәрфликләр.

124—125-чи дәрсләр. Дәгигләшдиричи хүсусиләшмиш үзвләр.

126—127-чи дәрсләр. Өјрәдичи имла.

Рабитәсиз мәтн үзрә хәбәрдарлыглы имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

128—129-чу дәрсләр. Васитәсиз нитг.

130—131-чи дәрсләр. РНИ: Өјрәдичи инша.

«Дәрс или баша чатыр» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр. Инша евдә јаздырылыр вә синифдә тәһлил олунур.

132—133-чү дәрсләр. Васитәли нитг.

Васитәсиз нитгин васитәли нитгә кечирилмәси.

134—135-чи дәрсләр. Јохлама имла.

«Сапы өзүмүздәндир» мәтни үзрә јохлама имла апарылыр вә тәһлил олунур.

136-чы дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

VIII СИНИФ
III РУБ
29 СААТ (25; 4 с.)

50—52-чи дәрсләр. Тә'јин будаг

чүмләли табели мүрәккәб чүмлә.

Тә'јин будаг чүмләсинин хүсусијјәтләри, нитгдә ондан истифадә олунмасы барәдә нәзәри вә практик истигамәтдә иш апарылыр.

53—55-чи дәрсләр. Зәрфлик будаг чүмләләри. Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә.

Зәрфлик будаг чүмләләри һаггында үмуми тәсәввүр јарадылыр, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин хүсусијјәтләри, нитгдә ондан истифадә едилмәсинә даир иш апарылыр.

56—57-чи дәрсләр. Әмәли јазы.

Тәрчүмеји-һалын мәзмуну вә структуру һаггында мә'лумат верилир, онун јазылмасы илә бағлы бачарыглар ашыланыр.

58—60-чы дәрсләр. Заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр.

Заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин хүсусијјәтләри барәдә мә'лумат верилир, практик вәрдишләрин формалашдырылмасы үчүн чалышмалар үзәриндә иш апарылыр.

61—63-чү дәрсләр. Јер будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр.

Јер будаг чүмләсинин хүсусијјәтләри мәнимсәдилир, нитгдә ондан истифадә едилмәсинә даир бачарыглар формалашдырылыр.

64—65-чи дәрсләр. РНИ: Јохлама инша.

«Хејирхаһлыг нәдир?» мөвзусунда мүһакимә характерли иншаја һазырлыг апарылыр вә јаздырылыр.

66—68-чи дәрсләр. Кәмијјәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр.

Кәмијјәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин гурулушу, нитгдә ондан истифадә едилмәси үзәриндә нәзәри вә практик истигамәтдә иш апарылыр.

69—72-чи дәрсләр. Сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр.

Сәбәб будаг чүмләсинин башлыча хүсусијјәтләри өјрәдилир. Бу будаг чүмләјә даир нүмунәләр сечмәк, тәртиб едә билмәк бачарыглары формалашдырылыр (дәрсликдә чалышмаларын мигдары аз олдуғундан әлавә чалышма нүмунәләринин һазырланмасы вә онлардан истифадә едилмәси төвсијә едилир).

73—76-чы дәрсләр. Мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр.

Мәгсәд будаг чүмләси үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрин формалашдырылмасы үзрә иш апарылыр. Онун сәбәб будаг чүмләсиндән фәрги хүсуси олараг диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

77—78-чи дәрсләр. Јохлама имла.

«Тәзә иш јериндә» мәтни үзрә јохлама имла апарылыр вә сәһвләр тәһлил олунур.

IV РУБ
24 СААТ (19; 5 с.)

79—81-чи дәрсләр. Шәрт будаг чүмләси.

Шәрт будаг чүмләсинин грамматик хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси үзәриндә иш апарылыр.

82—84-чү дәрсләр. РНИ: Әмәли јазы.

Протоколун мәзмуну вә гурулушу барәдә мә'лумат верилир, онун јазылмасы илә бағлы бачарыглар ашыланыр.

85—87-чи дәрсләр. Гаршылашдырма будаг чүмләси.

Гаршылашдырма будаг чүмләсинин грамматик хүсусијјәтләри шәрһ едилир, онун шәрт будаг чүмләси илә мугајисәдә мәнимсәдилмәсинә диггәт јетирилир.

88—89-чу дәрсләр. Өјрәдичи инша.

«Јахшы охумаг нә үчүн лазымдыр?» мөвзусунда өјрәдичи иншаја һазырлыг апарылыр, евдә јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

90—92-чи дәрсләр. Мүрәккәб гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләр.

93—94-чү дәрсләр. Јохлама имла.

«Азәрбајчан Демократик Республикасы» мәтни үзрә јохлама имла јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил едилир.

95—102-чи дәрсләр. Кечилмишләрин тәкрары.

(Арды вар)

Ч. ЧАББАРЛЫНЫН ӘСӘРЛӘРИНДӘ ШӘХС АДЛАРЫ

Рамиз НОВРУЗОВ,

Азәрбајчан Техники Университети, Азәрбајчан дили кафедрасынын мүдири.

Дүнјаја көрпә көз ачыр вә тәбии ки, буна һамыдан артыг севинән, өвладына вердији адда өз арзуларыны јашадан, бу арзуларын керчәкләшмәсини көрмәк истәјән валидејн олур. Јазычы да бу бахымдан валидејнә бәнзәјир. Башга сөзлә десәк, әсәрләр дә, образлар да јазычынын өвладыдыр вә о, образларына һеч дә тәсадүфи ад гојмур, вердији адлары хејли көтүр-гој едир, онлары өзүнүн мәгсәд вә мәрамы илә узлашдырыр, һәтта әксәр сәнәткарлар өз өвладларына јә севимли гәһрәманларынын адыны верир, јахуд онлары өвладлары илә мугајисә едирләр.

Көркәмли јазычымыз Ч. Чаббарлы да әсәрләриндә шәхс адларына хүсуси диггәт јетирән јазычыларымыздандыр. Бүтүн јарадычылыг мәзијјәтләри кими, образларына вердији адлар да Ч. Чаббарлы сәнәтиндә нүмунәдир. Бу чәһәтдән бөјүк драматург өз мүәллими Һ. Чавидин «адгојма» ән'әнәләрини давам етдирмиш, һеч бир гәһрәманына тәсадүфи ад вермәмиш, онун әсәрләринин антропонимикасы өз орижиналлығы, јенилији илә сечилмишдир. Биз дә бу јазыда Ч. Чаббарлынын бир сыра гәһрәманларынын адлары илә әлагәдар фикир сөјләмәји вә орта мәктәбдә даһа кениш мигјасда тәдрис олунан Ч. Чаббарлы јарадычылығынын бу чәһәти барәдә мүәллимләрә, аз да олса, көмәк етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Гејд едәк ки, Ч. Чаббарлынын әсәрләриндәки образ (шәхс) адлары, һәр шејдән әввәл, миллилији илә фәргләнир. Белә ки, «Ајдын» (1919) әсәриндән сонра драматургун әсәрләриндә бу чәһәтдән дә дөнүш јаранмыш, образ адларынын әксәријјәти, өзүнүн әввәлки әсәрләриндә вә классик әдәбијјатда оланларын чохундан фәргли олараг, әчнәби сөзләрдән дејил, Азәрбајчан түрк мәншәли антропонимләрдән сечилмишдир. Ајдын, Күлтәкин, Севил, Балаш, Күлүш, Күндүз, Огтај, Елхан, Солмаз вә с. мисал ола биләр. Гејд олунмалыдыр ки, јазычы әсәрләринә дә фикирләринин әсас идеја дашыјычысы олан гәһрәманларынын адыны вермишдир.

«Огтај Елоғлу» антропонимикасы чәһәтдән драматургун сәчијјәви әсәрләриндәндир. Бурадакы Огтај вә Фирәнкиз сурәтләринин адларына диггәт едәк.

Огтај. Бу образ драматургун һәјата, сәнәтә бахышыны, арзуларыны әкс етдирән, милли театр јолунда өзүнү шам кими әридиб фәда едән гәһрәмандыр. Онун **Огтај** ады мәншәчә татар-монгол империјасынын (XII—XIII әсрләр) бәниси Чинкиз ханын бөјүк оғлу **Угедајын** ады илә бағлыдыр. **Угедај (Огтај)** исә гәдим түрк анламында **икид, гочаг** демәкдир. Көркәмли јазычымыз С. Һүсејн бу адын образа чеврилмәсинин сәбәби һаггында белә јазыр: **«Огтај** адыны она мән вердим. О, әсәрин гәһрәманына елә бир ад ахтарырды ки, нә әрәбчә олсун, нә дә фарсча, Ајдын кими азәрбајчанча олмалыдыр. Мән јени доғулмуш бөјүк оғлумун адыны Огтај гојмушдум (Азәрбајчанын әмәкдар инчәсәнәт хадими рәссам Огтај Садыгзадә нәзәрдә тутулур — **Р. Н.**). Она сөјләдикдә бәјәнди. Әсәрин гәһрәманына бу ады вермәк үчүн мәндән ичазә истәди» (С. Һүсејн, «Ч. Чаббарлы һаггында хатирәләрим», Бөјүк сәнәткар, Бакы, 1976, сәһ. 10—11). Јәгин ки, Ч.

Ҹаббарлы бу ады тәсадүфи бәјәнмәмишди. Адын мәншәји, лүғәти мә'насы **(икидлик, гочаглыг)** онун дүшүнҹәләри илә сәсләшмиш, икидлији, горхмазлығы илә өзүнү сәнәт јолунда фәда едән гәһрәманына јарашмышды. Огтаја **Елоғлу** тәхәллүсүнүн верилмәси дә сәбәбсиз дејилди. Фикримизҹә, бу тәхәллүсү ики ҹәһәтдән мә'наландырмаг олар: бир тәрәфдән мүәллиф өз севимли гәһрәманына нәвазишини (мүраҹиәт формасы кими: елоғлу, әзизим!) билдирмиш, дикәр тәрәфдән исә сојадларымызын инди бәјәнилән **-лы (-ов, -јев** әвәзинә) сонлуглары илә ифадәсини мүасирләримиздән чох-чох әввәл габагламышды.

Фирәнкиз. Әдәбијјатда ән'әнәви сурәт адыдыр. Фарс дилиндән кәлмә олса да, Азәрбајҹанда тарихән јаранмыш антропонимдир. Ш. И. Хәтаинин гызынын ады да **Фирәнкиз** олмуш, Һ. Ҹавид вә Ҹ. Ҹаббарлыда әсас гәһрәман кими јарадылмышдыр. Бүтүн Фирәнкизләрин гәдими исә Ә. Фирдовсинин «Шаһнамә»синдәки сурәтдир. Марағлыдыр, «Шаһнамә»дә дә, елә Һ. Ҹавидин бу дастан әсасында јаздығы «Сәјавуш» драмында да **Фирәнкиз** шаһ нәслинин, Туран һөкмдары Әфрасијабын гызы кими верилмишдир. Чох еһтимал ки, һеч Ҹ. Ҹаббарлы адын — сөзүн етимолокијасына вармадан ону түрк мәншәли сөз кими гәбул етмишдир. Әслиндә исә **фирәнкизин** етимолокијасы фарс дилиндә беләдир: **Фәрр** аллаһын әсл, гануни һөкмдарлара бәхш етдији хүсуси әламәт, нишан, **әнкиз** исә **доғуран, јарадан** демәкдир. Сөзүн башга **шаһ анасы** мә'насынын олдуғу да көстәрилир. Фирдовсидән үзү бәри бүтүн **Фирәнкизләр** кими, Ҹ. Ҹаббарлынын **Фирәнкизи** дә али мәнсәбә (милјончу Аслан бәјин бачысы) мәнсуб олса да, чәтин мәнзәләрә раст кәлсә дә, Огтајын идеаллары јолунда һәјатын дибинә атылыр. Адындакы мә'наја ујғун олараг, шаһанә аиләдән чыхмасы, Огтај кими гуруб-јаратмаг ешги, башга **Фирәнкизләр** кими, она хошбәхтлик дејил, бәдбәхтлик кәтирир.

«Од кәлини» әсәри барәдә. Бу фаҹиә тәкҹә сәнәткарлыг вә идеја јүкү бахымындан дејил, образларын дашыдығы шәхс адларына көрә дә Ҹ. Ҹаббарлынын сечилән әсәрләриндәндир. Мүәллиф бу фаҹиәни әсәрләринә адвермә ән'әнәсинә ујғун олараг әввәлҹә «Бабәк» адландырмыш вә сонра она гәһрәманлардан биринин (Солмазын) символик адыны («Од кәлини») вермәји лазым билмишди.

Фаҹиәдә шәхс адларынын шәрһинә кечмәмишдән габаг бир мәсәләјә мүнасибәтимизи билдирмәк истәрдик. О да бу әсәрин һазырда орта мәктәбин XI синиф програмына дахил едилмәмәсидир. Биз, әлбәттә, гүввәдә олан програмдакы «Огтај Елоғлу» әсәринә е'тираз етмәк фикриндән узағыг. Лакин халгымызын әсрләр боју идеалы кими керчәкләшән индики мүстәгиллијимизи нәзәрә алдыгда, «Од кәлини» кими мүасирликлә сәсләшән икинҹи бир әсәри тәсәввүр етмәк чәтиндир. Бу күн халгымызы дүшүндүрән ән ваҹиб суалларын ҹавабы мәһз бу әсәрдәдир. Мәкәр суверенлијимиз, дөвләтчилијимиз өз тәмәлини Бабәк һәрәкатындан алмамышдырмы? Јә'ни «Од кәлини»ндә реаллашан Елхан Биләкәнлинин әсас мәгсәди мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтини јаратмаг дејилдими? Хәјанәт едиб Елханы дүшмән әлинә верән индики ермәниләрин улу бабалары Сәһл Сумбатлар олмамышдырмы? Бизҹә, беләдир. Доғрудур, әсәрдә Елханын (Бабәкин) ислам дининә гаршы мүбаризәсиндән дә (програма, бәлкә дә, буна көрә дахил едилмәјиб) сөһбәт кедир. Лакин мәсәләјә диггәтлә јанашанда Елханын әрәб истиласына, ислам әсарәтинә, јерли феодаллара гаршы чыхмасы азадлыг мүбаризәси факты кими өн плана кечир. Буну Елханын «Мән күчсүзләрин, јохсулларын талејини күчлүләрин варлыларын мәрһәмәт вә сәхавәтинә дејил, онларын өз әлләринә тапшырырам» сөзләри дә көстәрир. Ону да әлавә едәк ки, фаҹиәдә мүәллифин мөвгеји һеч дә, үмумијјәтлә, динә гаршы дејил, динин гәсбкарлыг вә зоракылыг сијасәтинә гаршыдыр. Әсәрдә мүәллифин атәшпәрәстлијә рәғбәтинин олмасы да буну сүбут едә биләр. Лап елә

бизи марагландыран мәсәләни — «Од кәлини»нин антропонимикасыны да јухарыда дејиләнләрдән ајырмаг олмаз. Чүнки драматург бурада ибрәтли тарихи кечмишимиз кими, әсрләрин дәринлијиндә галан адларымыза да јени һәјат вермиш, јаделлиләрә гаршы вурушан гәһрәманлары, әсасән, түрк мәншәли, рәғиб, дүшмән гүввәләри исә әҹнәби адларла адландырмышдыр. Әсәрдә әсас сурәт Елхәндир.

Елхан (Бабәк). Һәм Елхан, һәм дә онун прообразы олан Бабәк адларынын марағлы тарихи вар. Һәр икиси тарихи аддыр. Бабәк Хүррәминин әсл ады **һәсәндир.** Әрәб мәншәли **һәсән (јахшы** демәкдир) мә'нача **һүсејн, һүсү, һүсни, һүснијјә** адлары илә синонимдир. Мәс: **һүсејн** һәсәнин әзизләмә шәклидир. Бир сөзлә, Бабәкин әсл ады **(һәсән)** белә мүсбәт емосијалы мә'налар дашыјыр. Бунунла белә, тарихә варсаг, әрәб истилачыларына гаршы мүбаризәјә гошулдуғу үчүн онун бу әрәб мәншәли аддан — исламын јүксәк рүтбәли имамы **Имам Һәсән** кими мүгәддәс аддан өзүнүн имтина етмәси, **Бабәк Хүррәми** адыны гәбул етмәси һаггында тарихи мә'луматлар вар. **Бабәк** фарс дилиндә **ата** сөзүндән олан тәхәллүс кими баша дүшүлүр. Һәсән **Бабәк** антропонимини доғулдуғу Әрдәбил әтрафында чох јајылмыш адлардан бири кими көтүрмүшдүр. Гејд едәк ки, дилчилијимиздә һәсәнин **Бабәк** тәхәллүсүнү көтүрмәсини һәмин адын севилән, чох јајылан, ата кими әзизләнән, азәрбајҹанлылашан ҹәһәтләри, әрәбләрә гаршы вурушмуш **Бабәкиләр** дөвләтинин ады илә бағлајанлар да вар. **Хүррәм** сөзүнә кәлдикдә исә, о, бир тәрәфдән Әрдәбил јахынлығындакы ејниадлы кәндлә, дикәр тәрәфдән дә **шән, шад, шәһвәтпәрәст, од, күнәш** мә'налары илә изаһ олунур. Сонунҹу мә'налар **(од, күнәш)** хүррәмиләрин атәшпәрәст олмасына әсасланыр.

«Од кәлини» әсәринин әввәлҹә «Бабәк» ады илә гәләмә алындығыны јухарыда гејд етмишдик. Бу барәдә Ҹ. Ҹаббарлынын архивиндә сәнәдләр, һәтта «Бабәк» вариантындан парчалар да вар (бах: Ҹ. Ҹаббарлы. Әсәрләри, Бакы, 1968, сәһ. 405). Елә исә әсәрин адынын нә үчүн дәјишмәси суалына ҹаваб вермәк лазым кәлир. Фикримизҹә, бу, сәбәбсиз дејил вә һәр шејдән әввәл, **Бабәк** адынын, мә'нача мүсбәт чаларларына бахмајараг, әсл, доғма түрк сөзү олмамасы, бу ҹәһәтдән дә мүәллифи тә'мин етмәмәси илә бағлы иди. Она көрә дә Ҹ. Ҹаббарлы баш гәһрәманын адыны Азәрбајҹан-түрк мәншәли **Елхан** ады илә әвәз етмиш вә әсәрин адыны да 2-ҹи баш гәһрәманын (Солмазын) ады илә бағламыш, она өз зөвгүнә ујғун, даһа образлы сәсләнән «Од кәлини» адыны вермишдир. Лакин бунунла белә, әсәрин баш гәһрәманы Елханын өз прообразы Бабәклә бағлылығы әсәрдә галмыш, сурәтләрин дилиндә буна ишарәләр едилмишдир. Мәс: сурәтләрдән бири Елханы нәзәрдә тутараг дејир: «Даш-галаг едилмәлидир. Сонра, сөјләјин, бурада Биләкәнли Елхан кимдир? О бурада Бабәк ады илә јашајырмыш».

Бүтүн бунлар Ҹ. Ҹаббарлынын образларына ад верәркән нечә ардыҹыл вә тәләбкар олдуғуну бир даһа көстәрир вә бу өз әксини **Елхан** адында да тапыр. Башга сөзлә, **Елхан** классик түрк шәхс ады олуб татар-монгол тарихи илә бағлыдыр. Белә ки, XIII—XIV әсрләрдә Елхан адлы һөкмдар титулу олмуш, Азәрбајҹан дөвләтләриндән бири **Елханиләр дөвләти** адланмышдыр. Ҹ. Ҹаббарлы да гәһрәманына **ад** сечәркән јенә дә түрк халгларынын тарихинә мүраҹиәт етмиш, тарихдә галан түрк шәхс вә дөвләт адларына јени һәјат вермишдир.

Солмаз. «Од кәлини» әсәр адынын символик олдуғуну бир даһа хатырладараг онун бу сурәтдә бағлылығы гејд едилмәлидир. **Од кәлини** Солмазын тәхәллүсүдүр. Фаҹиәдә гәһрәманын өзү һаггында **«Мән одлар кәлинијәм»,** «бармағымда атәшкаһын мүгәддәс үзүјүнү кәздирирәм», башга сурәтләрин (Алтунбајын) «Севдијим гыз бүтүн өлкәнин ән көзәл гызы — **одлар кәлинидир»** сөзләри буну ачыглајыр. Бәс Солмаз ады? Бунун, јәгин ки, изаһа еһтијаҹы јохдур. Үмумијјәтлә, Ҹ. Ҹаббарлынын бирбаша Азәрбајҹан сөзләриндән дүзәлтдији адлар чохдур. **Солмаз, Горхмаз, Дөнмәз, Сөнмәз,**

Күндүз, Күлүш, Севил вә с. Биринҹи дөрд ад («Од кәлини») халг данышыг дили әсасында јаранан адлардыр. Нечә ки, «Короғлу» дастанында бунлара охшар **Танрытанымаз, һалајпозан, Горхуганмаз, Керидөнмәз** кими адлар вар вә һәмин адлара әсл ассосиатив (сурәтләрин сәҹијјәсини дәгигләшдирән) адлар демәк олар.

Бабәк һәрәкатынын иштиракчылары тарихән **Азин, Мүавијә, Абдулла, Рүстәм, Сумбат, Ибн Бә'ис, Јесан Әбу Муса** вә с. адлы тарихи шәхсләр олса да, Ҹ. Ҹаббарлы онлардан бир нечәсини мүсбәт сурәт кими гәләмә алдығы үчүн Азәрбајҹан-түрк шәхс адлары (**Горхмаз, Дөнмәз, Илдырым, Сөнмәз, Тоғрул**) илә адландырмыш, галанларынын исә тарихи адларыны сахламышдыр. Бунлардан **Тоғрул** (Елханын силаһдашы) ады да тарихидир. Сәлҹуг империјасынын баниси **Султан Тоғрул** иди. **Тоғрул** гәдим түрк дилләриндә **шаһин, тәрлан** (ов гушу), мә'ҹази мә'нада исә **иҝид, гочаг** демәкдир. Гәдим түрк сөзү олан **Тоғрул** сонралар Азәрбајҹан дилиндә түрк мәншәли **тәрлан**, фарс мәншәли **шаһин** сөзү илә әвәз олунмушдур. Демәк, Ҹ. Ҹаббарлынын хидмәти тарихи түрк сөзүнү дирчәлдиб гәһрәманына ад вермәк иди.

Үмумијјәтлә, «Од кәлини» әсәриндә **Алтунбәј, Агшин, Јанардағ, Оддамды** вә с. адлар да Азәрбајҹан-түрк мәншәли антропонимләрдир. **Јанардағ, Оддамды** атәшпәрәстлијин идеологлары олдуглары үчүн белә адландырылмышдыр. Елханын дедији «Өз гызылынын дағылмасындан горхур» сөзләри Алтунбаја (мә'насы **гызыл саһиби**) нә үчүн бу адын верилмәсинин сәбәбини көстәрир. Бәс **Агшин? Агшин** тарихи **Афшин** адынын Ҹ. Ҹаббарлынын әсәриндә ишләнән вариантыдыр. Тәдгигатчыларын јаздығына көрә, Ҹ. Ҹаббарлы тарихи мәнбәләрдән әрәб әлифбасы илә јазылмыш **Афшин** адыны нөгтәләрин сајы сәһв салындығы үчүн **Агшин** охумуш вә ону әсәриндә дә бу шәкилдә вермишдир. **Афшин** исә тарихән түрк феодал һакимләринин титулу олмуш, IX әсрдә ахырынҹы феодал һакими Һејдәр Ибн Кавус да һәмин титулу дашымышдыр. Көрүндүјү кими, Ҹ. Ҹаббарлы түрк (Афшин), әрәб (Һејдәр), фарс (Кавус) сөзләриндән формалашмыш бу мүрәккәб адын тәркибиндән түрк адыны сечиб образына вермишдир. **Афшин (Агшин)** сөзүнүн лүғәти мә'насы **ағ тәһәр, ағ кими**, мә'ҹази мә'насы исә **севән, севилән гардаш, сәһвини баша дүшән ҹәнкавәр** кими изаһ олунур. Әкәр мәҹази мә'на әсас көтүрүлсә, онда бу, Агшинин «Од кәлини»ндәки характери илә үст-үстә дүшүр. Чүнки мәнфи сурәт олса да, Агшиндә гардашы оғлу Елхана (бә'зи мәнбәләрдә гардашы кими верилмәси сәһвдир), һәгигәтән, гардаш севкисини дә, Елханын сон монологундан сонра сәһвләрини анламасыны да әсәрдә көрә билирик. Буну Афшинин «Аман, о өзүдүр!О мәним гардашымын јадиҝарыдыр», «Доғрудан да, аллаһ вардырмы?» сөзләри дә әкс етдирир.

Бир нечә кәлмә дә бу күн бизә дүшмән кәсилән нанкор гоншуларын сојдашларынын «1905-ҹи илдә» әсәриндә верилән образ адлары барәдә демәк истәрдик. Өз јахын кечмишләриндән үзүлүб сон илләрә гәдәр һавасындан, сујундан, торпағындан фајдаландыглары Азәрбајҹан адлы улу мәмләкәтин чох-чох мә'нәви сәрвәтләрини өз адларына чыхан ермәниләр кәрәк бир дөнүб кечмишләринә дә бахсынлар, тәкҹә өз шәхс адлары илә бизимкиләри тутушдурсунлар, чох јајылмыш **Балајан, Коһараг, Аршак, Арам, Ишхан, Ашот, Анастас, Силва** адларынын мә'насыны, мәншәјини Азәрбајҹан-түрк, фарс, Урарту, Һетт, јәһуди, јунан, латын дилләриндә ахтарсынлар, 5 ҹилдлик «Ермәни шәхс адлары лүғәти»ндә адларынын 50 фаизинин түрк мәншәли олмасынын, 4—5 јүз ил бундан әввәл **Аллаһверди, Тарверди, Худаверди, Вердијан** адларыны һарадан алмаларынын сәбәбләрини Һ. А. Ачарјандан вә бунлары тәсдигләјән гарабағлы дилчи А. А. Григорјандан (А. А. Григорјан. «Азәрбајҹан вә ермәни дилләриндә мүштәрәк шәхс адлары». Азәрбајҹан ономастика проблемләринә даир конфрансын материаллары. Бакы, 1986. сәһ. 71—73) сорушсунлар. Бир дә А. А. Григорјандан сорушсунлар ки, Гарабағлы ермәниләрдән јалныз 60 киши, 40 гадын адынын Азәрбајҹан шәхс адыны дашымасыны, **Наркис, Шамам, Күлназ, Коһараг, Алмаз** Азәрбајҹан шәхс адларынын, куја ермәни дили илә мүштәрәклијини (ахы мүштәрәк дејил) көстәрәркән өзү буна инанырмы вә үмумијјәтлә, **мүштәрәк** сөзүнүн мә'насыны билирми? Али тәһсилини Азәрбајҹан дилиндә алан вә Азәрбајҹанда дилчи кими јетишән А.А. Григорјандан ермәни милләтчилијинин елми керчәклијә нә үчүн үстүн кәлдијини сорушан кәрәк. Бу ҹәһәтдән көркәмли драматургумуз Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» әсәриндә ермәни образларына вердији адларда нечә објектив нечә һуманист олмасы, ермәни шәхс адларына мүнасибәтинин Һ. А. Ачарјанла үст-үстә дүшмәси илә разылашмамаг олмаз. Белә ки, драматург гәләмә алдығы 34 персонаждан 10-ну ермәни образы кими јаратмыш вә онлардан 6-на Азәрбајҹан шәхс адыны вермишдир. Марагłыдыр, драмда халгымыза гаршы дост мүнасибәтиндә оланлар (Аллаһверди, Набат, Ејваз, Сона, Кәнҹ Бахшы) Азәрбајҹан адларыны, дүшмән мүнасибәтиндә оланлар исә (Рубен Ағамјан, Һајказ, Карапет) башга адлары дашыјырлар. Көрүнүр, Ҹ. Ҹаббарлы демәк истәјирди ки, азәрбајҹанлылара гаршы дост оланлар буну адларында да јашадыр, јә'ни Азәрбајҹан адларыны көтүрүр, дикәрләри исә әксинә, милли шовинизмләрини адларында да сахлајырлар. Һәмин образ адларынын семантикасына кәлдикдә исә, онларын мә'насы илә персонажын характерләри арасында Ҹ. Ҹаббарлынын көстәрмәк истәдији бир чох јахынлыглары тапмаг мүмкүндүр: Мәс: **Аллаһверди** аллаһ тәрәфиндән верилән, **Набат** тој әрәфәсиндә гыз евинә көндәрилән ширнијјат ады, **Сона** јашылбаш еркәк өрдәк, **Ејваз** көмәкчи, јардымчы мә'налары илә бағлыдыр. Аллаһверди илә азәрбајҹанлы Имамверди тәкҹә дост дејил, һәм дә хариҹи көркәмләри, кејимләри вә адлары илә дә бир-биринә охшајырлар. Ҹ. Ҹаббарлы бу јохсул ермәни кәндлиләринин психолокијасы вә данышыг әдасыны да адлары кими азәрбајҹанлылашдырмыш онларын дилиндә **«Хандан кәлән нөкәрәм, динмә дишләрини төкәрәм»** (Аллаһверди), Вардым она, дејир: **ити көрүм, пишији көрүм, даһа ону көрмәјим»** (Набат) кими аталар сөзләри ишләтмишдир. Сонанын охудуғу:

Азад бир гушдум,
Јувамдан учдум,
Бир баға дүшдүм
Бу кәнҹ јашымда.

маһнысы онун адынын мә'насы илә сәсләшир.

Ҹ. Ҹаббарлынын дикәр әсәр вә образларында да бир мәгаләнин әһатәсинә сығмајан белә шәхс ады зәнкинликләри вардыр ки, онлардан бәһс етмәк ајры бир јазынын мөвзусудур.

РЕДАКСИЈАДАН

Журналымызын 1998-ҹи ил 1-ҹи сајынын 40-ҹы сәһифәсиндә верилмиш «Ара сөзләр» мөвзусунун фәндахили әлагә аспекти» сәрлөвһәли мәгаләнин биринҹи мүәллифинин ады вә сојады белә охунмалыдыр: РӘШИД МӘҺӘРРӘМОВ. Сәһвә көрә мүәллифдән вә охуҹулардан үзр истәјирик.

РƏҺБƏРИН АЛИ ТƏҺСИЛƏ ГАЈҒЫСЫ

Азəрбајчан Республикасынын президенти, заманəмизин көркəмли сијасəтчиси Һејдəр Əлијев Азəрбајчана рəһбəрлик етдији 20 ил əрзиндə тəһсилə, елмə даим бөјүк гајғы көстəрмиш, маарифин инкишафы үчүн кениш тəдбирлəрин һəјата кечирилмəсини тə'мин етмишдир. Буну бу күн али мəктəблəримизин профессор-мүəллим һеј'əтиндəн тутмуш орта үмумтəһсил мəктəблəринин мүəллимлəринəдəк — бүтүн тəһсил ишчилəри ајдын һисс едир вə јүксəк, аталыг гајғысы кими гијмəтлəндирир.

Азəрбајчан Республикасынын тəһсил назири, профессор Мисир Мəрдановун рəһбəрлији алтында һазырланмыш «Һејдəр Əлијев вə Бакы Дөвлəт Университети» китабынын икинчи, тамамланмыш нəшрини нəзəрдəн кечирдикчə көзлəримиз өнүндə Һ. Əлијевин тəһсил саһəсиндə чохчəһəтли фəалијјəти чанланыр. Нəфис шəкилдə, јүксəк полиграфик тəртибатда чап олунмуш бу китаб мараглы фактлар вə билкилəрлə зəнкиндир вə бүтүн бунлар охучуда һаглы ифтихар һисси вə дөвлəт башчысына дəрин миннəтдарлыг дујғулары јарадыр. Елм вə тəһсилин əвəзсиз һимајəчиси, маариф ишлəринин бөјүк гајғыкеши Азəрбајчан Республикасынын президенти Һејдəр Əлијевин анадан олмасынын 75 иллијинə һəср едилмиш бу мараглы вə мəзмунлу китабда онун мə'налы өмрүнүн, ичтимаи-сијаси вə мəдəни гуручулуг саһəсиндə чохчəһəтли фəалијјəтинин бир сыра мараглы анлары һаггында əтрафлы мə'лумат верилир.

Халгымызын мөһтəшəм елм мə'бəди вə тəһсил очагы олан Бакы Дөвлəт Университети Һ. Əлијевин даим бөјүк гајғы вə еһтирам бəслəдији али тəһсил мүəссисəсидир. БДУ-нун бүтүн угурларында, јүксəлиш вə наилијјəтиндə Һ. Əлијевин данылмаз хидмəтлəри вардыр. Китабда фактларын, сəнəдлəрин дили илə бунлар һаггында əтрафлы сөһбəт ачылыр.

«Һејдəр Əлијев вə Бакы Дөвлəт Университети» китабында топланмыш сəнəдлəр, фотошəкиллəр Һејдəр Əлијевин мə'зуну вə фəхри доктору олдуғу БДУ-нун 50 вə 75 иллик јубилејлəриндə иштиракы вə чыхышларыны, өлкəмиздə сəфəрдə олан харичи дөвлəт башчылары илə бирликдə университетин профессор-мүəллим һеј'əти вə тəлəбəлəри илə көрүшлəрини əкс етдирир.

«АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИЈЈАТШҮНАСЛЫҒЫ: МƏРҺƏЛƏЛƏР ВƏ КОНСЕПСИЈАЛАР»

Филолокија елмлəри доктору, профессор Низамəддин Шəмсизадəнин бу китабы охучулара, хүсусилə əдəбијјат мүəллимлəринə, кəнч тəдгигатчылар, университет вə институтларын филолокија факүлтəлəринин тəлəбəлəринə əн јахшы һəдијјəдир. Буну бу јахынларда Азəрбајчан Јазычылар Бирлијиндə китабын тəгдиметмə мəрасиминдə кечирилəн мүзакирəдə чыхыш едəнлəр дə бир даһа хатырлатдылар.

Мəрасими кириш сөзү илə ачан Азəрбајчан Јазычылар Бирлијинин катиби шаир Фикрəт Гоча, академик Камал Талыбзадə, Азəрбајчан Мəдəнијјəт вə Инчəсəнəт Университетинин проректору, профессор Рафиг Садыгов, јазычы-алим Күлһүсејн Һүсејноғлу, Азəрбајчан Елмлəр Академијасы Милли Мүнасибəтлəр Институтунун директору, профессор Вагиф Арзуманлы китабын мə'нијјəт əриндəн, бурада галдырылан проблемлəрин бугүнкү һəјатымыз үчүн əһəмијјəтиндəн сөһбəт ачдылар.

Мүəллиф Н. Шəмсизадə китабын əрсəјə чатмасында зəһмəт чəкəнлəрə һəмчинин тəгдиметмə мəрасиминдə чыхыш едиб гијмəтли фикирлəр сөјлəјəн алим вə јазычылара дəрин миннəтдарлығыны билдирди.

АДЛАРЫМЫЗ ҺАГГЫНДА ОРИЖИНАЛ ТƏДГИГАТ ƏСƏРИ

Азəрбајчан дили вə əдəбијјат дəрслəриндə шəхс адларынын изаһ едилмəсинə һəср олунан мəгалəлəри илə мəтбуатда тез-тез чыхыш едəн Ајдын Пашајевин «Азəрбајчан антропонимијасынын лексик проблемлəри» («Маариф», 1997) монографијасы сон иллəрдə бу мөвзуда јазылмыш əн мүкəммəл тəдгигат əсəрлəриндəн биридир.

Өн сөз вə үч фəсилдəн ибарəт олан монографијанын «Антропонимик лексиканын мəгсəд вə вəзифəлəри» адланан биринчи фəсли өз елми тутумуна көрə диггəти хүсусилə чəлб едир. Антропонимик лексика һаггында үмуми мə'лумат верəн мүəллиф көстəрир ки, Азəрбајчан дилинин лүғəт тəркибинин, бəлкə дə, јарысыны хүсуси адлар, онларын да мүəјјəн һиссəсини шəхс адлары (əсл ад, соj вə ата адлары, тəхəллүс, титул вə лəгəблəр) тəшкил едир. Апелјатив (үмуми сөзлəр) вə антропонимик лексика арасында һəмишə гаршылыглы əлагə олдуғуну изаһ едəн мүəллиф антропонимлəрин мүəјјəн мə'наја малик олуб-олмамасы һаггында Азəрбајчан дилчилијиндə мөвчуд мүбаһисəлəрə јекун вурараг сүбут едир ки, антропонимлəр нəинки мүəјјəн мə'наја маликдир, онлар һəтта чохмə'налы ваһидлəрдир. Чүнки Үмид вə ја Туранə адлары һəм дикəр хүсуси адларла мүгајисəдə шəхс ады, һəм дə дикəр шəхс адлары илə мүгајисəдə əсл адлар олмасына көрə сечилир. Онлар ифадə етдиклəри мə'наларына көрə оғлан вə гыз адлары олмасы илə дə фəрглəнир.

А. Пашајев хүсуси адларын сəрбəстлији вə тəсадүфилији илə əлагəдар олан мүбаһисəлəри үмумилəшдирəрəк көстəрир ки, дилдə һеч бир мə'насыз сөз, о чүмлəдəн əсл ад, ата вə соj ады (һəтта тəхəллүс, титул вə лəгəб) јохдур. Көрпəјə əсл ад көтүр-гој едилдикдəн сонра верилир. Мүəллиф антропонимлəрин үмумилији вə фəрдилији, конкрет вə мүчəррəдлији һаггында даһа орижинал фикирлəр сөјлəмишдир. О, зəнкин нүмунəлəр əсасында кениш мүгајисəлəр апарараг белə гəнаəтə кəлир ки, дикəр хүсуси адлардан фəргли олараг шəхс адлары дилдə үмуми вə мүчəррəд, нитгдə исə фəрди вə конкретдир. Мəсəлəн, шакирд һəр һансы ады (мəс: Фəрид, Күнај, Гызлар, Үлви) һалландыранда вə ја чүмлəдə ишлəдəндə онлар үмуми вə мүчəррəд мə'налара малик олур. Лакин һəр һансы шəхс мүсаһиби илə кимин һаггындаса сөһбəт едəндə о, шəхсин ады фəрди вə конкрет мə'налар кəсб едир.

Үмуми дилчиликдə сөзлə онун ифадə етдији əшја арасында һеч бир əлагə олмадығы көстəрилир. Лакин тəдгигатчылар арасында хүсуси адларын, о чүмлəдəн антропонимлəрин денотатла — аид олдуғу шəхс арасында əлагəнин олуб-олмамасы һаггында јекдил фикир јохдур. А. Пашајев гејд едир ки, антропонимлəри үмуми сөзлəрдəн — апелјативлəрдəн фəрглəндирəн əсас фəрг онларын бу вə ја дикəр чəһəтдəн шəхслə əлагəдар олмасыдыр. Əкəр бу əлагə олмасајды, биз Афиги чағыранда Елчин чаваб верəрди. Демəк, əсл адларла инсан арасында олан əлагə, əсасəн инсан нəзəрлəриндə мөвчуддур. Тəхəллүс, лəгəб вə титуллар исə шəхсин өзү вə ја фəалијјəти илə даһа чох əлагəдар олур. Ата вə соj адлары исə əсл адлара нисбəтəн шəхслə бир чох чəһəтдəн əлагəлəнир. Мүəллиф һаглы олараг көстəрир ки, адын мə'насы вə онун шəхслə əлагəси бизим о шəхслəр һаггында енсиклопедик билијимизлə əлагəдардыр.

Мүəллифин фикринчə, ономастик, о чүмлəдəн антропонимик лексиканы апелјатив лексикадан фəрглəндирəн əсас чəһəт онларын бир дилдəн башга дилə тəрчүмə вə ја транскрипсија едилмəси мəсəлəсидир. Биринчи фəслин «Антропонимлəрин тəрчүмə олунуб-олунмамасы һаггында» адланан һиссəсиндə бу барəдə əтрафлы мə'лумат верилмишдир.

«Антропонимик лексиканын лајлары, дəјишмəси вə гаршылыглы

әлагәси» адланан икинчи фәсилдә әсл адларын ад системиндә әмәлә кәлмәси вә функсијасындан әтрафлы бәһс едилмишдир. Бурада әјани шәкилдә көстәрилмишдир ки, һәјата кәлән көрпә адвермә ән'әнәләринә ујғун олараг ад алыр вә бу заман адларын сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. Гадын вә киши адлары һаггында кениш мә'лумат верән мүәллиф һәм киши, һәм дә гадын ады кими ишләнән мүштәрәк адларын дилдә долашыглыг төрәтдијини гејд едир.

Мә'лумдур ки, һәм реал һәјатда, һәм дә фолклор вә јазылы әдәбијјатда шәхсин әсл адындан башга, дикәр адларла адланмасына да тәсадүф олунур. Мәсәлән, Ровшән — Короғлу, Кечәл Һәмзә — Калоғлан («Короғлу») Рәсул — Ашыг Гәриб, Маһи Меһр — Шаһсәнәм («Ашыг Гәриб»), Маһмуд — Кәрәм, Мәрјәм — Әсли («Әсли вә Кәрәм») вә с. Тәдгигатларда олдуғу кими, мүәллимләр дә бу образларын икинчи адларыны каһ ләгәб, каһ да тәхәллүс адландырырлар. Ајдын Пашајев һаглы олараг көстәрир ки, бу адлар гәдим түрк ад системи илә әлагәдар олуб, шәхсин икидлији, дүшдүјү вәзијјәтлә бағлы алдыглары икинчи вә ја сонракы әсл адлардыр.

Гәдим түрк ад системиндә ата адларынын мејдана кәлмәсини гәбилә гурулушунун дағылмасы илә әлагәләндирән мүәллиф сој адлары һаггында даһа орижинал фикирләр сөјләмишдир. Адәтән, тәдгигатчылар ад системиндә сој адларынын мејдана кәлмәсини рус ад системи илә әлагәләндирирләр. Онларын фикринчә, Азәрбајчан сој адлары рус дилинин тә'сири илә XIX әсрдә мејдана кәлмишдир. Азәрбајчан дилчилијиндә илк дәфә олараг А. Пашајев фактларла сүбут етмишдир ки, гәдим түркләрдә сој адларынын мејдана кәлмәси әсл адларын мејдана кәлмәсиндән гәдимдир. Мүәллиф сој адлары илә әлагәдар илк дәфә бој (гәбилә ады), сој ады — төркүн (аилә — нәсил ады), барк (Јени јаранан аилә. Рус дилиндә ејни мә'нада «брак» сөзү дә ондан төрәмишдир) терминләри һаггында да әтрафлы мә'лумат вермишдир.

Бүтүн антропонимик ад категоријаларыны кениш мүгајисә едән мүәллиф онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини ајдынлашдырмышдыр. Әсл ад вә дикәр ад категоријаларынын рәсми шәкилдә дәјишдирилмәсини шәрһ едән тәдгигатчы антропонимик моделләр барәдә марағлы мүлаһизәләр сөјләмишдир.

«Антропонимләрин јаранма мәнбәләри, мәншәји, мә'на вә үслуби чаларлары» адланан үчүнчү фәсилдә антропонимләрин јаранма мәнбәләри ики група ајрылыр. Һәм апелјативләрдән, һәм дә дикәр хүсуси адлардан әсл адлар кими истифадә олунмасы барәдә әтрафлы мә'лумат верилмишдир. Даһа сонра түрк мәншәли вә алынма (әрәб, фарс, рус вә Авропа мәншәли) шәхс адлары кениш тәһлил едилмишдир. «Антропонимләрин мә'на чаларлары» адланан һиссәдә исә адвермә ән'әнәләри илә әлагәдар антропонимләрин чохмә'налы олмасындан сөз ачылыр вә омоним, синоним, антоним мә'налы адлар һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

Ајдын Пашајевин «Азәрбајчан антропонимијасынын лексик проблемләри» китабы Азәрбајчан лексикасы һаггында јазылмыш орижинал тәдгигат әсәридир. Мүәллимләр тә'лим просесиндә о китабдан кениш истифадә едә биләрләр.

Бәјбала АББАСОВ,
Бакы шәһәри ПКИИ-нин Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты кабинетинин мүдири.

МӘҺӘММӘД СЕЈИДАЛЫ ОҒЛУ ҺӘСӘНОВ

Азәрбајчан педагокика елминә ағыр итки үз вермишдир. Көркәмли дилчи-методист, педагожи елмләр доктору, профессор Мәһәммәд Сејидалы оғлу Һәсәнов сыраларымыздан кетмишдир.

М. С. Һәсәнов Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы саһәсиндә ардычыл тәдгигатлар апаран көркәмли дилчи-методист иди. О, 1930-чу ил мартын 20-дә Чәбрајыл рајонунун Дашкәсән кәндиндә анадан олмуш, доғулдуғу кәнддә тәһсил алмышдыр. Мүһарибәнин түғјан етдији илләрин шаһиди олмуш, о күнләрин чәтинликләриндән кечмишдир. 1944 — 1946-чы илләрдә Гарјакин Педагожи Техникумунда, 1949—1953-чү илләрдә В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда тәһсил алмышдыр. 1953—1958-чи илләрдә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун аспирантурасында охумушдур. Азәрбајчан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунда, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунда, М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Педагожи Харичи Дилләр Институтунда ишләмишдир. 1973-чү илдән М. Ә. Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетинин Азәрбајчан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасынын профессору олмушдур.

Мәһәммәд мүәллим зәһмәтини өмрүнә чыраг тутан, онун ишығында һәрәкәт едән, јазан, јарадан алимләрдән иди. Јорулмадан али мәктәб аудиторијаларында халгымызын балаларына дәрс дејәр, мүәллимлијин сирләрини өјрәдәр, ејни заманда елми јарадычылығыны ардычыл олараг давам етдирәрди. Јаздығы онларла монографија, дәрслик, методик вәсаит, јүзләрлә журнал вә гәзет мәгаләләри илә педагожи ичтимаијјәтә јахындан көмәклик көстәрәрди. Профессор М. С. Һәсәновун илк әсәри 1959-чу илдә чап олунмуш — «V синифдә сифәт бәһсинин тәдриси һаггында» адланырды. Елә бу вахтдан педагожи мәтбуатда ардычыл олараг чыхышлар етмишдир.

Профессор М. С. Һәсәнов бүтүн јарадычылығы боју Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы елми илә мәшғул олмуш, онун инкишаф етмәсинә јорулмадан хидмәт көстәрмишдир. Илк нөвбәдә синтаксис тә'лиминин проблемләри үзрә арашдырмалар апармыш, гаршыја чыхан лингвистик вә методик чәтинликләри мүәјјәнләшдирмиш, онларын һәлли јолларынын көстәрилмәси илә бағлы дидактик нәтичәләрә кәлмишдир. Һәмин тәдгигатлар «Синтаксисин тәдрисиндә гаршыја чыхан чәтинликләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары» (1972); «Азәрбајчан дили синтаксисинин тәдрисиндә гаршыја чыхан чәтинликләр» (1985) адларда чап олунараг мүәллим вә тәләбәләрә чатдырылмышдыр.

Алимин јарадычылығында морфоложи анлајышларын өјрәдилмәси хүсуси бир истигамәт тәшкил етмишдир. О, сифәт, сај, әвәзлик, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама кими грамматик анлајышларын лингвистик хүсусијјәтләриндән, онларын тәдриси тәчрүбәсиндән, нитг инкишафындакы ролундан бәһс етмишдир. Бундан әлавә дүзгүн ишарәләринин өјрәдилмәси илә бағлы тәдгигат апармышдыр. «Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» (К. Микајыловла бирликдә) адлы дәрс вәсаити һазырламыш, Азәрбајчан дили тәдриси тарихиндә илк дәфә чап едилән «Азәрбајчан дилинин тәдриси» (V—VIII синифләр) I вә II һиссәләр (1965, 1966) китабларынын мүәллифләриндән бири олмушдур.

Профессор М. С. Һәсәнов кәләчәк нәсилләр үчүн бөјүк бир педагожи, методик ирс гојуб кетмишдир. Онун әмәлләри јаратдығы әсәрләрин васитәси илә нәсилләрдән нәсилләрә кечәрәк даим јашајачаг, хатирәси һеч вахт унудулмајачагдыр.

Јолдашларындан бир групу.

БУ САЈЫМЫЗДА

Ә. ГУЛИЈЕВ — Һ. Әлијев вә Азәрбајчанын дөвләт рәмзләри мәсәләси 2

ДИЛИМИЗ — ГЕЈРӘТИМИЗ

Ј. СЕЈИДОВ — Милли дилә дөвләт гајғысы 9

МЕТОДИКА — ТӘЧРҮБӘ

Ш. МИКАЈЫЛОВ — Азәрбајчан классик әдәбијјатында тәсәввүфүн јери вә онун мәктәблиләрә чатдырылмасына даир . . 15

П. ӘЛИЈЕВ — Ислам дәјәрләринин поетик әсәрләрдә әкси вә онларын шакирдләрә чатдырылмасы јоллары 20

Е. ҺҮСЕЈНОВ, В. ГУРБАНОВ — Инша јазыларын нәзәри вә психоложи мәгамлары һаггында 25

Н. КАЗЫМОВ, Ә. ИМАНОВ — Әдәбијјат тә'лиминдә бир мүһүм мәсәлә һаггында 28

Р. АҒДАМСКАЈА — А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» әсәринин өјрәдилмәсиндә психоложи-тәрбијәви мәсәләләрә даир 32

А. МӘММӘДОВ — Грамматик суал — тә'лимдә васитә кими 36

З. МУСАЈЕВА — «Дил вә дилчилик» бөлмәсинин тәдрисинә даир 40

Ш. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВА — Ч. Мәммәдгулузадә драмларында чанлы данышыг дили 43

РӘ'ЈЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

П. ХӘЛИЛОВ — Әдәбијјат дәрсликләри 45

С. НОВРУЗОВА — Бир мәгалә һаггында гејдләр . . . 52

НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ

Һ. ГАРАЈЕВА — Нитг етикетләри 54

СИЗИН АРЗУНУЗЛА

Ә. АББАСОВ — Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—VIII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы (1998 — 1999-чу дәрс или үчүн) 56

ОНОМАСТИКА

Р. НОВРУЗОВ — Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә шәхс адлары 63

Үнванымыз: Бакы—10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 11.VIII.98. Чапа имзаланмыш: 18.IX.98. Кағыз форматы 70×108¹/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу, учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 4086. Сајы 700. Гијмәти 5.000. Журнал Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190.

«Азәрбајчан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiyməti 5.000 man.
İndeks 1012